

АЛМАНАХ 2012

КЫРГЫЗСТАНДЫН МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУСУ ЖАНА КООПСУЗДУК СЕКТОРУН РЕФОРМАЛОО

DCAF

a centre for security,
development and
the rule of law

Аида Алымбаеванын редакциясы астында

**Альманах – 2012:
Кыргызстандын мамлекеттик
башкаруусу жана коопсуздук
секторун реформалоо**

Аида Алымбаеванын редакциясы астында

Женевадагы Куралдуу күчтөргө жарандык көзөмөл борбору

www.dcaf.ch

Женевадагы Куралдуу күчтөргө демократиялык көзөмөл борбору (КҚДК) 2000-жылы Швейцариянын өкмөтүнүн демилгеси боюнча түзүлгөн эл аралык фонд болуп саналат. КҚДК мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугун арттырууга жана коопсуздук секторун реформалоого көмөктөшөт. Бул борбор укук маданияты өнүгүп, коомдо укук, мыйзам үстөмдүк кылганда гана тынчтык бекемделерин эске алып, мамлекеттин жана анын жарандарынын көзөмөлүндө туруучу, натыйжалуу жана сарамжалдуу иштеген коопсуздук секторлорун түзүүгө колдоо көрсөтөт. КҚДК бейтараптык, кас эместик, гендерлик жагдайларга этияттык жана жергиликтүү уюмдар менен кызматташуу деген принциптерди реформалоону мыйзамдуу (легитимдүү) жана максаттуу жүргүзүлүшүнүн негизи катары жетекчиликке алат. КҚДКнын башкы кеңсеси Швейцариянын Женева шаарында жайгашкан. Бул борбордун туруктуу өкүлчүлүктөрү Бейрутта, Брюсселде, Люблянда, Рамаллда, Триполиде жана Тунисте ачылган. Анын штатында дүйнөнүн 30дан ашуун өлкөсүндө иштеген 100дөн ашуун кызматкер бар.

**Альманах – 2012:
Кыргызстандын мамлекеттик
башкаруусу жана коопсуздук
секторун реформалоо**

Аида Алымбаеванын редакциясы астында

Альманах – 2012: Кыргызстандын мамлекеттик башкаруусу жана коопсуздук секторун реформалоо, Аида Алымбаеванын редакциясы астында (Женева-Бишкек: Женевадагы Куралдуу күчтөргө жарандык көзөмөл борбору, 2013)

«Коопсуздук жана коргонууну тескөө» түрмөгү «Коопсуздук жана коргонууну тескөө» түрмөгү № 4

Бул альманах Швейцариянын Коргонуу, калкты коргоо жана спорт боюнча федералдык департаментинин Коопсуздук саясаты деректирлигинин каржылык колдоосу менен даярдалды.

Жыйнакта билдирилген көз караштар авторлордун пикирин чагылдырат, Женевадагы Куралдуу күчтөргө жарандык көзөмөл борборунун, ошондой эле Швейцариянын Коргонуу, калкты коргоо жана спорт боюнча федералдык департаментинин позициясына дал келбеши мүмкүн.

© Женевадагы Куралдуу күчтөргө жарандык көзөмөл борбору, 2013-ж.

<i>Орус тилинен кыргызчага которгон</i>	Мираида Ногойбаева
<i>Редакциялаган</i>	Жолдош Турдубаев
<i>Аткаруучу басып чыгаруучу</i>	Принтхаус ААК
<i>Мукабаны жасалгалаган</i>	Принтхаус ААК

ISBN 978-92-9222-278-9

АЛГЫ СӨЗ

Мен үчүн Кыргызстандын коопсуздук секторундагы башкаруу маселелерине арналган, толугу менен жарандык коомдун өкүлдөрү тарабынан даярдалган альманахка баш сөз жазуу абдан жагымдуу иш болду. Коопсуздук секторун, чалгындоо иштерин көзөмөлдөө сыяктуу мурда толугу менен «жашыруун», «оор» жана дегеле жеткиликсиз болуп келген чөйрөлөрдөгү абал үчүн жоопкерчиликти коом өзүнө алгандыгы – өлкөнүн демократиялашуу жолундагы маанилүү кадам. Бул ошондой эле коопсуздук органдарынын да, аларга көзөмөл жүргүзүүчү бийликтин аткаруу, мыйзам чыгаруу жана сот бутактарынын да жетилгендигинин көрсөткүчү болуп саналат.

Коопсуздук сектору өзүнөн-өзү эле жооптуу жана ачык-айкын болуп калбайт. Бул сектор табиятынан жашыруундукка жакын, айрыкча авторитардык тутумдан жакында эле чыккан өлкөлөрдө ушундай: жашыруундук күч секторунун ишинде зарыл деп далилдешке аракеттенгендер азыр деле кездешет. Ошондуктан жооптуулук менен ачык-айкындыкты камсыздоого демократиялык жол менен шайланган мамлекеттик органдардан да, жарандык коомдон да кошумча күч-аракет талап кылынат.

Бул Альманахтын биринчи чыгарылышы Кыргызстандагы жарандык коомдун билгилигин жана умтулууларын чагылдырат. Авторлор коопсуздук секторундагы өнүгүү процесстерин, анын жаңы шарттарга ыңгайлашуусун түшүнүүгө жана документтештирүүгө аракеттенген. Эгер коопсуздук секторунун максаты айрым партиялардын, саясий таасири бар топтордун же жогорку кызматтагылардын эле эмес, бардык адамдардын коопсуздугун камсыздоо болсо, бул максатка эл аралык мыйзамдардын, адам укуктары менен эркиндиктеринин талаптарынын алкагында жетишилсе, анда жарандык коомдун пикири жана салымы эске алынат.

Бул жыйнактын жарык көрүшүнө Кыргызстандын жарандык коомундагы биздин кесиптештер эле эмес, Швейцариянын Тынчтык үчүн өнөктөштүк аракеттерин бекем жактагандыгы, ошондой эле Борбордук Азия өлкөлөрү менен кызматташууга өзгөчө ынтызарлыгы да өбөлгө түздү. Мен Швейцариянын Коргонуу министрлигине ушул жыйнактын бир эле убакта кыргыз, орус жана англис тилдеринде чыгарылышына көрсөткөн чоң жардамы үчүн алкыш айткым келет.

Кыргызстандык кесиптештериме, ириде ушул жыйнакка киргизилген макалаларды жакшы түзүмдөштүрүп, редакциялаган Аида Алымбаева айымга да ыраазылык билдиргим келет.

Женева, 2013-жыл

Д-р Филипп Флури
ККДК деректиринин орунбасары

МАЗМУНУ

Киришүү	9
1-бап. Кыргыз Республикасынын куралдуу күчтөрү: кыскача тарыхы жана азыркы этаптагы өнүгүү мүмкүнчүлүктөрү	15
2-бап. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук органдарын реформалоо.....	25
3-бап. Кыргызстандын баңгизатка каршы укук коргоо түзүмдөрүндөгү реформалар: учурдагы маселелерди чечүү аракети	39
4-бап. Кыргыз Республикасындагы сот бийлиги жана сот тутумунун коопсуздугуна коркунучтар: орчундуу маселелер, аларды чечүүдөгү кыйынчылыктар	55
5-бап. Кыргызстандагы парламентаризмдин өнүгүшү жана анын өлкөнүн ички коопсуздук маселелерине тийгизген таасири	69
6-бап. Кыргыз Республикасындагы кыйноолор жана укук коргоо органдары	80
7-бап. Кыргызстандын күч түзүмдөрүндөгү жарандык көзөмөл: учурдагы абалы жана келечеги	94
8-бап. Кыргызстандагы курал-жарак коопсуздугу: учурдагы абал жана коркунучтар	120
9-бап. Мамлекеттик тутумдун ачыктыгы жана коомдун коопсуздугу	137
10-бап. Кыргыз Республикасынын ички иштер органдарынын иш-аракетиндеги адам укуктарынын сакталышы	151

Тиркемелер:

№1 тиркеме. Кыргыз Республикасынын сот тутумунун кыскача баяндамасы	162
№2 тиркеме. Кыргыз Республикасынын судьяларынын орточо эмгек акысы (башка өлкөлөр менен салыштырганда)	165
№3 тиркеме. Кыргыз Республикасынын мыйзамы “Кыйноолорду жана башка катаал, адамкерчиликсиз же кадыр-баркты басмырлаган мамиленин жана жазанын түрлөрүнүн алдын алуу боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук борбору жөнүндө”	166

КЫСКАРТУУЛАР

ААК	Ачык акционердик коом
АПК	Аппараттык-программалык комплекс
АУЖКБ	Адам укуктары боюнча Жогорку комиссардын башкармалыгы (БУУ)
БАК	Борбордук аткаруу комитети (СССР)
ББК	Баңги бизнесине каршы күрөш кызматы
БКА	Баңгизаттарын көзөмөлдөө агенттиги
БКМК	Баңгизаттарын көзөмөлдөө боюнча мамлекеттик кызмат
БКЭК	Баңгизаттарын көзөмөлдөө боюнча эл аралык комитет
БМСБ	Бириккен мамлекеттик саясий башкармалык (СССР)
БӨУ	Бейөкмөт уюм
БУУ	Бириккен Улуттар Уюму
БЧК (ВЧК)	Бүткүлроссиялык чукул комисси
БШК	Борбордук шайлоо комиссиясы
ЕККУ	Европадагы коопсуздук жана кызматташуу уюму
ЖазК	Жазык кодекси
ЖАМК	Жаза аткаруу мамлекеттик кызматы
ЖККУ	Жамааттык коопсуздук боюнча келишим уюму
ЖМК	Жалпыга маалымдоо каражаттары
ЖПК	Жарандык-процессуалдык кодекс
ЖСУЭП	Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пакт
ЖЧК	Жоопкерчилиги чектелген коом
ИА	Ички аскерлер
ИИМ	Ички иштер министрлиги
ИИО	Ички иштер органдары
ИИЭК	Ички иштер боюнча элдик комиссариат (СССР)
КБК	Коомдук байкоочу кеңеш
КК	Куралдуу күчтөр
КМШ	Көз карандысыз өлкөлөрдүн шериктештиги
КР	Кыргыз Республикасы
КР ЖК	Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши (Парламент)
КФ	Коомдук фонд
КЧК	Каржылык чалгын кызматы
МКК	Мамлекеттик коопсуздук комитети (СССР)
МКМ	Мамлекеттик коопсуздук министрлиги

МКЭК	Мамлекеттик коопсуздук боюнча элдик комиссариат (СССР)
МСЖД ӨМИ ЫАК	Маалымат саясаты боюнча жарандык демилге Өзгөчө маанилүү иштер боюнча ыкчам аракет кызматкери
ПЖ	Президенттин Жарлыгы
УКИ	Убактылуу кармоо изолятору
УКМК	Улуттук коопсуздук мамлекеттик кызматы
УКТ	Уюшкан кылмыштуу топ
ЧТК	Чукул тергөө комиссиясы
ЧУА	Ченемдик-укуктук акт
ШКУ	Шанхай кызматташтык уюму
ЫАЖК	Ыкчам аракеттенүү боюнча жамааттык күчтөр
ЫАК	Ыкчам аракет кызматкери
ЫТИТ	Ыкчам тергөө иш-чаралар тутуму
ЭКК	Эл комиссарлар кеңеши
ЭКМК	Экономикалык кылмыштар менен күрөшүү мамлекеттик кызматы
ЭКӨУ	Экономикалык кызматташуу жана өнүгүү уюму
ЭТМ	Эмгек-түзөтүү мекемелери
КР	Кыргыз Республикасы
КК	Куралдуу күчтөр
КБК	Коомдук байкоочу кеңеш
БӨУ	Бейөкмөт уюмдар
ИИМ	Ички иштер министрлиги
УКМК	Улуттук коопсуздук мамлекеттик кызматы
БУУ	Бириккен улуттар уюму
ЫТИТ	Ыкчам тергөө иш-чаралар тутуму
КР ЖК	Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши (Парламент)
КФ	Коомдук Фонд
ААК	Ачык акционердик коом
ЖЧК	Жоопкерчилиги чектелген коом
ЖСУЭП	Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пакт
АПК	Аппараттык-программалык комплекс
БКМК	Баңгизаттарын көзөмөлдөө мамлекеттик кызматы
ЖАМК	Жаза аткаруу мамлекеттик кызматы
ЭКМК	Экономикалык кылмыштар менен күрөшүү мамлекеттик кызматы

КИРИШҮҮ

Аида Алымбаева,

Демилгелерди талдоо жана өнүктүрүү институтунун улук изилдөөчүсү

Дээрлик бүтүндөй постсоветтик мезгил аралыгында Кыргызстандагы улуттук коопсуздукту камсыз кылуу органдары институционалдык өзгөрүүлөргө, реформалоого ыңгайлаша албай келди. Уюшкан кылмыштуулук, баңги трафики, региондогу экстремизм, терроризм, чек ара көйгөйлөрү, улуттар аралык чыр-чатак, коррупциянын жана кылмыштуулуктун өсүшү сыяктуу өлкөнүн коопсуздугуна ички жана тышкы коркунучтар күчөгөндүгүнө карабастан, мындай абал азыр деле сакталып турат. Өзүнүн кыска мөөнөттүү постсоветтик тарыхында, жаш мамлекет 1999-2000-жылдары өз аймагына ислам баскынчыларынын кирип келишин, 2005-жылы март айында жана 2010-жылы апрель айында кан төгүүлөргө алып келген ыңкылаптарды баштан кечирди. 2014-жылдын соңунда Ооганстандагы НАТОнун аскерлеринин чыгарылып, өлкөдөгү жана жалпы эле аймактагы коопсуздук кыйла бошоңдой түшкөндө, айрым божомолдор боюнча, Борбордук Азиянын түштүгүндө экстремисттик исламчыл кыймылдар козголо башташы толук ыктымал.

Мурунку бийликтин, тагыраак айтканда, өлкөнүн алгачкы эки президентинин (1991-2010-жж.) күч түзүмдөрүн реформалоого болгон аракеттери курулай жар салуудан ары өтпөй келген. Оңунан чыккан айрым дурус өзгөрүүлөр, биринчиден, кризистик кырдаалдардан кийин гана жасалган жооп болуп, бирок ал татаал шарттагы кайра куруулардын масштабы дайыма чектелүү бойдон кала берген. Мисалы, 1999-жылдын жай жана күз айларында Баткен облусуна ислам бандалык түзүмдөрүнүн кирип келиши аскердик чөйрөгө жаңы түзөтүүлөрдүн киргизилишине түрткү болду. Анткен менен, Коргоо министрлигинде түп-тамырынан бери реформалоо иштери жүргөн жок. Экинчиден, айрым жетекчилер күч кызматтарын кайрадан курууга аракет жасаса деле, өлкө башчылары күч жана башка мамлекеттик түзүмдөрдүн жетекчилерин тез-тезден алмаштырып же жумуштан бошото бергендигине байланыштуу, башталган иштер соңуна чыкпай кала берди. Башкаруучулар кол алдындагылардын жетекчилик кызматта көп убакыт болушу алардын тарапкерлеринин көбөйүшүнө мүмкүнчүлүк түзүп, бийлик башындагыларга каршы күчкө айланат деп чочулашкан. Мисалы, президент Бакиевдин учурунда мамлекеттик жогорку жетекчилик кызматтарда туруунун орточо мөөнөтү 2007-жылдагы көрсөткүч боюнча 1,3 жылды (15 айды) түзсө,

Акаев башкарган мезгилде деле (2001-жылы) бул көрсөткүч кыйла туруксуз мүнөзгө ээ болуп, 2 жылдан бир аз ашыгыраак (27 ай) убакытты түзгөн¹. Мындан сырткары, алгачкы эки президенттин кадр саясаты, негизинен аталык-кардарлык мамилесине негизделип, кызматкерлер өлкө башчысына жекече берилгендигин билдирбеген жетекчилер, мекеменин кайра өзгөрүүсүнө кошкон салымына карабастан, кызматтан кетирилип, бийликке кыйла ыктаган башка адамдар менен алмаштырылып турган.

Жалпысынан алганда, Кыргызстан эгемендикке жетишкен соң, улуттук коопсуздукту камсыз кылуу органдары мурунку бойдон – постсоветтик доордон калган эски аталышын да, мазмунун да сактаган демократиялуу эмес, жабык, натыйжасы аз түзүм бойдон кала берди. Советтик тутумдун мурасталып калышы Кыргызстандын күч түзүмдөрүнүн ишмердигинде зор роль ойноду².

2010-жылдын апрелине чейин өлкөдө үстөмдүк кылып келген авторитардык иреже аскердик, укук коргоо, сот органдарын өз бийлигин сактап калуу таянычына айландырып, күч ведомстволорундагы реформалардын токтоп калышынын башкы себеби болуп келди. Негизинен, коопсуздук тармагын реформалоо, бир тарабынан натыйжалуу күч органдарын түзүүнү көздөгөн концепциянын болушу, ал эми экинчи бир жагынан ал кызматтарды коомчулук алдында ачык-айкын кылуу авторитардык өлкөлөрдө дээрлик мүмкүн эмес. Авторитардык башкаруучуларга саясий каршылаштарынын жүрөк үшүн алуу, нааразылык иш-чараларын басуу, коомдогу маанилүү чөйрөлөргө, анын ичинде акча агып келип жаткан, айрым учурда баңги соодасы жүргөн жерлерге көзөмөл орнотуу максатында өздөрүнө баш ийген күч органдары керек. Мындан сырткары, Кыргызстандын айрым бир жогорку, орто жана төмөнкү күч органдарынын жетекчилери, ошондой эле катардагы офицерлердин көпчүлүгү реформалоого кызыккан жок, анткени коррупциялык механизмдер аркылуу же болбосо кылмышкерлерди жана кылмыштуу топторду жаап-калалоодон алынган кирешелери алардын айлык акысынан алда канча чоң эле. Мисалы, коопсуздук боюнча эксперт Дэвид Лэвайстын айтуусу боюнча, 1990-жылдары Кыргызстандын милиция кызматкерлери жарыбаган мамлекеттик бюджеттен улам, жемкорлук менен гана күн көрүп калышкан³. Андыктан 2010-жылдын апрель айына чейин саясий төбөлдөр дагы, күч түзүмдөрүнүн өздөрү дагы коопсуздук тармагын түп-тамырынан бери реформалоого кызыкдар эмес эле.

Мындан сырткары, сот институттары менен катар улуттук коопсуздукту камсыз кылуучу органдардын алсыздыгы, мамлекеттик кызматтын бардык бутактарында укуктук баалуулуктар менен ченемдерди тоготпостук, айрым

¹ Алымбаева А., Урмамбетов Б., Аблезова М. и Асанов Т., “Политическая элита постсоветского Кыргызстана: особенности формирования и обновления”, АГУПКСР, Бишкек, 2013 г.

² Jos Boonstra, Erica Marat and Vera Axyonova, Security Sector Reform in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan: What Role for Europe?, EUCAM Working Paper #14, May 2013.

³ David Lewis, Security Sector Reform in Authoritarian Regimes: The OSCE Experience of Police Assistance Programming in Central Asia. Security and Human Rights 2011 No.2.

бир аткаминерлердин кылмыштуу топторду колдоого алышы, ошондой эле коррупциянын күч алышы 2000-жылдары уюшкан кылмыштуу топтордун өлкөнү башкарууга белгилүү бир деңгээлде таасир этишине мүмкүнчүлүк түзүп берди. Мындай абал өлкөнүн туруктуулугу менен коопсуздугуна гана эмес, мамлекеттүүлүктүн өзүнүн сакталышына да коркунуч алып келди.

2010-жылдын апрелинен кийин, бийлик алмашып, башкаруунун парламенттик-президенттик формасына негиз салган жаңы Конституция кабыл алынган соң, өткөөл мезгилдин президенти Роза Отунбаева жана анын мураскери Алмазбек Атамбаев коопсуздук тармагындагы абалды өзгөртүүгө аракет кылышты. Жарандык коомдун жергиликтүү уюмдарынын сунушу менен, 2010-жылдын сентябрь айында Роза Отунбаева мамлекеттик кызматтын ишмердигине коомдук көзөмөл жүргүзүү, алардын коом алдында жооптуу жана ачык-айкын иштешине жетишүү максатында мамлекеттик түзүмдөрдүн алдында Коомдук байкоочулар кеңешин (КБК) түзүү тууралуу жарлыкка кол койду. Күч ведомстволорунун алдындагы КБК 2011-жылдын февраль айынан баштап түзүлө баштаган. Мындан сырткары, жаңы Конституцияга ылайык, парламент башка мамлекеттик түзүмдөр менен катар күч ведомстволорунун ишмердигин көзөмөлдөө ыйгарым укугуна ээ болушту. Жаңы парламент өзүнүн чакырылышындагы алгачкы жарым жылдыкта текшерүү иш-милдеттеринин кеңейгендигин иш жүзүндө көрсөтө алды (2010-ж., ноябрь – 2013-ж., июнь). Укук коргоо органдарынын ишмердигин иликтөө боюнча бир катар депутаттык комиссиялар түзүлүп, парламенттин, фракциянын, комитеттердин жыйындарына башкы прокуратура баштаган күч түзүмдөрүнүн жетекчилери тез-тез чакырылып, көптөгөн суроолор боюнча маалым каттар суралып жатты.

Коррупция жана уюшкан кылмыштуулукка каршы күрөштү президент Атамбаев негизги жана биринчи кезекте аткарылууга тийиш болгон милдеттердин бири деп белгилеген. Атамбаевдин президенттик кызматтагы алгачкы чечимдеринин бири мамлекеттик кызматкерлер тарабынан жасалуучу коррупциялык кылмыштарды алдын алуу жана ачыкка чыгаруу максатында 2011-жылдын декабрь айында КР УКМК алдындагы коррупцияга каршы кызматтын түзүлгөндүгү болуп калды. Кийинчирээк коопсуздук боюнча жаңы Улуттук концепция кабыл алынып (июнь, 2012), 2013-2017-жылдары Кыргызстандын Туруктуу өнүгүүсүнүн улуттук стратегиясы иштелип чыкты. Анда улуттук коопсуздуктун комплекстүү тутумун калыптандыруу милдеттери боюнча чоң бөлүм орун алган (январь, 2013). Анан жаңы аскердик доктрина кабыл алынды (июль, 2013-ж; акыркы аскердик доктрина 2002-жылдан 2013-жылга чейин аракетте болуп келген)⁴. 2011-жылдын ноябрь айында бийликке келген президент Атамбаевдин убагында уюшкан кылмыштуулукка каршы күрөш УКТдун ишмердигинин мамлекеттик башкаруу тутумуна тийгизген таасирин төмөндөтүп, УКТго мүчө болгондордун

⁴ Марат Э., “Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү коопсуздук тутумдарын реформалоо”, Куралдуу күчтөрдү демократиялык көзөмөлдөө боюнча Женева борбору, 2012-ж. www.dcaf.ch.

саны кыскарды. Бирок бул багытта баары ойдогудай деп айтууга али эрте, анткени мамлекеттик, айрыкча жергиликтүү деңгээлдеги түзүмдөрдүн алсыздыгы, коррупциянын күчөгөндүгү, УКТдун мамлекет аралык деңгээлде тамыр жайгандыгы айрым ушундай топтордун жоюлбай сакталышына өбөлгө түзүүдө.

Азыркы бийликтегилердин коррупцияга каршы жүргүзүп жаткан иш-аракеттери негизинен ортоңку жана төмөнкү деңгээлдеги көптөгөн кызмат адамдарынын, ошондой эле жогорку кызматтагы айрым аткаминерлердин кармалышына алып келди. Анткен менен, өлкөдө коррупциянын деңгээли жогору бойдон калууда (Кыргызстан коррупциянын деңгээли боюнча 200 өлкөнүн ичинен 187-орунда турат)⁵, ал эми калк анын олуттуу төмөндөшү байкалбайт деп эсептейт⁶. Ушундан улам, мамлекеттик органдарга, анын ичинде сотторго ишенбей калган жарандар мамлекет тарабынан анчейин көзөмөлдөнбөгөн ар кандай диний уюмдар менен агымдарга азгырылып жатат. Мындай абал өлкөнүн коопсуздугуна башка бир коркунучту жаратат.

Коррупциянын өсүшүнүн негизги себептеринин бири – мамлекеттик кызматкерлердин айлык акысынын төмөндүгү, бул жагдай дагы аларды пара алууга мажбурлап жатат. Башка бир маанилүү себептердин бири – күч түзүмдөрүнүн эч кайсынысында олуттуу кадрлык өзгөрүүлөр болбогондугу. Натыйжада, офицерлер илгерки көнүмүш ыкмалар менен, мамлекеттин эсебинен баюуга гана кызыгат. Мындан сырткары милиция, сот органдары жана пенитенциардык мекемелерден башка коопсуздук тармагындагы органдар ишин жабык түрдө жүргүзүп жаткандыгына байланыштуу, аларга коомдук көзөмөл начар бойдон калууда. Жарандык коомдун арасынан укук коргоочулар, ошондой эле бир катар коомдук уюмдар гана күч түзүмдөрүнүн ишмердигине мониторинг жүргүзүү жагынан жигердүүлүк көрсөтүп келет. Ошол эле учурда, улуттук коопсуздукту камсыз кылуучу органдардын алдында түзүлгөн Коомдук байкоочу кеңештер көзөмөл жүргүзүүгө жана таасир этүүгө али кудуреттүү эмес.

Жалпысынан алганда, 2010-жылдын апрель айында авторитардык иреже кулатылгандан кийин деле коопсуздук тармагында, анын ичинде сот органдарында дагы түп-тамырынан бери жаңыртуучу реформалар жүргөн жок. Күч түзүмдөрү натыйжасыз, жабык жана коом алдында анчейин ачык-айкын эмес бойдон калууда. Өлкө бийлиги бул чөйрөдөгү жагдайды өзгөртүү үчүн айрым чараларды белгилегени менен, алар ыраатсыз, бошоң жүргүзүлүп, ийгиликтер ойдогудай болбой жатат. Мамлекеттин саясий чөйрөсүндө атаандаштык өтө курчуп, күчтөрдү, идеяларды, иштөө нугун макулдаштырбаган шартта мамлекеттик чечимдердин, анын ичинде күч түзүмдөрүндөгү чечимдердин макулдашып кабыл алынышы кечендеп жатат. Кабыл алын-

⁵ 2012-жыл ичиндеги Кыргызстандагы коррупцияны кабылдоо индекси, Трансперенси Интернэшнл, www.cpi.transparency.org/cpi2012/results.

⁶ “Жогорку Кеңештин 2013-жылдагы ишмердигинин жарандар тарабынан кабылданышы”. Улуттук демократиялык институттун отчету, Бишкек, Кыргызстан, 2013-ж.

ган чечимдер ойдогудай аткарылбай, көп учурларда кайра каралып, каражаттын жоктугунан, ар түрдүү башкаруу баскычындагы офицерлердин кесипкөйлүгүнүн төмөндүгүнөн улам аларды ишке ашыруу кыйынга турууда. Чындыгында эле, күч түзүмдөрүн модернизациялоодо жана реформалоодо Кыргызстан каражаттын жетишсиздигинен каржалууда, бирок баары бир каражат маселеси мындай ыргылжың өзгөрүүлөрдүн негизги эмес, экинчи катардагы себеби экендигин белгилей кетүү керек.

Коопсуздук тармагын реформалоонун бирдиктүү максаттагы нугу жок, күч ведомстволору негизинен өзүнчө турган түзүмдөр катары каралып, жалпы стратегиялык жана ыкчам иштерге жакшы катыштырылбайт. Мындан сырткары, улуттук коопсуздукту камсыз кылуучу бир дагы орган олуттуу кадрлык өзгөрүүлөргө дуушар болгон жок. Коопсуздук тармагы мамлекеттик башкаруудагы эң бир көп сандаган чөйрө болуп саналат, ошондуктан азыркы бийликтегилер жумушсуз калган көптөгөн офицерлер өлкөгө туруксуздук алып келүүчү оппозициялык күчкө айланат деп чочулашкан шекилдүү. Буга кошумча, күч түзүмдөрүнүн түзүлүшүнүн советтик тутуму саясий жетекчилерге азыркы шартта туура эле көрүнгөнү менен, өзгөргөн чөйрө менен ачык коомду курууга карата алынган багыт, биринчи кезекте жарандардын коопсуздук жаатындагы муктаждыктарына шайкеш иштегидей органды түзүү талабын коюп жатат. Жарандардын алдында ачык-айкын, натыйжалуу иш жүргүзгөн күч түзүмдөрүсүз демократиялык өлкөнү куруу мүмкүн эмес.

Бул Альманах Кыргызстандагы коопсуздук тармагында болуп жаткан учурдагы башкаруу жана реформалоо көйгөйлөрүн чагылдыруу, ошондой эле бул чөйрөдөгү көйгөйлөр боюнча жарандык коомдун өкүлдөрүнүн актуалдуу деп эсептеген маселелерди көтөрүү максатында чыгарылып жатат. Альманахка БӨУ өкүлдөрү, көз карандысыз эксперттер жана иликтөөчүлөр тарабынан жазылган макалалар кирди. Буга байланыштуу, Альманах улуттук коопсуздукту камсыз кылуучу органдардын ишмердигине көз карандысыз мониторинг жүргүзүүнүн каражаты болуп саналат.

Бул басылмада жарандык коомдун өкүлдөрү куралдуу күчтөрдүн, улуттук коопсуздук кызматынын (УКМК), баңгизаттарына каршы укук коргоо түзүмдөрүнүн, ИИМдин, сот органдарынын учурдагы кырдаалдагы өнүгүүсүнө көңүл бурууга басым жасайт. Берилген темалар боюнча, авторлор өкүм сүрүп келе жаткан маселелерди баяндап, мындай абалды өзгөртүү боюнча көз караштары менен бөлүшөт. Маалымат алууга болгон адам укугу, тагыраак айтканда, жарандардын укугу, ИИМдин ишмердигиндеги адам укуктары, камактагылардын укугунун бузулушу (кыйноо) Альманахтын башкы темалары болуп эсептелет. Анткени бардык жерлерде адам укуктарынын корголушу жана сакталышы коопсуздук тармагын реформалоонун өзөгүн түзүп, анын түпкү максатына айланышы керек. Натыйжалуу күч түзүмдөрүн куруу коомдук уюмдардын катышуусуз мүмкүн эмес, андыктан макалалардын бири күч түзүмдөрүндөгү жарандык текшерүүнү изилдөөгө, бул чөйрөдөгү коомдук көзөмөлдү кеңейтүү маселелерине жана келечегине

арналды. Кыргызстанда ок атуучу куралдын коопсуздугу актуалдуу маселе бойдон калууда. Мисалы, 2010-жылы июнь айында өлкөнүн түштүгүндө улуттар аралык жаңжалда окуялар 400 ашуун адамдын окко учту, дагы 2,5 миңдей адам жаракат алды, андан мурдараак, ошо эле жылы апрель революциясында 90 жакын адам курман болгон. Авторлордун бири курал-жарак коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндө өкүм сүргөн көйгөйлөр жана массалык баш-аламандыктардын учурунда курал-жарактын колдонулушуна көзөмөлдү күчөтүү чаралары боюнча ой жүгүртөт. Альманахтын дээрлик бардык авторлору кырдаалды жакшыртуу боюнча аткаруу, мыйзам чыгаруу жана сот бийлигине сунуш-пикирлерин билдирген.

1-БАП.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КУРАЛДУУ КҮЧТӨРҮ: КЫСКАЧА ТАРЫХЫ ЖАНА АЗЫРКЫ ЭТАПТАГЫ ӨНҮГҮҮ МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ

Бейшенев Мурат,

КРнын Коргоо министринин мурдагы биринчи орун басары, Кыргыз улуттук университетинин Юридика институтунун окутуучусу

Алгачкы болуп жолго чыккандар ар дайым эң кыйын сыноолорго туш келет. Кыргызстандын куралдуу күчтөрүнүн калыптанышынын баштапкы мезгилинде аскердик реформаны ойдогудай жүргүзүү үчүн жетиштүү экономикалык мүмкүнчүлүктөр болгон эмес. Бул, тилекке каршы, аскердик курулуштардын планын ишке ашыруу темпине жана армиябыздын мамлекетти курал менен коргоо даярдыгына олуттуу кедергисин тийгизген. Союздук мамлекеттин курамында турганда эле, биздин республиканын аскердик коргонууну камсыз кылуучу, башкаруу органынан, аскерлерден жана башка көптөгөн “аскердик уюштуруу” деген түшүнүккө кирген нерселерден турган өзүнүн тутуму болгон эмес. Бардыгы эмнеден башталган эле? Эмесе, сөз ирээти менен болсун...

Биздин жаш мамлекетибиз үчүн улуттук армияны түзүүдөгү алгачкы кадам – куралдуу күчтөрдү түзүүгө жооптуу аскердик органды жана Кыргыз Республикасынын Коргонуу чаралары боюнча мамлекеттик комитетин түзүү болуп калды. Мамлекетибиздин биринчи Президенти Аскар Акаев 1992-жылы 12-январда Коргонуу чаралары боюнча мамлекеттик комитет түзүү жөнүндө жарлыкка кол коет (№12 Жарлык, 1992-жыл, 13.01). Жарлыкка ылайык, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө бир айлык мөөнөттө Коргоо чаралары боюнча мамлекеттик комитет жөнүндө жобо иштеп чыгуу, бул комитеттин курамынын саны, аны каржылоо жана материалдык-техникалык жактан камсыздоо маселелерин чечүү милдети жүктөлгөн.

Армия – бул абдан татаал түзүлүш, анын натыйжалуу иштеши үчүн билимдүү жана кесипкөй даярдыгы мыкты адистер, каржылык, материалдык жетиштүү ресурстар болушу зарыл. Ошондуктан Кыргыз Республикасынын Коргоо иштери боюнча мамлекеттик комитетинин алдында эң оор маселе-

лер турган. Бытыранды аскер бөлүктөрүн республиканын улуттук коопсуздук тутумуна бириктирүү, алардын аткаруу органдары, күч түзүмдөрү менен байланышын чыңдоо, аскерлерди башкарууну жана аскердик даярдыкты жөнгө салуу, каржылык жана материалдык-техникалык камсыздоону уюштуруу зарыл эле. Бул мезгилде башкаруучу органдарда да, аскердик бөлүктөрдө да кесипкөй адистердин жетишсиздиги катуу сезилип турган. Республикабыздын аймагында кызмат кылган мурдагы офицерлердин КМШдагы кичи мекендерине жапырт кетип калышы жагдайда ого бетер оорлотту.

Кыргыз Республикасынын коргоо иштери боюнча мамлекеттик комитетинин уюштурулушунан кийинки кадам – бул мурунку Советтик армиянын аскердик бөлүктөрүн жана бөлүмдөрүн аскердик техникасы, курал-жарактары, турак жай фонду жана аскердик-техникалык мүлкү менен бирге мамлекетибиздин көзөмөлүнө кабыл алуу болду. Мурунку аскер бөлүктөрү мамлекеттин карамагына өткөрүлгөндөн кийин, 1993-жылы Мамлекеттик комитет Коргоо министрлиги болуп кайра түзүлүп, аталган мекеменин ыйгарым укуктары жана иш-милдеттери бир топ кеңейтилген эле.

Улуттук армия түзүлгөндөн кийин бир жылдан соң, Коргоо министрлигинин аскер кызматкерлери алгачкы аскердик милдеттерин аткарууга киришкен. Көз каранды эмес Мамлекеттердин Шериктештигинин мамлекет башчыларынын Кеңешинин 1993-жылдын 22-январындагы “Тажикстан Республикасынын мамлекеттик чек арасынын Ооганстан менен чектешкен бөлүгүндөгү абалды турукташтыруу чаралары жөнүндө” чечими боюнча Кыргыз Республикасынын өзүнчө аткычтар батальону тажик-афган чек арасынын 100 километрдей бөлүгүн кайтарууга алган эле.

1999-жылдын февралында өзүнчө батальон Тажикстандын Ооганстан менен чектешкен чек арасындагы коопсуздукту камсыз кылуу боюнча өз милдеттерин аткарып бүтүп, жоготууларга учурабай, кошуна мамлекеттин аймагынан чыгып кетишкен. Биздин аскерлер чек аралык кызмат боюнча баа жеткис тажрыйба алышканы менен, ошол кезде эле камсыздоонун бардык түрлөрү боюнча, аскерлерди ыкчам бир жерден экинчи жерге которуштуруу ишинде, аскердик тартип жагынан бир катар көйгөйлөр байкалган. Бирок жетекчилер мындан эч кандай жыйынтык чыгарган эмес. Тескерисинче, 1994-жылы өлкө Президенти Аскар Акаев Японияга иш сапары менен барганда: “... дегинкиси, Кыргызстанга армиянын кереги деле жок”, - деп айткан. Ал республика тышкарыдан кол салуу болушуна жол бербегидей күчтүү мамлекеттердин курчоосунда турат деп ойлогон. Бул биринчи Президенттин аскердик саясаттан, мамлекеттин аскердик түзүлүшүнөн кыйла алыс турган, теориялык илимдин кишиси экендигин дагы бир жолу көрсөтүп койгон.

Мамлекет башчысынын мындай сөзүнөн соң, айрыкча 1994-1995-жылдары ансыз да каржы кыйынчылыгына дуушар болгон мамлекетибизде офицер кадрлар жапырт жумуштан бошоно баштаган. Мындай учурдагы моралдык климаттын начарлашы аскердик жамааттарда аскердик тартиптин абдан

төмөндөшүнө алып келген. Ал кездеги коргоо министри генерал Мырзакан Субанов, анын орун басарлары Исмаил Исаков, Кубанычбай Орузбаевдердин аскердик мекемелерди сактап калуу зарыл деп мамлекеттин жетекчилерин ынандырууга жетишкендигине тан берсе болот. Себеби, армиянын санын кескин азайтуу, андан соң аны жоюп жиберүү туурасында мамлекеттик жогорку деңгээлдерде талкуулар тынымсыз жүрүп жаткан эле. Мындай курч талаш-тартыштардан соң кыска мөөнөт аралыгында Кыргыз Республикасынын аскердик коргоо концепциясы (1994-ж., январь), Кыргыз Республикасынын “Коргонуу жөнүндөгү” мыйзамы (1994-ж., 13-апрель), “Альтернативдүү кызмат өтөө жөнүндө” мыйзамы (1994-ж., 12-январь) кабыл алынган эле.

Ошондой болсо да, куралдуу күчтөрдү реформалоо үчүн мамлекеттин каржы-экономикалык мүмкүнчүлүктөрүнүн жетишсиздиги аскердик түзүмдөрдө белгиленген пландарды өз убагында ишке ашырууга кедерги болду.

Ал жылдарда (1994-1997-жж.) аскер кызматкерлери бир нече ай бою айлык акы алышчу эмес, кайсы бир аскер бөлүгүнүн ага лейтенанты Субанкулов Ильясбек нааразычылыгын билдирүү максатында, өз алдынча аскердик унааны айдап, аскердик бөлүктүн аймагына уруксатсыз кирип барууга аракет жасаган. Таң калыштуусу, офицерлердин айлык акысы ушул окуядан кийин эртеси күнү эле берилген. Ал ага лейтенант бүгүн Коргоо министринин биринчи орун басары, Кыргыз Республикасынын Куралдуу күчтөрүнүн Башкы штабынын башчысы болуп иштейт.

Мындай кырдаалда тез, иштиктүү чараларды көрүү зарыл эле. Ошондуктан КР Куралдуу күчтөрдүн Башкы командачысынын “Кыргыз Республикасынын Куралдуу күчтөрүндө аскердик тартипти чыңдоо боюнча кечиктирилгис чаралар жөнүндө” 1996-жыл, 11-майдагы № Д-1 директивасы чыгат.

1996-жылы декабрда Өкмөт отурумунда Куралдуу күчтөрдү өнүктүрүү жана аскер кызматкерлеринин социалдык-укук жактан корголушун күчөтүү чаралары каралган. Бул отурумда биринчи жолу аскердик уюштурууну реформалоону натыйжалуу жүргүзүү зарылдыгы боюнча маселе коюлган.

Террорчулук, экстремизм коркунучунун күчөшүнө, баңги заты менен соода кылуунун кескин өсүшүнө байланыштуу Борбордук Азия чөлкөмүндөгү түзүлгөн кырдаалды эске алуу менен, 1997-жылы Кыргызстандын аскердик-саясий жетекчилиги Коргоо министрлигинин башкаруу органдары менен аскерлеринин курамын түп-тамырынан өзгөртүү керек деген пикирге келет. Ушул максатта аскердик доктринанын негизги багыттарынын жана Кыргыз Республикасынын “Коргонуу жөнүндө” мыйзамынын долбоорлору даярдалат.

Көрүлгөн иш-чаралардын натыйжасында аскердик реформаны баштоо процессин активдештирүүгө жетишилди. Коммуналдык төлөмдөргө, газга, электр энергиясына жеңилдетүүлөр калыбына келтирилди. Офицерлердин кызматтык айлык акысы 50 пайызга жогорулатылып, аскердик кийим жана аны кийүүнүн бирдиктүү эрежеси бекитилди.

Бирок аскердик реформалоо процесси 1999- жана 2000-жылдары Кыргызстандын Ош облусунун Баткен районуна боевиктердин (мыйзамсыз аскердик түзүмдөрдүн) басып киришине, алардын кол салуусуна каршы туруу зарылдыгына байланыштуу үзгүлтүккө учурап калган эле.

Баткен окуяларынын биринчи баскычында (1999-жылы) республиканын куралдуу күчтөрүнүн бириккен топторун аракети ийгиликсиз болду. Мунун объективдүү да, субъективдүү да себептери, мисалы: мамлекетте каражаттын тартыштыгы, аскер башчылыгынын жана бириккен жетекчиликтин эл аралык террорчулукка каршы күрөшүүдө күч түзүмдөрү менен иш алып бааруу тажрыйбасынын жоктугу даана көрүнүп калган эле.

Террористтердин аракеттери бир топ моралдык жана материалдык зыян алып келген. Жөнөкөй жарандар, аскер кызматкерлери курман болушкан, 200дөй адам жаракат алган, чет элдик жарандар барымтага алынып, алардын арасында генерал А.Шамкеев (ички аскердик бөлүктөн), полковник А.Матенов (Коргоо министрлигинен) жана ар кайсы күч түзүмдөрүнөн бир нече аскер кызматкерлери болгон эле. Он миңден ашуун карапайым тургундар үйлөрүн таштап, качкындар үчүн убактылуу лагерлерде баш калкалашкан. Эң айыгышкан салгылашуулар 1999-жылдын август күндөрүнө туш келген. Ал күндөр армиянын мамлекетти коргоого даярдыгын, коомдун руханий жана ыймандык тирегинин бекемдигин сынаган күндөр болгон.

Албетте, көпчүлүк аскерлер ал оор күндөрү өздөрүнүн кайратын, эрдигин, туруктуулугун көрсөтө алышты, ал үчүн жогорку мамлекеттик сыйлыктар менен сыйланышты. Ошол жылдары улуттук армия бийик тоо шартында аскердик аракеттердин уникалдуу жана баа жеткис тажрыйбасына, күч органдарынын жана жарандык органдардын биргелешкен аракетин ар тараптуу, ыкчам уюштуруу тажрыйбаларына ээ болду.

Ал күндөрү укук коргоо органдарына, атап айтканда, аскер прокуратурасына да бир топ алгылыктуу эмгектенүүгө туура келди. Дал ошол жылдары кызмат өтөгөн жөнөкөй жоокерлер эмес, офицерлердин да аскерден качкан учурлары көбөйүп кеткен, ал эми ооруктан жана каржылык жактан камсыздоо көйгөйлөрүн айтпай эле коелу. Одоно мыйзам бузуулар болуп, натыйжада бир нече чуулгандуу кылмыш иштери козголгон, анын ичинде ошондогу оорук иштери боюнча коргоо министринин орун басары генерал Б.Полудага каршы кылмыш иши да бар.

Бул кетирилген кемчиликтерге, олуттуу жаңылыштыктарга карабастан, ал аскердик аракеттерди мамлекеттин жетекчилиги “жеңишчил” деп баалап, 2002-жылдын 29-майында мамлекеттин башчысы коргоо министрине Кыргыз Республикасынын Куралдуу күчтөрүнүн аскердик туусун тапшырган. 350дөн ашуун офицерлер менен жоокерлерге жогорку мамлекеттик сыйлыктар (2- жана 3-даражадагы “Манас” ордендери, “Эрдик” медалы, Кыргыз Республикасынын Президентинин Ардак грамотасы) ыйгарылган.

2005-жылы март жана 2010-жылы апрель айларындагы ыңкылаптардын натыйжасында өлкөнүн 1-жана 2-президенттеринин үй-бүлөлүк-кландык башкаруу ирежелери кулатылган соң, аскердик курулуш жана куралдуу күчтөрдү реформалоо ишинин жүрүшүндө өзгөрүүлөр болду. Эки окуяда тең негизги өзгөчөлүк болуп, армиянын саясий манипуляциялоо объектиси болбогону жана бийлик үчүн күрөшкө пайдаланылбаганы саналат. Армия эки окуяда тең бейтарап абалды ээлеп, мамлекеттеги согуш коопсуздугун камсыз кылуу боюнча милдетин аткарууну уланта алды.

Куралдуу күчтөрдүн өнүгүүсүндөгү негизги баскыч – бул Кыргыз Республикасынын Президентинин 2008-жылы “Коргоо министрлигин реформалоо концепциясын жана планын ишке киргизүү жөнүндөгү” буйрукка кол коюшу. Реформалоонун жүрүшүндө аскерлердин саны азайтылып, башкаруу аппараты бир топко кыскартылган. Аскер бөлүктөрүндө келишим менен кызмат өтөгөн аскер кызматкерлеринин саны эки эсе көбөйтүлгөн. Коргоо министрлигинин курамына Борбордук аппарат менен Башкы штабдан башка дагы Ыкчам күчтөр, Жалпы милдет аткаруучу күчтөр, Аба чабуулунан коргонуу күчтөрү, камсыздоо жана тейлөө бөлүктөрү, аскердик окуу жайлар жана аскер комиссариаттары киргизилди. Ошондой эле Терроризмге каршы сокку уруу жана мыйзамсыз аскердик түзүмдөр менен күрөшүү борбору түзүлдү. Бул мезгил аралыгында Токмок шаарында жана Баткен облусунун Бужум айылында убактылуу аскердик шаарчаларды курууга чет өлкөлүк инвестициялар тартылган. Армияны жаңыртып куралдандыруу боюнча коргонуу ведомствосунун алдында “Кыргыз курал” мамлекеттик ишканасы түзүлгөн.

2010-жылкы апрель окуялары жана ошол эле жылдын июнь айындагы өлкөнүн түштүгүндөгү этникалык кагылышуулар, Куралдуу күчтөрдүн курамында кесипкөйлүгү жогору, техникалык жактан мыкты жабдылган, күтүүсүз кырдаалдарда тез, өз алдынча, негизги күчтөрдөн сырткары тиешелүү милдеттерин аткарууга жөндөмдүү бөлүктөр жана бөлүмдөр болушу керектигин далилдеди. Эң негизгиси, аскер кызматкерлерин кармаштын салттуу түрлөрүнө гана эмес, антитеррористтик операцияларга да каршы, ошондой эле өзгөчө кырдаалдарга же аскердик абал иреже учурундагы аракеттерге да окутуп-үйрөтүү зарылдыгын эске алуу керек.

21-кылымда бир да мамлекет өз алдынча өзүнүн коопсуздугун камсыз кыла албай тургандыгы жалпыга маалым болуп калды. Ошондуктан Кыргызстан жана анын куралдуу күчтөрү чогуу жамааттык коопсуздукту камсыз кылууда Көз каранды эмес мамлекеттердин Шериктештигинин, Шанхай кызматташтык уюмунун Жамааттык коопсуздук жөнүндөгү келишим уюмунун, НАТОнун “Тынчтык үчүн биргелешип иштөө” программасынын, “Бузулгус эркиндик” операциясынын багыты боюнча аскердик иштерине катышып келет. Кыргыз армиясы бүгүнкү күндө дүйнөнүн 25 өлкөсүнүн армиялары менен ийгиликтүү иштешип жатат. Эл аралык аскердик кызматташуунун артыкчылыктануу багыты – Куралдуу күчтөрдүн тынчтык орнотуу ишмердигин жүргүзүү.

Аскердик түзүлүшкө кирген аймактык жамааттык коопсуздугунун бардык тутумдарынын иштешүүсүнүн негизги формасы – бул форматы, аскер контингентинин катышуусу, милдеттердин жана максаттардын аткаруу деңгээли боюнча айырмаланган, биргелешкен окуп-үйрөтүүлөрдү даярдап өткөрүү.

Өткөн жыйырма жылдан ашуун убакыт аралыгында, республика эл аралык ар кандай аскердик окуулардын, машыгууларга жигердүү катышып келди.

1997-жылы Казакстан менен Өзбекстандын аймактарында биринчи “Борборазбат” тынчтык орнотуу багытындагы машыгуу өткөрүлүп, ага Борбордук Азия батальондорунан тышкары АКШнын, Түркиянын, Орусиянын, Грузиянын, Латвиянын аскер бөлүктөрү катышты.

Эл аралык “Борборазбат” окутуп-үйрөтүү иштери 1999 жана 2000–жылдарда да улантылган. 2001-жылдын июнунда Казакстандын, Кытайдын, Кыргызстандын, Орусиянын жана Тажикстандын президенттери тарабынан терроризм, сепаратизм жана экстремизм менен күрөшүү боюнча конвенцияга кол коюлган. Аймактык коопсуздукту камсыз кылуу боюнча алгачкы кадам болуп 2002-жылдын октябрында “Иркештам” көзөмөл-өткөрүү пунктуунун аймагына жакын жерде өткөрүлгөн терроризмге каршы окутуп-үйрөтүүнүн уюштурулушу саналат. Шанхай кызматташтык уюмуна кирген мамлекеттердин аскердик багыт боюнча иштиктүү кызматташуусу 2003-жылы августта Казакстан менен Кытай мамлекеттеринин аймагында өткөрүлгөн “Өз ара биргелешкен аракет” аттуу окутуп-үйрөтүү иштеринде улантылды.

1998-жылы Көз каранды эмес Мамлекеттердин Шериктештигине кирген өлкөлөрдүн Аба чабуулуна каршы коргонуу боюнча бириккен тутумунун алкагында биринчи жолу “Аскердик шериктештик” окутуп-үйрөтүүсү болуп өткөн. Бул окуу-үйрөтүү иштеринин жүрүшүндө Белоруссиянын, Казакстандын, Кыргызстандын жана Орусиянын аба чабуулунан коргонуучу аскердик бөлүктөрү зениттик-ракеталык аскерлердин аралаш топторун колдонуу боюнча бирдиктүү машыгууларды өткөрүшкөн.

Кыргызстандын абадагы коркунучтан коргонуу күчтөрү 2003, 2007, 2011-жылдардагы Россиянын, Казакстандын Ашлук жана Сарышаган аскердик полигондорунда өткөрүлгөн “Аскердик шериктештик” окуп-үйрөнүү иштерине дайыма катышып келген. 2013-жылдын апрелинде Брест шаарында (Беларусь Республикасы) өткөн КМШ өлкөлөрүнүн Коргоо министрликтеринин Кеңешинин алдындагы Аба чабуулунан коргонуу координациялык комитетинин отурумунда “Аскердик шериктештик-2013” тактикалык окуп-үйрөтүүлөрдү өткөрүү маселеси каралган. 2013-жылы сентябрда Орусиянын Астрахань облусунун Ашуулук полигонунда өткөрүлүүчү окуп-үйрөтүүлөрдүн максаты – мамлекеттин, ошондой эле Шериктештик өлкөлөрдүн жана ЖККУга мүчө болгон өлкөлөрдүн коопсуздугун камсыз кылуу эле. Шериктештик өлкөлөрүнүн Коргоо министрлеринин кеңешинин 63-отурумунун жүрүшүндө Сергей Шойгу Шериктештик мамлекеттердин аба чабуулунан коргонуу боюнча Бириккен тутумун өнүктүрүүгө 2013-жылы

500 млн. рубль бөлүнө тургандыгын билдирди. Орусиянын Коргоо министри бул сөзүн 2013-жылы Бишкек шаарындагы Кант авиабазасына келгенде дагы бир ирет бекемдеди. Бул авиабаза 2014-жылы сан жана сапат жагынан күчөтүлө турганын да белгилеп кетсек болот.

Кыргызстандын Куралдуу күчтөрүнүн тарыхындагы орчундуу окуялардын бири – бул 2004-жылы Ысык-Көл облусунда өткөрүлгөн “Рубеж” бирдиктүү тактикалык окуп-үйрөтүүлөр. Бул окуп-үйрөтүүлөрдүн башкы өзгөчөлүгү, мында Борбор Азия аймагындагы тез аракеттенүүчү Жамааттык күчтөрүнүн авиациялык компоненттеринин – орусиялык жана казакстандык аскердик учактардын, тик учактардын пайдаланылгандыгында турат.

“Рубеж” окуу-үйрөтүү иштери ЖККУ алкагындагы аскердик кызматташуунун уландысы катары 2005-жылы апрелде Тажикстандын аймагында өткөрүлгөн.

2009-жылы Казакстан Республикасынын “Матыбулак” жалпы аскер полигонунда, 2010-жылы Россия Федерациясынын Волга-Урал аскердик округунун “Чебаркуль” аскердик полигонунда Жамааттык коопсуздук Келишими Уюмунун Жамааттык күчтөрүнүн “Биргелешкен аракет” бирдиктүү ыкчам-тактикалык окутуп-үйрөтүүлөрү өткөрүлдү.

2013-жылы май айында Бишкек шаарында өткөн ЖККУга мүчө мамлекеттердин башчыларынын бейформал саммитинде, 2014-жылы НАТОнун аскер контингентинин Ооганстандан чыгарыларына байланыштуу ЖККУнун жоопкерчилик аймагындагы абалдын өзгөрүшү жана анын терс таасирлерин алдын алуу маселелери талкууланды. Ооганстан – азыр да согуштук аракеттер жүрүп турган, көптөгөн экстремисттик уюмдар иш жүргүзүп жаткан, саясий абалы туруксуз аймак. Өткөн жылы декабрда ЖККУга мүчө мамлекеттердин башчылары “НАТОнун аскерлери чыгарылгандан кийин болушу ыктымал жагымсыз окуялардын” алдын алуу иш планын бекитишти. Бул биринчи кезекте мамлекеттик чек араны чыңдоого, укук коргоо органдарынын, атайы кызматтардын, мамлекеттин куралдуу күчтөрүнүн дараметин жогорулатууга тиешелүү. Ыкчам аракеттеги жамааттык күчтөрдү заманбап куралдар жана техника менен жабдуу пландаштырылууда.

Ошондой эле быйыл, 2013-жылы, сентябрда Кыргызстандын аймагында ЖККУга мүчө болгон мамлекеттердин баңги заттарына каршы мекемелеринин атайы бөлүмдөрүнүн биргелешкен окуп-үйрөнүү иштерин өткөрүү каралууда.

Бул иш-чаралардын алкагында Орусия Кыргызстандын армиясын жаңыртып куралдантууга грант бөлөт деген эки тараптуу келишим бар. Мезгилдик басылмаларда 1 млрд. доллардан ашуун акча бөлүнө турганы да айтылып кетти, албетте, буга ишенүү кыйын: Ош шаарында Орусиянын дагы бир аскер базасы (окуу борбору) курула тургандыгы сыяктуу сөздөрдөй эле, кыргыз армиясын жаңыртып кайрадан куралдандырууга мындай көлөмдөгү каражаттын берилиши анча жүйөлүү эместей көрүнөт.

Азыр Орусия армиясында кайрадан уюштуруу, куруу иштери катуу жүрүп жатат, ошондуктан үчүнчү муундагы көп сандаган курал-жарак, аскер техникасы эсептен чыгарылууда. Эгерде ошол курал-жаракты жана аскер техникасын алса, анда Кыргызстан анча деле көп утушка ээ болбойт. Анын үстүнө, 2008-жылдын башында мындай жагымсыз окуя болгондугу да белгилүү: ошондо РФ Коргоо министрлиги Кыргызстандын аскердик мекемелеринин жетекчилеринин өтүнүчү боюнча 80-жылдарда чыгарылган автоунаа техникасын базар баасынан 10 эсе кымбат баада саткан.

Бул жагдайды эске алган күндө да, кыргыз армиясы жардамдын бардык түрүнө муктаж, Москва да буга кызыкдар, анткени, АКШ Өзбекстанда ишенимдүү кадамдарды жасап, өз абалын бекемдеп алды.

Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ортосундагы болуп келген карама-каршылыктарга байланыштуу Кыргызстандын коопсуздугу анча ишеничтүү эмес деп айтууга болот.

Коңшу мамлекеттердин Куралдуу күчтөрүнүн бюджетинин суммасын жана санын чагылдырган схеманы карап эле, алардын аскердик бюджетинин жылдан жылга өсүп баратканын түшүнсөк болот.

1-таблица. Борбордук Азия мамлекеттеринин Куралдуу күчтөрү

Мамлекетер	Жаңы түзүлгөн учурдагы армиянын саны (1991-1992-ж)	2012-жылга карага армиянын саны	2012-ж. аскердик бюджет (млрд.доллар)	Офицерлердин акчалай камсыздальшы, доллар менен (лейтенант/полковник)	Маана доллар менен (катардагы жоокерлер ж-а келишим м-н иштегендер)
1. Казакстан	167 миң	66 миң	1,297	470/800	50/350
2. Өзбекстан	60 миң	52 миң	1,568	180/300	2/60
3. Түркмөнстан	35 миң	26 миң	0,336	250/650	3,5/100
4. Кыргызстан	11 миң	12,5 миң	0,111	250/350	5/250
5. Тажикстан	6 миң	30 миң	0,200	100/220	2/-

Булак: Россия Федерациясынын куралдуу күчтөрүнүн Генералдык штабынын Аскердик-стратегиялык борбору.

Россия Федерациясынын куралдуу күчтөрүнүн Генералдык штабынын Аскердик-стратегиялык борборунун маалыматы боюнча (таблицаны караңыз), мисалы, Куралдуу күчтөрүн жабдуу жана кармоого Өзбекстан ар жылы 1,5 млрд. доллар сарптайт. Мамлекет 50 миңден ашуун аскерге, 840 даана бронетехника, 135 учак жана тикучак, 500 артиллериялык куралдар жана жапырт атуучу түзүлүштөргө ээ. Казакстан да ар жылы ушул

чамалуу сумманы сарптайт, анын 66 миң аскери, 3 миңден ашуун бронетехникасы, 278 учак жана тикучагы бар. Өзбекстан жана Казакстан менен салыштырганда, Кыргызстан бул максатта ар жылы 45 эсе аз каражат жумшайт, бул жылына 11 млн. долларды түзөт. Кыргызстандын армиясы 13 миң адамды түзөт. Тажикстан 30 миң адамдан турган армиясына ар жылы 20 млн доллар сарптайт (алардын 84 даана бронетехникасы, 3 тикучагы, 1 учагы бар).

Ошондуктан Бишкек Куралдуу күчүн реформалоо, куралдуу бандалык түзүмдөр менен күрөшүү жагынан канчалык кошуналардан, Батыш Европа өлкөлөрүнөн, АКШдан аскердик техника, жабдууларды жардам катары алууга үмүттөнгөнү менен, негизинен өз күчүнө ишенгени оң.

Кыргыз Республикасынын Президенти Алмазбек Атамбаев өткөн жылы: “Кыргызстанда “Скорпион” 25-бригадасы (Токмок шаары) гана өлкөнүн коргоо жана коопсуздук талаптарына жооп берет, бизде күч мекемелеринин ортосунда так иштелген өз ара байланыш жана жоопкерчилик тутуму жок,” - деп бекеринен өкүнүп айткан жок. Өзгөчө кырдаалдарда, айрыкча 2010-жылдагы болуп өткөн коогалаңда бардык мамлекеттик органдар алсыздыгын көрсөттү.

Ошондуктан Коргоо кеңешинин “Мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жана чек араны бекемдөө боюнча кечиктирилгис иш чаралар жөнүндөгү” 2011-жыл, 22-январдагы чечиминде мындай деп белгиленген: “Саясий иш тажрыйбаларга таянып, күч мекемелеринин ортосунда так иштелген өз ара байланыш жана жоопкерчилик тутуму жок деген тыянак чыгарууга болот. Өзгөчө кырдаалдарда дээрлик бардык мамлекеттик органдар ар кандай коркунучтарды басаңдатуу, чектөө жагынан ыкчам иштей албастыгын көрсөтүштү”.

КРнын 2013-2017-жылдар аралыгындагы Туруктуу өнүгүү стратегиясында Кыргызстан ушул убакка дейре коргонуу курулушу жаатында көзгө көрүнөөрлүк натыйжаларга жетише албай келет деп белгиленген. Бүгүнкү күнү бул тутумдун бардык компоненттери канааттандыруу эмес абалда. Коргонууну башкаруу жана камсыз кылуу тутумун кайра карап чыгып, кардиналдык чараларды көрүү талап кылынат. Тез арада негизги максаттуу документ болгон Кыргыз Республикасынын Аскердик доктринасын кабыл алуу зарыл.

Жакынкы 5 жылда Куралдуу күчтөр толугу менен заманбап куралдар жана техника менен камсыздалат. Эң негизгиси, Куралдуу күчтөрдү башкаруучу Бирдиктүү борбор уюштурулат, ал төмөнкү маселерди чечүүгө багытталмакчы: армияны кесипкөй негизде түзүү, аймактык коргоо күчтөрүн бекемдөө, аскер кызматкерлеринин жана алардын үй-бүлөсүнүн социалдык маселелерин чечүү, армияда жемкорлукту, уставдан тышкаркы аракеттерди жана аскер кызматкерлерин кордоону, мазактоону түп тамырынан бери жоюу.

Чындыгында эле, ишке ашыруучу, өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуучу күчтөрдү башкарууну жүргүзүү үчүн бирдиктүү Борбордук орган түзүү за-

рыл. Бирок бул үчүн төмөндөгүдөй эң орчундуу маселелерди чечүү керек:

1. Мындай түзүмдү уюштурууга мыйзамдык негизги бекемделиши керек, бул өз кезегинде Кыргыз Республикасынын Конституциясынын айрым жоболору менен карама-каршылыкты жаратуусу мүмкүн.
2. Эгерде буга чейин бул ишти Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлигинин Башкы штабы аткарып келген болсо, бул Бирдиктүү борбор бардык күч түзүмдөрүн кантип башкарат деген жүйөлүү суроо туулат.
3. Эгерде Кыргыз Республикасынын күч түзүмдөрүнүн ишин тескеген вице-премьер-министрдин кызматы бар экендигин эске алсак, жаңыдан уюшула турган түзүмдөрүнүн жетекчиси кандай иштерди аткарат?
4. Тажрыйба көрсөткөндөй, мамлекеттик деңгээлде кандай гана жаңы түзүм уюшулса да, ага акчалай каражат талап кылынат. Биздин мамлекетте бүгүн ал каражат барбы?
5. Жогорку Кеңештин депутаттарынын кыйласы Президенттин мындай чечим кабыл алышын анча колдобой турганын божомолдоо кыйын эмес. Анткени бул бирдиктүү Борбор Куралдуу күчтөрдүн Башкы башкаруучусуна баш ийгендиктен, бийлик кайрадан бир адамдын колуна топтолуп калат деп шектенүүгө негиз жаратат.

Эгерде чындап эле мындай бирдиктүү Борбор түзүүгө туура келсе, анда эң тыкан юридикалык экспертиза жүргүзүп, Кыргыз Республикасынын Президентине тиешелүү мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча конкреттүү сунуштарды даярдоо керек.

Мамлекеттин аскердик тиреги тууралуу сөз болуп жатканда, ар бир жаран, социалдык статусуна, жашына карабай, адатка айланган көнүмүш суроолорго кабылат:

- Биздин мамлекетте аскер адамдары кадырлуубу?
- Армия жакшы куралданганбы? Аскер кызматындагылардын саны канча?
- Армиянын аскердик тажрыйбасы барбы, анын күндөлүк ишинде аскердик машыгуулар жүргүзүлүп турабы?
- Армия жетиштүү деңгээлде каржыланабы?
- Коңшу мамлекеттер менен салыштырганда, биздин аскер кызматкерлеринин социалдык жана материалдык абалы кандай?

Бул бардык мамлекеттердин аскер түзүмдөрүнүн негизги жана маанилүү жагдайлары. Тилекке каршы, бул коюлган суроолордун бирине дагы Кыргызстанда канааттандыралык жооп бере албайбыз.

Ошентсе да, биздин коом белгилүү жана болжолдонгон согуштук коркунучтардан сактануу талаптарына жооп бергидей заманбап, мамлекеттик аскердик саясаттын негизин түптөө үчүн бардык күчүн жумшоосу зарыл.

2-БАП.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК КООПСУЗДУК ОРГАНДАРЫН РЕФОРМАЛОО

*Осмоналиев Кайрат Медербекевич,
юридика илимдеринин доктору, профессор, КР УКМК алдындагы
Коомдук байкоочу кеңештин төрагасы*

Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун камсыз кылуу органдарынын тутумун реформалоого өбөлгөлөр

2013-2017-жылдар аралыгындагы Кыргызстандын туруктуу өнүгүүсүнүн Улуттук Стратегиясынын “Улуттук коопсуздуктун комплекстүү тутумун калыптандыруу” деген 2.10 бөлүгүндө⁷ “бардык күч тармактарын **кайра форматтоо**” артыкчылыктуу милдет катары бөлүп көрсөтүлгөн. «Күч тармактарын реформалоо негизинен улуттук коопсуздук тутумундагы милдеттерге жараша функцияларды так айырмалоого, алардын ишмердигинин укуктук мамлекеттин принциптери менен ченемдерине ылайык келишин камсыздоого багытталышы керек», - деп белгиленген анда.

Ошентип, улуттук коопсуздук боюнча мамлекеттик комитет башында турган тийиштүү органдар, алардын катарында ички иштер органдары, Коргоо министрлигинин бөлүмчөлөрү, чек ара кызматы ж.б. сыяктуу башка күч түзүмдөрү реформалоого байланышкан өзгөрүүлөргө муктаж.

2010-жылдагы апрель ыңкылабына чейинки үч-төрт жыл аралыгында Кыргызстандын улуттук коопсуздук органдары, ошол убактагы президент К.Бакиевдин башкаруу ирежесиндеги саясий атаандаштарын куугунтуктоо менен көбүрөөк алектенген, атүгүл анын түздөн-түз дайындоосу менен иш алып барган түзүмгө айланып калган эле. Өлкө башчыларына жакын, атайын кызматтагы кесипкөй эмес адистерди кызматка дайындоо Кыр-

⁷ Кыргыз Республикасынын Президентинин 2013-жыл, 21-январдагы №УП 11 Жарлыгы менен бекитилген.

гызстандын туңгуч Президенти А.А.Акаевдин учурунда эле адатка айланган. Бул өңдүү принциптерди пайдаланууну жана өнүктүрүүнү анын мураскору К.Бакиев улантты. Мамлекеттик күзөт кызматынын төрагасы КР Президентинин бир тууган иниси Жаныш Бакиев 2009-жылдын март айында КР Президенттик администрациясынын мурунку жетекчиси М.Садыркуловду өлтүрүүнү уюштурган, ошондой эле 2010-жылдын 7-апрелиндеги окуяда ок атууга буйрук берип, Ак үй алдындагы аянтта митингге чыккан 86 адамдын өлүмүнө себепкер болгон. Ал мурдагы бийликтин акыркы күндөрүнө чейин Кыргызстандагы атайын кызматтын көмүскө төбөлү болуп келди. УКМКнын Төрагасынын кеңешчиси кызматында КРнын Президентинин уулу Марат Бакиев иштеп, мекемедеги көптөгөн маанилүү маселелерди чечип келди. 2012-жылы коңшулаш Казакстанда оппозициянын өкүлдөрү менен кызматташып келген кыргызстандык журналист Г.Павлюк 2009-жылы Алматыда саясий тапшырыктын негизинде мыкаачылык менен өлтүрүлгөн, КР УКМКнын мурунку бөлүм башчысы А.Исманкулов узак мөөнөткө эркинен ажыратылган. Тээ 2006-жылдары укук коргоочу Э.Байсалов айткандай, жарандардын укугунун бузулушуна жана өлкөдөгү коомдук-саясий кырдаалдын туруксузданышына укук коргоо органдарынын шарт түзгөн негизги күчтөрдүн бирине айланды. Ал: “Ички иштер министрлиги жана Улуттук коопсуздук кызматы натыйжасыз иштеген, ачыктан-ачык коррупцияланган жана демократиялык башкаруу үчүн кооптуу бийлик институту бойдон калып жатат. Күндөрдүн бир күнүндө кайсыл жаран тууралуу болбосун жеке маалымат соодалашуунун предметине айланып, “жайып жиберилиши” үчүн гана жеке жашоонун жашыруундугуна болгон конституциялык укук атайын кызмат тарабынан бузулуп жатат. Бул факт улуттук коопсуздукту коргоо жана мамлекетти кайтаруу үчүн кызмат кылууга тийиш болгон атайын кызмат тутумунун ирип-чирип бүткөндүгүнүн, толугу менен талкалангандыгынын кооптуу белгиси жана айкын күбөсү!” – деген эле⁸.

Укук коргоочунун жогорудагы пикирин толугу менен жактабасак да, 2010-жылдын жаз айларындагы Кыргызстандын улуттук коопсуздук органдарынын модели жана иш ыкмасы өткөн кылымдын 80-жылдарындагы МККны көбүрөөк эске салып, сөзсүз түрдө, олуттуу кайра түзүүлөргө муктаж болгондугун белгилеп кетүү керек.

Мындан сырткары, акыркы жыйырма жыл аралыгында Кыргызстандын ичинде жана кошуна мамлекеттерде эл аралык терроризм жана аймактык экстремизм, Ооганстандагы баңги трафигинин түндүк багыты, мамлекет аралык мүнөздөгү башка бир уюшкан кылмыштуулуктун көрүнүштөрү сыяктуу, коопсуздукка тийиштүү жаңы коркунучтар жана маселелер пайда болду. 1999-2000-жылдары республиканын түштүк аймагына террористтик бандалык түзүмдөрдүн кирип келгендиги белгилүү. 2010-жылы өлкөнүн

⁸ Байсалов Э. “Укук коргоо органдары – бул Кыргызстан үчүн №1 коркунуч”. URL боюнча: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1085787660>

түштүгүндө болуп өткөн улут аралык кагылышуулардын кайталануу коркунучу дагы деле сакталууда. Эл аралык эксперттер айткандай, Ооганстандан НАТО аскерлери чыгарылган соң, бүтүндөй Борбордук Азия аймагында абал кескин начарлап кетиши да мүмкүн.

Ушул жана башка жагдайларга байланыштуу Кыргызстан коркунучтар менен кооптуулукка ар дайым даяр туруп жооп кайтарууга жөндөмдүү болушу үчүн, улуттук коопсуздукту камсыз кылуучу бүтүндөй тутумду, анын ичинде улуттук коопсуздук органдарын дагы реформалоо зарыл.

Улуттук коопсуздукту камсыз кылуу органдарынын тутуму

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясына ылайык, мыйзам чыгаруу жана аткаруу органдарындагы атайын түзүлгөн жана конструкцияланган укуктук ченемдер менен принциптердин, ошондой эле Кыргызстандын улуттук кызыкчылыгын ишенимдүү коргоону камсыздоочу каражаттардын, ыкмалардын, багыттардын жыйындысы улуттук коопсуздукту камсыз кылуу тутумун түзөт.

Улуттук коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндөгү укуктук ченемдер менен принциптердин мүнөздөмөсүнө токтолбостон, тиешелүү мамлекеттик органдар, анын ичинде өзгөчө орунда турган улуттук коопсуздук органдары тууралуу кеп козгойлу.

Бул тутумду Кыргыз Республикасынын Президенти башкарат, Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык, ал Коргоо кеңешинин Төрагасы жана Куралдуу күчтөрдүн Башкы командачысы катары тиешелүү укуктарга ээ, улуттук коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндө саясатты аныктап, чечимдерди кабыл алат. Улуттук коопсуздукту камсыз кылуу тутумун жалпы башкаруу Кыргыз Республикасынын Президентинин жетекчилиги астында Коргоо кеңеши аркылуу жүргүзүлөт.

2012-жылга чейин Коопсуздук кеңеши болуп келген, азыркы Кыргыз Республикасынын Коргоо кеңеши Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун Концепциясын талкуулайт жана жактырат; ички жана тышкы саясаттын стратегиялык көйгөйлөрүн карайт; улуттук коопсуздук тутумунун маселелерин чечүүнү координациялайт; Улуттук коопсуздук концепциясынын аткаруу бийлиги тарабынан ишке ашырылышын өз түзүмдөрү аркылуу көзөмөлдөйт.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши (парламент) улуттук коопсуздук чөйрөсүндөгү мыйзамдык негизди түзөт; Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүн мамлекеттин чегинен сырткары колдонуу маселелери боюнча

чечимдерди кабыл алат; улуттук коопсуздук тутумун республиканын мамлекеттик бюджетиндеги каражаттын эсебинен каржылоону аныктайт.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү Коргоо кеңешинин чечимдерин, Улуттук коопсуздук Концепциясын, улуттук коопсуздук чөйрөсүндөгү доктриналардын, максаттуу программалардын, пландар менен директивалардын аткарылышын камсыз кылат; өлкөнү коргоо коопсуздугу боюнча чараларды көрөт; Өкмөткө баш ийген аткаруучу бийлик органдарынын ишмердигин жетекчиликке алат жана координациялайт.

Министрликтер, ведомстволор жана жергиликтүү мамлекеттик бийлик органдары өз ыйгарым укуктарынын чегинде, колдонуудагы мыйзамдардын негизинде, Кыргыз Республикасынын Президентинин чечимдерине жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомдоруна ылайык, мамлекеттик программалардын ишке ашырылышын, мамлекеттин, коомдун жана жарандардын кызыкчылыктарын коргоону камсыздайт. Мыйзамга ылайык, улуттук коопсуздукту камсыздоо ишине жарандарды, коомдук жана башка уюмдарды тартуу боюнча иш-чараларды өткөрөт. Улуттук коопсуздукту камсыздоо тутумун жакшыртуу боюнча сунуштарды киргизет.

Соттор улуттук коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүнө сот акыйкаттыгын жүргүзөт; жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин, мамлекеттик органдар менен уюмдардын кызыкчылыктарын соттук коргоого алат.

Мурда белгиленгендей, улуттук коопсуздук органдары улуттук коопсуздукту камсыздоодо өзгөчө роль ойноп, өз ишмердигинде мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарына таандык болбогон бөтөнчө формалар менен ыкмаларды, анын ичинде маалымат алуунун, колдонуунун, каршылаш тарапка таасир этүүнүн жашыруун тыңчылык жана техникалык ыкмаларын колдонушат.

Кыргызстандын мамлекеттик коопсуздук органдарынын өнүгүүсүнүн тарыхый учурлары

Республиканын мамлекеттик коопсуздук органдарынын түзүлүшү, калыптанышы жана өнүгүшү жогорку саясий бийликтин таянычы катары, советтик бийликти коргоого жана партиянын чечимдерин жүзөгө ашырууга багытталган эле.

1918-жылы 17-октябрда тергөө секциясынан жана контрреволюцияга каршы күрөш, чайкоочулукка жана талап-тоноочулукка каршы күрөш жүргүзүү секцияларынан турган облустук жана уезддик Чукул тергөө комиссиялары (ЧТК) түзүлгөн (Пишпек жана Каракол шаарларында да ушундай багыттагы комиссиялар түзүлгөн). Юстициянын Жети-Суу облустук бөлүмүнүн тап-

шырмасы боюнча жана Эл депутаттарынын Пишпек уезддик кеңешинин токтомунун негизинде (1918-ж. 20.12. №175 протокол) 1918-жылы 20-декабрда Пишпекте уезддик ЧТК уюштурулган. Комиссияга кеңири укуктар жана милдеттер (камакка алуу, тинтүү, коомдук мекемелердин да, жеке адамдар менен ишканалардын да каалагандай документтери менен кагаздарын карап чыгуу, сотко чейин айып пул салуу жана мүлкүн конфискациялоо, ошондой эле тынчылык иштерди жүргүзүү⁹) берилген.

Түзүлгөн убактылуу жана чукул комиссиялар кийинчерээк өзгөчө ыйгарым укуктары бар туруктуу комиссияларга айланды.

Өткөн кылымдын 30-40-жылдарындагы СССРдин жана союздук республикалардын мамлекеттик коопсуздук органдары тарабынан жүргүзүлгөн массалык репрессиялар дайыма кайгыруу менен эскерилет. Кеңири укукка, анын ичинде соттон тышкары эле зомбулук иштерин жасоо укугуна ээ болушкан мамлекеттик коопсуздук органдары ар түркүн саясий жана идеологиялык программаларды ишке ашырып, советтик мамлекеттин негизги саясий институттарынын арасында өз алдынча жана башкаруучу роль ойногон.

Репрессияны жүргүзүү үчүн күчтүү жазалоо куралы зарыл болгон, ал буга чейин эле иштеп келген. Сталин ондогон жылдар бою токтобой келген таптык күрөштө түзүлгөн жана курчуган мамлекеттик аппаратты пайдаланган. “Чоң террор” мезгилинде ал аппараттын алдына болгону жаңы милдеттер коюлган, бирок ич ара дайыма кадрдык орун алмашуулар, эл душмандарын аныктоодогу жетишсиз иштер үчүн ырайымсыз репрессиялар жүрүп турган. Туугандык байланыштар чырмалышып, уруу аралык касташуу, кектешүү эзелтен сакталып келген Кыргызстандын шартында бул кырдаал жергиликтүү жагдайга жараша ого бетер оорлошкон¹⁰.

Ырасында эле, мамлекеттик коопсуздук органдарын реформалоо кыйла тез-тез жүргүзүлүп, алардын ички жүйөлөрү жана себептери болуп келген. Бирок кептин баары анын репрессиялык маңызынын сакталып калышында эле, көбүнчө мындай реформалоо иштери аталган уюмдун репрессиялык жана соттон тышкаркы ыйгарым укуктарынын кеңейишине же тескерисинче тарышына байланыштуу гана жүргөн.

СССРдин коопсуздук органдары (БӨК – ВЧК, БМСБ, ИИЭК – НКВД, НКГБ - МКЭК, МКМ – МГБ, МКК – КГБ) бир катар кайра түзүүлөрдү баштан кечиришти. 1922-жылы 6-февралда ВЦИК ВЧКны жоюу жана РСФСР НКВДсынын алдындагы Мамлекеттик саясий башкармалыкты уюштуруу жөнүндө токтом кабыл алган. СССРдин Президиумунун Борбордук аткаруу комитети (БАК) 1923-жылы 2-ноябрда СССРдин Эл комиссарлар кеңешинин (ЭКК – СНК) алдында Бириккен мамлекеттик саясий башкармалык (БМСБ) түзөт.

⁹ URL боюнча: http://www.gknb.kg/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=28&Itemid=81

¹⁰ Абдрахманов Б.Ж. “1918-1953-жылдардагы Кыргызстандын мамлекеттик коопсуздук органдарынын ишмердиги” т.и.д. диссертациясынын авторефераты. - Б., 2013. 18-бет.

1934-жылы 10-июлда СССРдин БАК токтомуна ылайык, мамлекеттик коопсуздук органдары СССРдин Ички иштер элдик комиссариатынын (ИИЭК) курамына кирген.

1941-жылы 3-февралда СССРдин ИИЭК өз алдынча эки орган – СССРдин ИИЭК жана СССРдин Мамлекеттик коопсуздугунун наркоматы (МКН) болуп ажыратылган. 1941-жылы СССРдин МКН жана СССРдин ИИЭК кайрадан СССРдин бирдиктүү ИИЭКна бириктирилген. 1943-жылдын апрелинде кайрадан СССРдин Мамлекеттик коопсуздук наркоматы (МКН) болуп уюштурулган.

1946-жылы 15-мартта СССРдин МКН СССРдин Мамлекеттик коопсуздук министрлиги (МКМ) болуп кайра түзүлгөн. 1953-жылы 7-мартта Ички иштер министрлиги менен Мамлекеттик коопсуздук министрлигин бирдиктүү СССР ИИМине бириктирүү тууралуу чечим кабыл алынган.

1954-жылы 13-мартта СССРдин Мамлекеттик коопсуздук комитети түзүлүп, ал Советтер Союзу кыйраган мезгилге чейин иштеген.

Кайсы бир органды реформалоо иштери анын натыйжалуулугун жогорулатуу максатында жасалат деген пикирлерге кошулабыз. Бирок, батыш эксперттеринин баалоосу боюнча, дүйнөдөгү эң бир күчтүү деп саналган Мамлекеттик коопсуздук комитети саясий максатта реформаланган эле. Бул реформалоонун идеологдорунун ою боюнча, МККны жоюу менен эски саясий тутумдун акыркы таянычы жок болгон. Буга байланыштуу, кыязы, Орусиянын дагы, Батыштын дагы жалпыга маалымдоо каражаттары атайын кызматты реформалоо тууралуу эмес, желмогуздай көрүнгөн дүйнөдөгү эң ири атайын кызматтын кыйрашы тууралуу жазышса керек¹¹.

Көп функционалдуу ири органдын бытыранды болуп чыкты, ошондуктан анын ишинин натыйжасы начарлап кетти.

1991-жылдан, Кыргызстандын көз карандысыздыгы жарыяланган мезгилден баштап, Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук органдары бир нече ирет реформаланды:

1. Кыргыз Республикасынын Президентинин 1991-жыл, 20-ноябрдагы ПЖ №378 Жарлыгы боюнча Кыргыз ССРинин МККи Кыргызстан Республикасынын (1993-жылдан тарта – Кыргыз Республикасынын) Улуттук коопсуздук боюнча мамлекеттик комитети болуп кайра уюштурулган;
2. Кыргыз Республикасынын Президентинин 1996-жыл, 4-марттагы ПЖ №45 Жарлыгы боюнча КР УКМК Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук министрлиги (УКМ) болуп кайра уюшулган;
3. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2000-жыл, 25-декабрдагы ПЖ №352 Жарлыгы боюнча КР УКМ Кыргыз Республикасынын Улут-

¹¹ Рыкунов В. “Орусияга кандай мамлекеттик коопсуздук органдары керек?” (“Какие органы госбезопасности нужны России?”) URL боюнча: http://www.rau.su/observer/N10-12_96/10-12_17.HTM.

- тук коопсуздук кызматы болуп кайра түзүлгөн;
4. Кыргыз Республикасынын 2007-жыл, 6-февралдагы №12 “Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн түзүмү тууралуу” мыйзамы боюнча УКМ жоюлуп, Кыргыз Республикасынын УКМК түзүлгөн;
 5. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2010-жыл, 20-октябрдагы №425 Жарлыгы менен КР УКМК Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук боюнча мамлекеттик кызматы (УКМК) болуп кайра түзүлгөн;
 6. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2010-жыл, 17-декабрдагы №27-V токтому боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук боюнча мамлекеттик кызматы Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук боюнча мамлекеттик комитети болуп кайра уюштурулган.

Муну менен катар, тарых көрсөткөндөй, улуттук коопсуздук органдарын реформалоо көрнөктөрдү гана алмаштырып коюуга көбүрөөк окшошот, анткени алардын модели, иш ыкмаларынын маңызы эч өзгөргөн эмес. Анын үстүнө, көрнөктөрдү тез-тез алмаштыруу менен эле улуттук коопсуздук органдары сыяктуу олуттуу уюмдун кадыр-баркын арттыруу мүмкүн эмес.

2010-жылдагы апрель ыңкылабынан кийинки улуттук коопсуздук органдарын реформалоого болгон аракеттер

2010-жылдагы апрель ыңкылабынан кийинки УКМКде түзүлгөн кырдаалга карабастан, 2010-жылы 8-апрелде КРнын Убактылуу Өкмөтүнүн жана Мамлекеттик комитеттин жаңы башчыларынын жетекчилиги астында өздүк курам конституциялык түзүлүштү коргоо, Кыргыз Республикасынын эгемендигин жана аймактык бүтүндүгүн сактоо, ички жана тышкы коркунучтардын таасиринин натыйжасында улуттук коопсуздукка келтирилиши ыктымал зыянды аныктоо, алдын алуу жана болтурбай коюу боюнча түздөн-түз милдеттерин аткарууга мобилизацияланган.

Атап айтканда, кабыл алынган уюштуруучу-башкаруучу чечимдердин жыйынтыгы менен чалгындоо жана чалгындоого каршы бөлүмдөрдүн ишмердигин жакшыртуу, ошондой эле өткөрүлгөн ыкчам иш-чараларды бирдиктүү максатка баш ийдирүү үчүн УКМКнын уюштуруучу-штаттык түзүмү оптималдаштырылган. Аткарылган иштердин бирдиктүү бөтөнчөлүгүн эске алып, өлкө жетекчилигин макулдугу менен мурунку Чек ара кызматын жана КР Мамлекеттик күзөт кызматын КР УКМК курамына өткөрүү боюнча уюштуруучулук, юридикалык жана техникалык комплекстүү иш-чаралар аткарылды. Буга ылайык, бири-бирин кайталаган бөлүмдөр кыскарып, бар күчтү чачыранды кылбай кармоонун эсебинен ыкчам-иликтөө иш-чараларынын

натыйжалуулугу жогорулатылып, ыкчам бөлүктөр менен аскерлердин өз ара иштешүүсү жакшыртылды.

Тилекке каршы, 2012-жылы күзүндө эч кандай жүйөсүз жана зарылдыксыз эле, Чек ара кызматы УКМК курамынан ажыратылды. Бүтүндөй бир иштеп турган тутумдун натыйжалуулугун анын айрым бир элементтеринин натыйжалуу иштешине салыштырып болбой тургандыгы түшүнүктүү эмеспи. Андыктан, Чек ара кызматын КРнын Өкмөтүнө караган орган кылуу боюнча жасалган бир нече аракеттер ордунан чыкпай калган соң, бул кызмат кайра эле УКМК карамагына өткөрүлөт деп божомолдоого болот. СССРдин тажрыйбасы көрсөткөндөй, Чек ара кызматынын УКМК курамында болушу анын натыйжалуулугун кыйла арттырат, анткени бирдиктүү жөнгө салынган механизм түзүлөт. Мындай механизм маалыматтардын бирдиктүү базасы, так координациясы болушуна, зарыл учурларда, айрыкча өзгөчө кырдаалдарда же согуш мезгилинде УКМК алдындагы чек ара түзүмдөрүнүн баш ийүүчүлүк тартибин аныктоого мүмкүндүк берет. УКМК жана Чек ара кызматын ар башка жетекчилер башкарган, эки башка түзүм болуп турган учурда, бул эки орган оор кырдаалдарда кантип өз ара натыйжалуу иштешери белгисиз. Орусиянын тажрыйбасы көрсөткөндөй, 90-жылдардын башында УКК бир катар өз алдынча турган ведомстволорго бөлүнүп кеткенде, эксперттер муну тутумдар теориясынын борбордук абалынын бузулушунан улам болгон деп сыпатташкан. Бул теория бүтүн тутумдардагы өзүнчө турган элементтердин касиеттери бир түрдөн экинчи бир түргө өтүп турат да, ошентип, өзүнчө турган элементтердин касиеттеринин жөнөкөй суммасына караганда, интеграцияланган касиеттер дайыма жогорку деңгээлде болот деген идеяга негизделген. Тутумдарды түзүүдө аддитивдүүлүк принциби, б.а. бүтүндөгү бөлүктөр өздөрүнүн айрым бир касиеттеринин сандык маанилерин сактап калуу жөндөмдүүлүгү иштейт. Бирок мында түзүлгөн тутум уюмдун сапаттуу жаңы деңгээлин көрсөтөт, б.а. бүтүндөй бир иштеп турган тутумдун натыйжалуулугун анын айрым бир элементтеринин натыйжалуулугунун жогорулуугуна салыштырып болбойт¹².

Кыргыз Республикасынын Президенти А.Ш.Атамбаевдин 2011-жылы декабрда кызматына киришкенден кийинки алгачкы кадамдарынын бири Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук боюнча мамлекеттик комитетинин тутумунда Коррупцияга каршы кызматты уюштургандыгы болду. Бул, биздин оюбузча, өлкөнүн коррупцияга каршы саясатын ишке ашырууга жаңы дем берди.

Көз карандысыз Кыргызстандын жыйырма жылдык тарыхында өлкөнүн жетекчилиги тарабынан коррупцияга каршы “күрөш” бир нече ирет жарыяланып, бирок ал “эл көзүнө” гана жасалган иш-аракеттер экендиги бат эле билинип калчу. Биздин оюбузча, коррупцияны азайтуу боюнча ырааттуу жана максаттуу иш-чараларды өз убагында жүргүзө алганда, республикада

¹² Рыкунов В. “Орусияга кандай мамлекеттик коопсуздук органдары керек?” (“Какие органы госбезопасности нужны России?”) URL боюнча: http://www.rau.su/observer/N10-12_96/10-12_17.HTM

уруучулукка, уурулукка жана коррупцияга малынган саясий ирежелердин кулашына алып келген 2005- жана 2010-жылдардагы социалдык толкундоолор болбойт эле.

Тарых сабактарын өлкөнүн жаңы жетекчилиги эске алган сыяктанат. 2012-жылы 30-январында Кыргыз Республикасынын Коргоо кеңешинде сөз сүйлөгөн Кыргыз Республикасынын Президенти Алмазбек Атамбаев: "... өлкөнүн өнүгүшүнө тоскоол болуп, мамлекет менен жарандардын бардык аракетин жокко чыгарып келе жаткан коррупцияны жеңишибиз зарыл. Качандыр бир кезде баары өзүнөн-өзү чечилип калат деп күтүп олтура берүүгө акыбыз жок. Буга каршы чечкиндүү аракеттерди көрбөсөк, анда Кыргызстан көпкө чейин дүйнөлүк өнүгүүдөн артта калып, калкыбыз жакыр бойдон кала берет. Бийликтин милдети эмнеде? Бийликтин милдети – өлкөнүн жарандарын айласын кетирген ашынган коррупцияга жол берип, ойлонулбаган буйруктарды берүү эмес, коомдогу маанилүү маселелерди чечүү, өз жарандарын кылмыштуу зыянкечтиктен жана зомбулуктан коргоо. Мына ушул суроону, ар бирибиз, ириде, өзүбүзгө беришибиз керек, андан соң анан кайсыл тарапта – эл тарапта же элге каршы тарапта болорубузду чечишибиз керек. Маселе мына ушундайча коюлууда. Эгерде кимдир-бирөө башкача ойлой турган болсо, ал бизге максатташ эмес, анткени биз коррупцияга күрөш жарыялайбыз жана аягына чейин барабыз. Эл бизди колдойт деп ишенем", - деп ачык-айкын белгиледи¹³.

Күмөн санагандар жана пессимисттер үчүн Президент төмөндөгүлөрдү баса белгиледи: "Бүгүн Кыргызстандын жетекчилигинин коррупцияны жок кылууга саясий эрки жетет. Мен бардык жетекчилерге, өкмөттүн бардык мүчөлөрүнө, депутаттарга, сотторго, прокурорлорго жана башка мамлекеттик кызматкерлерге бекем эскертип койгум келет: коррупционерлерге аёо болбойт. Ууру түрмөдө олтурууга тийиш!... Мен өлкөнүн башчысы жана Коргоо Кеңешинин Төрагасы катары, Башкы прокуратурадан, укук коргоо жана сот органдарынан коррупционерлерге каршы козголгон ар бир кылмыш ишинин аягына чыгарылып, күнөөлүүлөр мыйзамга ылайык жазасын алышын талап кылам"¹⁴.

Жогоруда белгиленгендей, 2011-жылы декабрда уюшулган, коомдогу эң бир чуулуу көрүнүштөрдүн бири болгон коррупция менен күрөшүүчү адистештирилген түзүмдүн – КР УМККнын Анतिकоррупциялык кызматынын уюштурулгандыгы, 2012-жылдын башында КРнын Өкмөтүнүн коррупцияга каршы Планы менен Иш-чараларынын Программасына шайкеш келген Коррупцияга каршы стратегияны бекитилгендиги, коррупцияга каршы күрөшүү механизмдерин күчөтүүчү мыйзамдар топтому пакетинин, анын ичинде "Коррупцияга каршы аракеттенүү тууралуу" жаңыртылган мыйзамдын кабыл алынгандыгы, ошондой эле 2012-жыл ичиндеги жогорку саясий элитадагы ири

¹³ <http://president.kg/ru/posts/4f267cddf4d55255a3000002>.

¹⁴ Ошол эле жерде.

аткаминерлердин кармалгандыгы республикада коррупцияга каршы жаңы саясаттын негизи түптөлдү деп айтууга мүмкүндүк берет. Бул коррупцияга каршы жаңы саясаттын канчалык ийгиликтүү болорун мезгил көрсөтөт. Бирок бүгүн УКМК түзүмүндө ички коопсуздукка олуттуу коркунуч жараткан коррупцияга каршы күрөш боюнча органдын түзүлгөндүгү жалпы жонунан УКМКнын кадырын көтөрүп, укук коргоо органдарына болгон коомчулуктун ишеним деңгээлин жогорулатты.

Улуттук коопсуздук органдарынын натыйжалуу иштешине тоскоолдук жараткан айрым көйгөйлөр

Көз карандысыздыктагы жыйырма жыл аралыгында мамлекеттик коопсуздук тутумунда реформалоо иштери бир нече ирет жүргүзүлүп, натыйжада органдардын аталышы гана эмес, алардын макамы жана уюштуруу түзүмү да өзгөрүүгө учураган. Мында мекеменин борбордук аппаратынын уюштуруу түзүмүн оптималдуу кылуу маселелери дайыма орчундуу болуп келген. Уюштуруу түзүмүнүн өзү дагы өлкө жетекчилигинин, негизинен күч түзүмдөрүнүн жетекчилерин дайындоо укугу бар республиканын Президентинин ыктыяры менен кабыл алынган чечимдерине негизделип жүргөн.

Мисалга алсак, Президент К.Бакиевдин башкаруусунун акыркы үч жылындагы динамикалуу түрдө өзгөрүп жаткан коомдук-саясий кырдаалдын таатаал шарттарында, мурунку ирежелерде кетирилген катачылыктардын жана уюштуруучу-башкаруучу, өзгөчө кадр саясатындагы жаңылыштыктардын кесепетинен, улуттук коопсуздук органдары алсызданып, тартиби да начарлап, атайын кызматтарга тиешелүү болгон милдеттерин толук кандуу аткара албай келишти. Мурда белгиленип өткөндөй, 2010-жылы апрель айына чейин УКМК органдары саясий куугунтуктоо, оппозицияны аңдуу жана башкаруучу үй-бүлөнүн жеке кызыкчылыктарын камсыз кылуу менен алектенип калды. Ошондуктан бул кызматтын милдети болгон өлкө ичиндеги жана андан сырт болуп жаткан терс процесстер менен карама-каршылыктар, анын ичинде улут аралык мамилелер чөйрөсүндөгү орчундуу, алдын алуучу маалыматтарды таап, аларды саясий жетекчиликке жеткирүү иштери экинчи орунда калып келди¹⁵.

Акыркы жыйырма жыл ичинде, мамлекеттик коопсуздук кызматынын ардагерлеринин пикири боюнча, улуттук коопсуздук органдарынын жетекчилигине атайын кызматтын табиятын жана өзгөчөлүгүн түшүнбөгөн адамдар дайындалган учурлар арбын болгондугун белгилей кетүү зарыл.

Көз карандысыздыктагы жыйырма жыл ичинде улуттук коопсуздук органдарында жетекчи кадрлар көп алмашты. Мисалы бул убакыт аралыгында атайын кызматтардын 10 жетекчиси кетирилген. Улуттук коопсуздук

¹⁵ URL боюнча: <http://www.for.kg/news-152890-ru.html>.

органдарынын жетекчилик кызматына туруу мөөнөтү 23 күндөн 6 жылга чейин созулган. Атайын кызматтын 10 жетекчисинин төртөөндө гана улуттук коопсуздук кызматында мурун иш тажрыйбасы болгон, алардын калган алтоо бул тармакта иштешкен эмес. Жаңы жетекчилерди дайындодо алардын орун басарлары да кошо дайындалып, анан калса алардын көбүнүн мурун атайын кызматтарда иштөө тажрыйбасы жок эле. 2011-жылы сентябрь айында УКМКнын 5 негизги башкармалыгынын жетекчилеринин бешөөсү улуттук коопсуздук органдарындагы иштеп көрбөгөндөр эле¹⁶.

2007-жылдан 2010-жылга чейинки мезгил аралыгында улуттук коопсуздук тутумундагы 300 жакын аскер кызматкерлери жумуштан бошонуп кетишкен, негизинен, алардын көбү тажрыйбалуу, ак ниет жана мекенчил, институционалдык эс тутумга ээ, ортоңку кызмат орундарын ээлеген кызматкерлер эле. Натыйжада, 2010-жылдын башында УКМКнын көптөгөн бөлүмдөрүндөгү тажрыйбалуу кызматкерлерден башкаруучу кландын ишенимине ээ болгон жетекчилик курам гана калган, ыкчам курам негизинен тиешелүү билими жана иш тажрыйбасы жок, жаңы, жаш кызматкерлер менен толукталган. 2010-жылы июнь айында карата УКМКде иш тажрыйбасы 5 жылдан кем болгон кызматкерлер көпчүлүктү түзгөн да, бул атайын кызматтардын кызматкерлерине тиешелүү ыкчам-иликтөө иштеринин сапаттуу өткөрүлүшүнө мүмкүндүк берген эмес¹⁷.

Кадрлар баарын чечет деген белгилүү аныктама улуттук коопсуздук органдар тутуму үчүн бүгүн айрыкча зор мааниге ээ. Бүтүндөй тутумдун ыкчам-кызматтык ишинин натыйжалуулугуна түздөн-түз таасир этүүчү кадрлык кырдаалга талдоо жүргүзгөндө, кызматкерлердин материалдык камсыз болуусунун деңгээли менен социалдык жактан корголушунун баскычы ортосунда чоң ажырым бар экендиги аныкталды. Бул көрүнүш улуттук коопсуздук органынын өздүк курамына тагылган милдеттердин олуттуу түрдө көбөйүшү, чыр-чатактардын чыгышы менен байланыштуу болуп, кесипкөй адистердин катары суюлуп, улуттук коопсуздук органдарындагы бул кызматтын, кесипкөй адистердин аброюнун төмөндөшүнө алып келди да, мунун баары улуттук коопсуздуктун абалына терс таасир тийгизди.

Улуттук коопсуздук кызматкерлерин даярдоо жана кайра даярдоо ишинин уюштурулушуна талдоо жүргүзүп көрсөк, анын ыраатсыз жүргүзүлүп жаткандыгын байкайбыз. УКМКнын кызматкерлерин кайра даярдоочу институт квалификацияны жогорулатуучу курстарды гана туурап калгандай сыяктанат.

Мында сырткары, улуттук коопсуздук органдарындагы кызматка кызыктыруучу шарттардын топтому жетишсиз экендиги айдан ачык. Бул топтомго эмнелер кирет? Жыйырмадан ашуун шарт (окутуудан баштап, кызматка кирүү, ардактуу эс алууга чыгуу жана өлгөндө көмүү иштерине чейин).

¹⁶ URL боюнча: <http://www.knews.kg/ru/action/2982/>

¹⁷ URL боюнча: <http://www.for.kg/news-152890-ru.html>

Алар Кыргыз Республикасынын “Улуттук коопсуздук органдары жөнүндө” 1994-жылдагы мыйзамында көрсөтүлгөн.

Көптөгөн ченемдер бүгүнкү күндөгү Кыргыз Республикасында болуп жаткан коомдук-саясий жана экономикалык өзгөрүүлөргө ылайыкталбастан, советтик өткөн турмуштан көчүрүп келинген. Мисалы, советтик мезгилиндегидей азыр кызматкерлерге кызматтык батир берилбей эле калды. Буга байланыштуу улуттук коопсуздук органдарынын көптөгөн кызматкерлери ансыз да аз айлык акысынан батир ижарасына төлөөгө аргасыз болушат. Объективдүүлүк үчүн белгилеп коюу керек, Бакиевдин ирежеси тушунда мамлекеттик күзөт кызматынын кызматкерлери – негизинен жердештери же туугандары түзгөн көпчүлүк кызматкерлер турак-жай менен камсыз болушкан, анткени ал өзүнүн коопсуздугун камсыздоого кызматкерлерди материалдык жактан кызыктыруу керек экендигин жакшы түшүнгөн.

Кызыктыруучу шарттардын дээрлик баарынын каржылык жагы бар. Көнүмүшкө айлангандай, каржы жетишсиз болуп турганда бул топтом куру сөз бойдон кала берери анык. Орточо айлык акынын өлчөмү кызматкерлердин үй-бүлөсүн багышына жетпейт. Ал тургай чарбалык эсептеги балдар бакчасына да кезекке турууга туура келип, санаторий-курорттордогу дарылоодон муктаж болгон кызматкерлердин үчтөн бири да пайдалана алышпайт.

Кызматкерлердин көбү өз ишин берилгендик менен аткарбайт. Анткени кызматтын талаптары, мисалы, антка бек туруу, мекенчилдик идеялары, коом жана мамлекет алдындагы ыйык парз, жарандардын укугу жана мыйзамдуу кызыкчылыгы ж.б.у.с. алардын ички мүдөөсүнө дайыма эле дал келе бербейт.

УКМК кызматкерлеринин ишмердигинде коррупция, кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу, башка мыйзамсыз аракеттер – улуттук коопсуздук органдарынын кызматкерлеринин көмүскөдөгү мүдөөлөрү да орун алып келет. Кызыктыруу тутуму көмүскөдөгү мүдөөлөрдөн ашып түшүп, расмий бекемделген артыкчылыктарга салыштырмалуу мыйзамсыз жосундар анча пайдасыз болуп калгыдай кылып түзүлүшү зарыл.

Улуттук коопсуздук органдарынын кызматкерлерин кызыктыруучу шарттар топтомуна тиешелүү бул маселелер дээрлик бардык мурдагы советтик мамлекеттерге мүнөздүү экендигин белгилеп коюу керек.

Улуттук коопсуздук органдар тутумун реформалоо боюнча сунуштар

1. Улуттук коопсуздук кызматынын оптималдуу моделин тандоо

Мамлекеттин коопсуздук органдарынын ишмердигинин бири-бири менен тыгыз байланышкан эки моделин бөлүп көрсөтүүгө болот.

Биринчиси – ыкчам маалыматтарды чогултуп жана талдап, аны жыйынтыгында өкмөттүк, укук коргоо жана башка расмий органдарга берүү; чалгындоочу-бузуучу жана башка каршыккан инфратүзүмдөргө жашыруун көзөмөл жүргүзүү, ошондой эле аларга каршы ыкчам ыкмалар жана бул максатта даярдалган кызматкерлер аркылуу атайын операцияларды өткөрүү менен алектенген атайын кызматтын гана ишмердиги¹⁸.

Экинчи модель совет доорунда түзүлгөн. Ал атайын кызмат менен мамлекеттик башкаруу органынын жуурулушу болгон. Мындай түзүмгө ылайык, мамлекеттик коопсуздук органы мамлекеттик башкаруу тутумунда эле болбостон, өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү башкы орган катары да таанылган. Ошондуктан бул органдарга мекемелер аралык милдет, башка министрликтер менен ведомстволорго милдеттүү сунуштарды айтуу, мекеменин ишмердигинин белгилүү бир түрүнө расмий көзөмөл жүргүзүү ыйгарым укугу берилген.

Азыркы мезгилде бул өңдүү универсалдуу милдет улуттук коопсуздук органдарына таандык эмес. Андыктан улуттук коопсуздукту камсыздоо маселелерин чечүү мамлекеттик деңгээлде улуттук коопсуздук органдарына жүктөлгөн же алар тарабынан көзөмөлдөнөт деп ойлоо, андан да ушундай деп саноо такыр туура эмес. Бул милдетти Кыргыз Республикасынын бардык деңгээлдеги башкаруу жана бийлик органдары биргелешип аткарат¹⁹. Бул тууралуу макаланын баш жагында, улуттук коопсуздукту камсыз кылуу тутумуна мүнөздөмө берилген жеринде айтылды.

2. Улуттук коопсуздук органдарынын ишмердигинин маңызы

Улуттук коопсуздук органдарынын оптималдуу моделин түзүүдө бул атайын кызматтын тарыхындагы жапырт реперессиялоого алып келген же аны атаандаштарды жок кылуу куралы катары пайдаланган, айрым бир мезгилде укуктук талаадан чыгып кеткен учурларды, алардан алына турган трагедиялуу сабактарды унутууга болбойт. Чындыгында улуттук коопсуздук

¹⁸ КР Өкмөтүнүн 1998-жыл, 24-июлдагы №497 токтому менен жактырылган КРнын Улуттук коопсуздук министрлигин өнүктүрүү концепциясынан.

¹⁹ Ошол эле жерде.

органдары айрым бир саясий мүдөөлөргө же кландарга эмес, жалпы элдин кызыкчылыгына кызмат кылууга тийиш.

3. Кадр саясатын модернизациялоо жана улуттук коопсуздук органдарындагы кызматкерлердин социалдык корголушун жакшыртуу

СССРдин мамлекеттик коопсуздук органдарынын тарыхынан белгилүү болгондой, бул атайын кызматтын натыйжалуу иштешине кадрлардын мыкты даярдыгы өбөлгө түзгөн. Кыргызстандагы улуттук коопсуздук органдары да ушундай эле. Буга байланыштуу, Кыргызстандын жетекчилиги мындан ары

улуттук коопсуздук органдарынын жетекчи кызматтарына кесипкөй эмес адистерди дайындоо өнөкөтүн жоюшу керек. Андан көрө кызматкерлерди даярдоо жана кайрадан даярдоо иштерине жеткиликтүү көңүл буруп, аларды талаптагыдай социалдык кепилдиктердин топтому менен камсыздаган оң.

4. Улуттук коопсуздук органдарынын сандык жана сапаттык дараметин арттыруу

Дүйнөдөгү саясий климат азыркы кезде “жылымык” тартып, айрыкча Европа өлкөлөрү бир үйдөгүдөй болобуз деп өз ара алакасын кеңейтип жаткан азыркы кезде деле, атайын кызматтардын бошоңдоп кеткен жок. Тескерисинче, Батышта дагы, Чыгышта дагы артыкчылыктуу ишмердик багыттарындагы натыйжалуулукту жогорулатуу максатында каржылоону да, уюштуруу түзүмүн да жакшыртып, атайын кызматтарды бекемдөөгө умтулуу күчөп баратат. 2014-жылы Ооганстандан НАТО аскерлеринин чыгарылышы менен Борбордук Азия аймагындагы чыр-чатактуу кырдаал ого бетер татаалдашып кетиши ыктымал экендигин, чек ара маселелери да чечиле электигин, эл аралык терроризм жана диний экстремизм өңдүү көптөгөн коркунучтардын күчөп бараткандыгын эске алуу менен, Кыргызстан улуттук коопсуздук органдарынын дараметин өстүрүүгө, кызматкерлеринин санын көбөйтүүгө жана тиешелүү каржылоого көңүл бурушу шарт. Муну Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктары талап кылып турат.

3-БАП.

КЫРГЫЗСТАНДЫН БАҢГИЗАТКА КАРШЫ УКУК КОРГОО ТҮЗҮМДӨРҮНДӨГҮ РЕФОРМАЛАР: УЧУРДАГЫ МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЕЧҮҮ АРАКЕТИ

Александр Зеличенко,

*PhD, баңгикөзөмөл кызматынын полковниги (ret.), «Борбор Азиядагы
баңги саясаты борбору» коомдук фондунун директири*

Негиздөө

Ооганстандан антитеррористтик коалиция аскерлеринин чыгарыла тургандыгы, буга кошул-ташыл болуп баңги экспансиясынын, наркономиканын²⁰, баңги коррупциясынын күч алышы жана башка учурдагы кооптонуулар баңгизатка каршы түзүмдөрдү мындан ары натыйжалуу реформалоо, ириде алардын ар биринин жоопкерчилик чөйрөсүн тактап, ишмердигин координациялоо зарылдыгын шарттап турат. Макалада республикалык баңгизатка каршы түзүмдөрдү реформалоонун тарыхы келтирилип, баңгикөзөмөл чөйрөсүнүн учурдагы абалына талдоо жүргүзүлүп, баңги кырдаалынын өзгөрүшүнө жана анын ыктымал кесепеттерине божомол жасалып, «алдын алуу тактикасын» иштеп чыгуу боюнча сунуштарды берүү аракети көрүлдү.

Маселенин тарыхы

Совет мезгилинде, мисалы, баңгилик, баңги бизнеси, сойкулук ж.б.у.с. терс көрүнүштөр коммунизм курууга белсенип жаткан коомго мүнөздүү эмес деген пикир өкүм сүрөр эле. Аларды жалпыга маалымдоо каражаттарында чагылдырууга тыюу салынып, бул темаларды козгобоо, ооз ачпоо боюнча административдик буйрук берилип турган.

Баңгилик жана баңги бизнеси менен күрөшүү бөлүмү 1960-80-жылдары кылмыш иликтөө кызматынын курамына кирип, арийне өзүнүн түздөн-түз

²⁰ Наркономика – баңги бизнесинин жана баңги ташуунун кирешелерине негизделген экономика. Бул терминди илимде колдонууга биринчи болуп тарых илимдеринин кандидаты Зеличенко А. 2011-жылы март айында киргизген. (“Кыргызстан сквозь призму наркономики”, научно-публицистический сборник. Бишкек 2011, стр.3).

милдети менен иш жүзүндө алектенишкен эмес: баңги бизнеси – ачыкка чыкпаган кылмыш, ички иштер органдарына мындай укук бузуулар боюнча арыздар келип түшкөн эмес, андыктан баңгиликке каршы күрөшүү бөлүмдөрүнүн кызматкерлери бардык жерде уурулук, тоноочулук, каракчылык иштеринин бетин ачууда колдонулуп келген.

1978-жылы, өлкөдөгү апиийм себүү токтогондон төрт жыл убакыт өткөн соң, Ысык-Көл облусу менен республикага баш ийген райондордун чегиндеги «Кызыл көпүрө» көзөмөл-өткөрмө пунктуна ушул макаланын автору – ал убактагы Кыргыз ССРнин ИИМнин Кылмыш изилдөө башкармалыгынын баңгилик жана баңги бизнеси менен күрөшүү бөлүмүнүн инспектору жана кызматтык-иликтөөчү менен ит ээрчиткен кинолог курамында турган ыкчам топ жиберилип калды. Бул топ тарабынан бир күн ичинде эле жапайы кара куурайдан даярдалган нашаа жана марихуана ташуучу 29 адам кармалды. Бул окуя Кыргызстан Коммунисттер партиясынын Борбордук Комитетинин административдик бөлүмдөрүндө бир топ териштирүүлөрдүн жүрүшүнө алып келди. Бирок баңгиликке каршы күрөшүү багытында узак убакыт бою жүргүзүлгөн кылмыштарды ачыкка чыгаруу иши баңги керектөөчүлөрүн анда-санда кармоо менен чектелди.

Баңги бизнеси менен уюшкан кылмыштуулуктун байланышы, баңгизатын колдонуунун генефондго тийгизген таасири боюнча адистердин эскертүүлөрү жана ички иштер органдарынын жана башка мамлекеттик уюмдардын баңгизатка каршы күрөшүү активдүүлүгүн күчөтүү зарылдыгы жөнүндөгү башка жүйөлөрү көңүлгө алынган эмес.

1979-80-жылдары атайын кызматтар аскердик бөлүктөргө келип жаткан почто жөнөтмөлөрүнө көзөмөлдү күчөтө баштаганда, бул багыттагы ыкчам-алдын алуу иштери бир аз убакытка жандана түштү. Көптөгөн каттарда, бандеролдордо, ар кандай жөнөтүүлөрдө нашаа табылып жатты. Мындай ар бир көрүнүш катуу текшерүүгө алынып, кылмыш ишин козгоого чейин чаралар көрүлгөн. Бирок өкмөттүн байланыш ишин камсыз кылуучу аскердик бөлүккө жиберилген почто жөнөтмөдөн баңгизат табылган соң, бул иш да токтоп калды. Тиешелүү ишмердикти активдештирүүнүн ордуна, атайын иш-чараларды өткөрүүгө тыюу салынды.

1980-жылдардын соңунда, союздук республикалар бир кыйла өз алдынчалыкка жетишкен соң, экономикалык, саясий, кылмыш-укуктук чөйрөсүндөгү өзгөрүүлөр менен катар баңгилик жана баңги бизнеси менен күрөшүүнү күчөтүү зарылдыгын түшүнүүдө да оң өзгөрүүлөр жүрүп жатты. Ал кездеги практикага ылайык, баңгизаты жалпы эле кылмыштуулукка олуттуу түрдө терс таасирин тийгизип турган. Ошол кездеги бир таң каларлык көрүнүш: мурунку СССРдин түндүк аймактарында тетрагидроканнабинол – жогорку деңгээлде таасир этүүчү кара куурай – өскөн эмес, мындай баасы абдан жогору турган нашаа менен марихуананы табуу үчүн талап-тоноо, уурулук, автоунааны уурдай качуу сыяктуу кылмыштарга баргандар болгон.

Кыргызстанга болсо, 1930-жылдары өнөр-жай керектөөсү үчүн алынып келинген кара куурай 1960-80-жылдары бардык жерде, жапайы түрдө жайнап өсүп жаткан. Аны жок кылуу боюнча мамлекет тарабынан көрүлгөн чаралар жетишсиз эле. Кара куурайды сатып албай эле бардык жерде каалашынча чогултуп, андан баңгизат даярдап алуу мүмкүн болгон. Ошого карабастан, мүлккө байланышкан кылмыштардын көпчүлүгүн нашаа жана марихуана тарткан адамдар жасап турган. Кандай болгон күндө дагы, дал ошол 1990-жылдардын башында Кыргыз ССРнин Ички иштер министрлиги тарабынан баңгиликке жана баңги бизнесине каршы күрөштү күчөтүү чечими кабыл алынган. Алгачкы кадам катары, баңги кылмыштуулугуна каршы күрөш жүргүзүүчү бөлүм 1991-жылы апрель айында кылмыш изилдөө бөлүмүнүн курамынан чыгарылып, кошумча штаттык бирдиктердин саны көбөйтүлгөн жана өз алдынча бөлүм – Кыргызстан Республикасынын ИИМнин Баңги бизнесине каршы күрөшүү боюнча кызматы (БКК) болуп түзүлгөн²¹. Чындыгында бул окуя баңгизатына каршы укук коргоо түзүмдөрүндөгү реформалардын башталышы болуп калды.

Алгач БККны жергиликтүү ички иштер органынын карамагынан чыгарып, борборго гана караштуу кылуу маселеси каралган. Бирок бул учурда аларды жайгаштыруу үчүн кошумча имарат табууга, күйүүчү май менен камсыздоого туура келмек, кызматкерлер жергиликтүү эл депутаттар кеңешинин турак-жай, балдарын бакчалага жайгаштыруу жана башка материалдык жана социалдык жеңилдиктер боюнча тизмесине кирбей калмак. Эң башкысы – көптөгөн жылдар бою жөнгө салынган, белгилүү бир ички иштер органынын бөлүмдөрү менен кызматтарынын ортосундагы карым-катыш жок болмок.

«Жаңы төрөлгөн» кызматтын алгачкы эле кадамдары аны түзүү тууралуу чечимдин туура болгондугун далилдеди. Мурда эч бир пайдаланылбаган кылмыштуу топтордун арасына өз кишисин аралаштыруу ыкмасы (маниси боюнча, далдааланып иш кылуу) практикалана баштап, контролдук сатып алуу, Орусия, Казакстан жана башка өлкөлөрдүн ИИМнин баңгизатка каршы бөлүктөрү менен кызматташуу иши кыйла чыңдалды. Баңги ташуучулардын уюшкан этникалык кылмыштуу тобун ачыкка чыгаруу боюнча жүргүзүлгөн ири операциянын жыйынтыгында, эки тонна марихуананын республиканын чегинен сырткары чыгарылышына бөгөт коюлду²². Мындан сырткары баңгизатына байланышкан жалпы кылмыштуулук багытындагы, анын ичинде өзгөчө кооптуу – талап-тоноо, адам өлтүрүүгө тиешеси бар кылмыш иштеринин бети ачылды. Республиканын борборунда баңгисатуучулар тобун ачыкка чыгарган баңги бизнеси менен күрөшүү бөлүмүнүн кызматкерлери бул топтун мүчөлөрү тарабынан Ысык-Көл облусунун аймагында жасалган адам өлтүрүүнүн бетин ачышты – кылмышкерлер тонолгон оокаттарды бөлүшө албай бири-бирин өлтүргөн экен²³.

21 Зеличенко А. «Афганская наркоэкспансия 1990-х гг.», Бишкек 2004, стр. 77-122.

22 Зеличенко А., «Афганская наркоэкспансия 1990-х гг.» Бишкек, 2004-ж, 84-бет.

23 Зеличенко А., «Диверсант из Мургаба», сборник рассказов, Бишкек 2010, стр. 19-21.

Ошол эле учурда өлкөдө баңгилик жана баңги бизнеси менен күрөшүү боюнча иштер мекемелер арасында координацияланбай жаткандыгы маалым болду. СССР учурунда түзүлүп, ошондо эле өзүнүн натыйжасыздыгын көрсөткөн өз ара иштешүү тутуму урап калды да, мунун айынан баңгиликке каршы күрөштүн пайдалуу аракет коэффициентин кескин төмөндөтүп жиберди.

Түзүлгөн абалды оңдоо үчүн, бул макаланын авторунун Ички иштер министрлиги тарабынан колдоого алынган сунушу менен, 1993-жылы атайын ыйгарым укуктуу орган – Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн алдындагы Баңгизаттарын көзөмөлдөө боюнча мамлекеттик комиссия (БКМК)²⁴ түзүлгөн. Анын карамагына баңгизаттарын мыйзамдуу жүгүртүүнү жөнгө салуу; мыйзам чыгаруу; өкүлчүлүк милдеттерин аткаруу жана, арийне, эң башкысы – бардык кызыкдар министрлик менен мекемелердин ишин координациялоо милдети кирген.

Биздин көз карашыбыз боюнча, бул үчүн экономикалык жактан кыйла пайдалуу форма тандап алынган: дагы бир бюрократтык бюджеттик органды түзүүнүн ордуна, тиешелүү түзүмдөрдүн – Ички иштер жана Саламаттык сактоо министрликтеринин, Бажы, Улуттук коопсуздук комитетинин кызматкерлери Мамлекеттик комиссияга убактылуу киргизилген эле. БКМКнын алдында Коомдук Кеңешти түзүү пландаштырылган. Ал Кыргыз Республикасынын экс-президенти Роза Отунбаева өлкөдөгү бардык мамлекеттик түзүмдөрдө уюштурган азыркы Коомдук байкоочулар кеңешинин үлгүсү ушундайча пайда болгон. Адистештирилген координациялоочу органды түзүү демилгеси эл аралык уюмдар, ириде БУУ кайрадан ачылган Баңгизаттары жана кылмыштуулук боюнча кеңсесинин аймактык өкүлчүлүгү (штаб-квартирасы Өзбекстан Республикасынын Ташкент шаарында) тарабынан колдоого алынгандыгын белгилей кетүү керек. UNODC биздин тажрыйбаны региондо ар түрдүү жолдор менен үгүттөп, окутуп-үйрөтүүчү иш-сапарлар менен семинарларды уюштурган, баңгизатына каршы долбоорлорду²⁵ демилгелеп, каржылап турган, мыйзам чыгаруу чөйрөсүнө эл аралык эксперттерди тарткан. Мындай кызматташтыктын аркасында, мисалы, Кыргызстан КМШ өлкөлөрүнүн арасынан биринчилерден болуп тиешелүү алдын алуу иштерин жүргүзүп, 1961, 1971 жана 1988-жылдардагы БУУнун үч белгилүү Конвенциясына кол коюуга жетишкен, муну менен баңгиликке каршы ырааттуу күрөшүп жаткандыгын көрсөтө алган.

Ал жылдары БУУдан сырткары бекем байланыштар Иран, Израиль, АКШ, Орусия менен дагы түзүлгөн эле. Кыргызстандык баңгиге каршы күрөшүүчүлөр көп учурларда активдүү түрдө, бул өлкөлөргө чыгуу менен, алардын иш тажрыйбасын үйрөнүп, кызматташтык боюнча эки тараптуу келишимдерди түзүшкөн. Орусия менен атүгүл биргелешкен программалар иштелип чыгып, баңгизат ташуучуларды кармоодо эки өлкөнүн атайын органдары бири-бирине жакшы жардам берип турган.

²⁴ Зеличенко А., “Афганская наркоэкспансия 1990-х гг.”, Бишкек 2004, стр. 122-140.

²⁵ Зеличенко А., “Афганская наркоэкспансия 1990-х гг.” Бишкек, 2004, стр. 131.

2003-жылы, БКМК түзүлгөндөн он жыл өткөн соң, анын базасында Баңгизаттарын көзөмөлдөөчү агенттик түзүлүп²⁶, ал алгач Кыргыз Республикасынын Президентине гана баш ийген. Баңгизатка каршы ведомство эл аралык атайын долбоордун алкагында, БУУнун Баңгизаты жана кылмыштуулук боюнча башкармалыгы (БУУ БКБ) менен Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн ортосундагы макулдашууга ылайык, Кыргызстандын жетекчилигинин демилгеси менен уюштурулган.

Бул Башкармалык менен катар Ички иштер министрлигинде Баңги бизнесине каршы күрөш жүргүзүүчү башкармалык, Бажы комитетинде башкармалык (бөлүм), Улуттук коопсуздук боюнча мамлекеттик кызматында тийиштүү бөлүмдөр иштеп турду.

Маселенин учурдагы чоо жайы

Белгилүү болгондой, Кыргызстан 1993-жылдан бери Ооган наркотрафинин учурда күчтүү таасирин сезип келет, мунун өзү өлкөнүн геосаясий, экономикалык абалы менен шартталган. Акыркы жылдары наркоэкспансия агрессивдүү мүнөзгө өтүп, трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка, терроризмге, экстремизмге, мурда билинбеген баңги коррупциясына жол ачып, бул жагдай республиканын улуттук коопсуздугуна туулуп жаткан башкы коркунучтардын бирине айланып барат.

«Дагы бир олуттуу коркунуч – Ооганстандын баңгизаттарын өндүрүүнүн дүйнөлүк борборуна айланышы жана баңги бизнесине Борбордук Азиядагы УКТдон (уюшкан кылмыштуу топтордон – авт.), баңги ташууга каршы күрөшүүдө айрым күч органдарынын беделдүү өкүлдөрүн, ал тургай аткаминерлерди «агент» катары тартуу болуп саналат. Бирок эң чоң коркунуч – Борбор Азия өлкөлөрүндө жана Орусияда баңгизатына көз каранды болгондордун саны күн санап өсүп, бул көрүнүшкө саясатчылар (айрыкча, Кыргызстан менен Тажикстанда) тийиштүү баа бербей жатат»²⁷.

Наркокурдаалдын курчушуна БКА милдеттерин кайталаган деген шылтоо менен 2008-жылы КРнын ИИМнин баңги бизнеси менен күрөшүүчү өз алдынча бөлүмүн, ал эми 2009-жылдын октябрында баңгизаттарын көзөмөлдөө боюнча республикалык агенттиктин жоюлушу себеп болду. 2010-жылы ИИМдин Баңгизаттарын мыйзамсыз жүгүртүү менен күрөшүү боюнча башкы башкармалыгын (БМЖКББ), андан соң КРнын Өкмөтүнүн алдындагы баңгизаттарын көзөмөлдөө боюнча мамлекеттик кызматын (БКМК) кайра түзүү боюнча

²⁶ 10 жылдан ашуун иш алып барган баңгизаттарын көзөмөлдөө боюнча өкмөттүн алдындагы мамлекеттик комиссиянын базасында Өлкө башчысынын 2003-жыл, 17-июндагы №182-ПЖ жарлыгы боюнча жаңы мамлекеттик түзүм – Кыргыз Республикасынын баңгизаттарын көзөмөлдөө боюнча агенттиги (БКА) түзүлгөн.

²⁷ Лаумулин М. Борбордук Азиядагы виртуалдык коопсуздук. Ооганстандан НАТОнун чыгуусу алдындагы ЖККУ. Орусия глобалдуу саясатта (Виртуальная безопасность Центральной Азии. ОДКБ в преддверии ухода НАТО из Афганистана. Россия в глобальной политике). <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1346822820>.

чечим мурда жабылган агенттикти калыбына келтирүүнү талап кылган. Бирок чындыгында андай болгон жок: мейли «объективдүү» себептер менен болсо дагы, атайын кызматтардын аракетсиздиги баңгизатына каршы туруунун пайдалуу аракет коэффициентин (ПАК) эң аз дегенде, элүү пайызга төмөндөттү.

«2012-жылы 7 айда милиция кызматкерлери тарабынан баңгизатын мыйзамсыз жүгүртүүгө байланышкан 983 кылмыш ишинин бети ачылганын КРнын Ички иштер министрлигинин басма сөз кызматы билдирди. Андагы маалыматтар боюнча 1 миң 103 кылмыш иши ачыкка чыгып, бул 2011-жылга салыштырганда 12ге көп болгон. Баңги кылмыштуулугу боюнча ачыкка чыккан иштердин негизги үлүшү ички иштер министрлигине туура келип, 89,1 пайызды түзөт. Бул билдирүүгө ылайык, 2012-жылдагы ыкчам-изилдөө жана рейддик иш-чаралардын жыйынтыгында бардык укук коргоо органдары тарабынан табылган баңгизаттары 13 тоннадан ашкан»²⁸.

“Кыргызстанда наркокырдаал курч жана чыңалуу абалында”. Бул тууралуу 2012-жылы 13-августунда АКИpresste өткөн пресс-конференцияда КР Баңгизаттарын көзөмөлдөө боюнча мамлекеттик кызматынын башчысы Кеңешбек Дүйшөбаев билдирди. Анын айтымында, БУУнун Баңгизаттар жана кылмыштуулук боюнча башкармалыгынын докладында айтылган маалыматтарга ылайык, жыл сайын Борбор Азия өлкөлөрү аркылуу 90 тоннага чейин оор баңгизаттары ташылып өтүп, анын ичинен 3% гана укук коргоо органдары тарабынан кармалат. Эл аралык эксперттердин маалыматы боюнча, республика аркылуу \$6 млрд жакын суммадагы 20 тонна оор баңгизаттары ташылат. Ушул эле убакта БКМКнын маалыматы боюнча, \$27 млн жакын суммадагы баңгизат кармалган»²⁹.

Баңгизаттардын тез ылдамдыкта камдалып, тынымсыз жана көп санда ташып өткөрүлүп жатышы бул жерде «баңги агрессиялуулугу» деген терминди колдонууга мүмкүндүк берет, анткени бул көрүнүш Борбор Азия өлкөлөрүнүн улуттук коопсуздугуна бир катар коркунучтарды жаратууда. Аларды төмөндөгүдөй классификациялоого болот:

Эл аралык чөйрөдөгү коркунучтар

- Трансулуттук кылмыштуулук
- Эл аралык терроризм

Биздин аймактагы «баңгибарондор» деп аталгандар күчтөр кандайдыр бир өзүнчө турган, терс пикир жараткан социалдык көрүнүш эмес, трансулутташтыруунун, ал тургай картелизациянын белгилерин ала жүргөн, уюшкан кылмыштуу топтун классикалык өкүлдөрүнөн болуп саналат. Буларга окшогондор көптөн бери, башка көптөгөн мамлекеттердегидей эле, саясатка таасир тийгизип, бийлик түзүмдөрүнө таасир этүүгө аракет кылып келишет.

²⁸ <http://www.24.kg/community/134756-v-kyrgyzstane-za-7-mesyacev-2012-goda-raskryto.html>

²⁹ <http://www.parusk.gov.kg/2012/08/13/67318>

Бул көрүнүш жакында эле бандиттик тиришүүлөрдөн бир катар адамдар, алардын катарында ошол убактагы Жогорку Кеңештин (КР парламентинин) депутаттары да курман болгондо элге кеңири дайын болду. Ошондой эле террористтик ишмердикте баңги кирешелери колдонулуп жаткандыгы боюнча көптөгөн фактылар бар. «Кыргызстандагы эксперттердин баалоосу боюнча, көпчүлүгү транзиттик жол менен Ооганстандан келип жаткан баңгизатын мыйзамсыз жүгүртүүдөн түшкөн сумманын жылдык наркы 200-300 млн. АКШ долларын түзөт. Геосаясий абалдагы баңги транзитинин өлкөсүнө айланган Кыргызстан, баңги трафигин токтотуу үчүн колунан келген аракеттердин баарын көрүп жатат. Ошондой эле баңги трафиги республиканын түштүгүндө терроризмдин жана диний экстремизмдин өсүшүнө да өбөлгө түзүүдө»³⁰.

“2011-жылдын биринчи жарымында КР КЧКнын (Каржылык чалгындоо кызматы – авт. белгилөөсү) маалыматтар базасына ага отчет берүүчү жактардан 80,93 миң билдирүү келип түшкөн, анын ичинен 435 билдирүү банктык эмес секторлордон кабыл алынган. 2011-жылдын 30-мартына карата бардыгы болуп 36 отчет берүүчү субъекттер өздөрүнүн ишмердиги тууралуу маалыматтарды беришкен. Алардан түшкөн маалыматтын күнүмдүк көлөмү 1 миң 156 билдирүүнү түзгөн. Терроризмди жана экстремизмди каржылоого катышы болушу мүмкүн деп шектелген жактар менен уюмдар тууралуу келип түшкөн билдирүүлөр боюнча кайра иштеп чыгуу жана талдоо процессинде биздин республикадагы жана жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдөгү контрагенттиктер менен байланыштары аныкталды. Укук коргоо органдарынын өз демилгеси жана суроо-талаптары боюнча жүргүзүлгөн каржылык иликтөөнүн жыйынтыгы боюнча, мамлекеттик кызмат тарабынан 60 маалыматтык материалдар даярдалып жана мамлекеттик органдарга жөнөтүлдү. Анын ичинен терроризмди каржылоо фактысы боюнча КР УКМКна – 20, экстремизмди каржылоо боюнча КР ИИМине – 10, баңгизаттарын мыйзамсыз жүгүртүүдөн түшкөн каражаттарга экстремизмди каржылоо фактысы боюнча КР БКМК – 29 иш, каржы полициясына бир материал жөнөтүлгөн. Кылмыштуу жол менен алынган кирешелерди легалдаштырууга каршы аракет көрүү багыты боюнча каржылык иликтөө жүргүзүлүп, алардын жыйынтыгы укук коргоо органдарына жөнөтүлгөн”³¹.

Экономикалык чөйрөдөгү коркунучтар

- Наркоэкономика.
- Бирдиктүү экономикалык мейкиндиктин бошоңдошу.

“Кылмыштуу жол менен алынган кирешелерди легалдаштыруу (адалдоо)

³⁰ «Кыргызстан сквозь призму наркоэкономики», «Проблемы противодействия легализации преступных доходов и связанных с ними финансовым преступлениям: опыт Казахстана и Кыргызстана». К.М.Осмоналиев, Бишкек, 2011-ж., 146-бет.

³¹ URL боюнча: <http://www.24.kg/investigation/97329-gossluzhba-finansovoj-razvedkikyrgyzstana.html>

– кылмыштуулуктун чоң кирешелүү жана натыйжалуу өндүрүшкө айлантуунун жыйынтыктоочу этабы. Анын жүрүшүндө көзөмөлдөнбөгөн жактардын тобунун колуна коом үчүн укукка каршы келген жана зыяндуу экономикалык, анын соңунда саясий бийлик топтолот. Кылмыштуу кирешелерди легалдаштырууга (адалдоого) жол берүү – бул баңгизат менен соода жүргүзүүнү, салык төлөөдөн качууну, сойкулукту, опузалап тартып алууну, пара алууну пайдалуу кылуу дегендик³².

- Көмүскө экономика.

“Иш жүзүндө, маселен, баңгизаттарын жана курал-жаракты мыйзамсыз жүгүртүү чөйрөсүндөгү, ошондой эле адам сатуу, сойкуларды эксплуатациялоо менен алектенген уюшкан кылмыштуу топтор легалдуу бизнестеги орточо ченемден кыйла жогору турган кирешелерге ээ болушат. Мындай жогорку кирешелер кылмыштуу топтордун чыгымын жаап гана тим болбостон, өздөрүнүн кылмыш ишмердигин кеңейтүүгө, экономиканын реалдуу секторуна көзөмөл орнотууга мүмкүндүк берет”³³.

Социалдык чөйрөдөгү коркунучтар

- Калктын өлүм санынын өсүшү.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик баңгиликке каршы стратегиясынын концепциясынын долбоорунда, КР Өкмөтүнүн алдындагы мамлекеттик кызмат тарабынан берилген Баңгизатын көзөмөлдөө боюнча Эл аралык Комитеттин (БКЭК) маалыматтары келтирилет. “БКЭК маалыматтарына ылайык, Кыргыз Республикасындагы апииймди колдонуучулардын чыныгы саны эквиваленттүү түрдө калктын 0,8 %ын, башкача айтканда, болжол менен 41 000 адамды түзгөн. Бул категориядагы адамдардын жыл ичиндеги баңгиликке байланыштуу өлүм саны 1,6 %ды, башкача айтканда, болжол менен 650 адамды түзгөн. Демек, акыркы 10 жыл аралыгында жол кырсыктарынан, кылмыштуу жаңжалдардан ж.б. болгон өлүмдөрдү эсепке албаганда, баңгизатты ашыкча колдонуудан жана кандын бузулушунан эле 6500 адам каза болгон”, - деп айтылат документте³⁴.

- Коштоочу оорулардын, анын ичинде өлүмгө алып келген КИВ/СПИД, С гепатити ооруларынын өсүшү.

КИВ оорулуулардын арасында ИБКдын (инъекциялык баңгизаттарын керектөөчүлөрдүн – авт. белгилөөсү) салыштырмалуу салмагы 2002-жылы 80% ашуунду түздү. 2009-жылдын 1-февралына карата республика боюнча

³² Кернер Х., Дах Э. “Акча адалдоо. Аракеттеги мыйзам жана юридикалык практика боюнча жол көрсөткүч”. (“Отмывание денег. Путеводитель по действующему законодательству и юридической практике”. М., 1996. С. 36-37).

³³ Саякбаев Т. Д., “Кыргызстан нарконемиканын таасири алдында” илимий-публицистикалык жыйнак, “Акча адалдоо жана башка каржылык кылмыштар” (Научно-публицистический сборник «Кыргызстан сквозь призму нарконемики» «Отмывание денег и другие финансовые преступления», Бишкек, 2011, стр. 192).

³⁴ КирТaг <http://www.kyrtag.kg/> 23.10.2012.

2057 КИВ оорулуу катталган, анын ичинен Кыргыз Республикасынын пенитенциардык тутумунун мекемелеринде катталганы -1381 (67,1%) – инъекциялык баңгизаттарын керектөөчүлөр, 534 (26%) – КИВ оорулуулар³⁵.

*2010-жылдын 1-январына карата республика боюнча баңги керектөөчүлөрдүн жалпы саны 9 370 кишини түзсө, анын 62,9 %ы – инъекциялык баңгизаттарын керектөөчүлөр (2015-жылга чейинки мезгилдеги Кыргыз Республикасынын баңгиликке каршы саясатынын концепциясы)*³⁶.

- Коомдогу социалдык катмарлануунун өсүшү
- Демографиялык төмөндөө

Россия Федерациясы боюнча тенденцияны Баңгизатын жүгүртүүнү көзөмөлдөө боюнча Федералдык кызматтын директору Виктор Ивановдун «Российская газетага» берген маегинде келтирилген сандар ырастайт: «Баңгилердин 90 пайызга жакын бөлүгү – 35 жашка чейинки адамдар. Көпчүлүгү – 20дан 30 жашка чейинкилер. 40 жаштан жогорку баңгилер дээрлик жок, алар бул куракка жетпей эле көз жумушат. Эгер жаш муундун арасындагы өлүм санынын көрсөткүчтөрүн карап көрсөк, бизде жыл сайын баңгизаттарынан 15 жаштан 34 жашка чейинки 126 миң адам каза болорун байкайбыз»³⁷.

Мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндөгү коркунучтар

- Баңги коррупциясы

Бул өзгөчө коркунучтуу. Коом турмушуна тийгизер терс таасиринин күчтүүлүгү боюнча бул феномен баңгизатын колдонуудан кем калышпайт. Бүгүнкү күндө баңги коррупциясы өлкөнүн өндүрүүчү, ташып өткөрүү аймагы же баңгизатын пайдалануучу экендигине карабастан, мамлекетке чындап коркунуч туудурууда.

“Ооганстандын күч түзүмдөр министринин кызмат ордуна талапкерлер жарыяланды... Ооганстандын конституциясына ылайык, ар бир талапкер министр кызматына бекитилүү үчүн добуш берүүгө катышкан депутаттардын жарымынан көбүнүн добушуна ээ болушу керек. Жакында эле кызматтан кетирилген Рахматулла Набилянын ордуна Улуттук коопсуздук башкармалыгынын (УКБ) башчысы кызматына Карзай сунуштап жаткан улут жана чек ара иштери боюнча министр Асадулла Халидге депутаттар тарабынан баарынан көп жеме угууга туура келди. Депутат Мухаюддин Махти баңгизаттарын контрабандалагандыгы үчүн коңшу өлкөлөрдө эки ирет кармалган адамды президент башкы чалгындоо кызматына сунуштап жаткандыгын түшүнө албай турам деди. “Мен Ооганстандын Тажикстандагы элчилигинин саясий кеңешчиси катары иштеп турган мезгилимде, бул адам контрабанда

³⁵ БУУнун Баңгизаттары боюнча комиссиясынын 52-сессиясындагы Кыргыз Республикасындагы баңги саясаты тууралуу Улуттук доклады, 2009.

³⁶ (Кыргыз Республикасынын 2015-жылга чейинки мезгилдеги баңгизатка каршы саясатынын Концепциясы) Зыяндуулукту төмөндөтүү боюнча Аймактык ресурстук борбордун долбоору: www.harm-reduction.net

³⁷ <http://www.rg.ru/2011/04/11/ivanov-site.html>

үчүн эки ирет камакка алынып, узак мөөнөткө түрмөгө камалуу коркунучу турган. Аны ошол учурдагы элчиликтин кийлигишүүсү гана сактап калган”, – деп айтат саясатчы³⁸.

Көп сандаган маалыматтар боюнча, Кыргызстандын жана Борбордук Азиядагы коңшу өлкөлөрүнүн күч түзүмдөрүндө иштегендер баңги транзитин жөн гана калкалабастан, андан кошумча алым да алып турушат. Алар баңгизаттарын өздөрү ташышат – “кызыл” героин (б.а. укук коргоо түзүмдөрүнө тиешелүү) деген түшүнүк жергиликтүү баңгилердин лексиконуна бекем орноп калды. Жергиликтүү басма сөз каражаттары баңги транзитине аралашкан укук коргоо органдарынын кызматкерлери кармалган фактылар тууралуу эң эле көп ирет жазып келишти. Эң соңку эле мисалдарды алалычы. 2012-жылы 21-июлда атайын кызматтын өкүлдөрү Баткен районунун “Чоң-Талаа” өткөрмө пунктуан баңгизатын мыйзамсыз жүгүртүү менен күрөшүү боюнча Башкы башкармалыктын кызматкерин, милициянын капитанын жана штаттан тышкаркы кызматкерин 15 кг нашаа менен жеринде кармашкан. 2012-жылы 12-апрелде Бишкек шаарынын Биринчи Май РИИБнин 3 кызматкери кармалды. КРнын Башкы Прокуратурасы аларга каршы КР Кылмыш-жазык кодексинин “Сатуу максатында мыйзамсыз даярдоо, алуу, сактоо, ташуу жана жөнөтүү, баңгизаттарын, психотроптук заттарды, алардын окшош түрлөрүн же көчүрмөлөрүн мыйзамсыз өндүрүү жана сатуу тууралуу” 247-беренесине жана “Кызматтык укугунан ашыра пайдалануу тууралуу” 305-беренесине ылайык кылмыш иши козголду.

Атайын кызматтардын маалыматы боюнча, “кармалгандар узак убакыт бою опузалап акча талап кылуу максатында ортодо башкаларды пайдаланып, баңги каражаттарын жарандарга сатуу менен алектенип келишкен”. Бул аз келгенсип, чекисттердин сөзүнө караганда, кармоо учурунда милиция кызматкерлери КР УКМКнын атайын дайындоодогу өкүлдөрүнө каршылык көрсөтүшүп, жашырынып калууга аракеттенишкен.

2012-жылы апрель айында Кара-Буура РИИБнин прапорщик наамындагы кызматкери баңгизат сатууга аракеттенип жаткан жеринен кармалды. Тинтүү учурунда андан 1 кг 790 грамм салмактагы, тийиштүү жыты бар, күңүрт түстөгү заты бар эки пластикалык банка салынган баштык табылган. Экспертизанын корутундусу боюнча, иликтөөгө жиберилген зат апийим болуп чыкты.

Бир канча күн өткөн соң, Баңгизат көзөмөлдөө боюнча мамлекеттик кызматтын кызматкери колго түштү. Бул жолу “кесиптеши” жасаган кылмыштын милиция кызматкерлери ашкереледи. Ош облусунун ИИББ баңгизаттарын мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү бөлүмүнүн кызматкерлери 52 жаштагы шектелүүчүнүн үйүн тинтүүгө алышкан, үйдүн кожоюну эки коногу менен отурган. Алардын бири БКМКнын лейтенант наамындагы кызматкери болуп чыккан. Ыкчам топтогулар бул адамга тиешелүү BMW автоунаасын тинтип, 1,7 грамм салмактагы героин табышкан.

Мындан мурун борбордун Ленин районундагы ОУР ГОМ-2 ыкчам-ыйгарым укуктуу кызматкери баңгизатын мыйзамсыз жүгүртүү жана кызматтык укугун ашыра пайдалануу боюнча айыпталып, соттолгон эле. Ал 5 жылга шарттуу кесилген³⁹.

Ички иштер министрлигинин ишмердигин текшерүүчү Өкмөт аппаратынын коргоо, укуктук тартип жана өзгөчө кырдаалдар бөлүмүнүн башчысынын орун басары жетектеген мекемелер аралык комиссиянын Интернет мейкиндигинде жана басма сөздө пайда болгон отчетунда: “2011-жылы ички иштер органдарынын мурунку 4 кызматкеринен алынган героиндердин көлөмү ички иштер органдары тарабынан жыл ичинде алынган көлөмгө тең келет. Баңгизатын мыйзамсыз жүгүртүү боюнча кармалган кызматкерлердин бири өз учурунда КР Ички иштер министрлиги тарабынан баңгизатын мыйзамсыз жүгүртүү менен күрөшкөн, кесиби боюнча эң мыкты кызматкер катары таанылгандыгы – белгилеп коюучу фактылардан. ИИБ кызматкерлеринин өздөрү баңгизатын колдонгон учурлар аз эмес. 2012-жылдын 8 айынын ичинде кызматкерлер тарабынан баңгизатын колдонгон эки факт расмий катталган”⁴⁰.

Коррупциялашкан каналдар аркылуу алынган баңгизаттар андан соң демпингдик баалар менен кайрадан эле Бишкектин, Оштун жана Жалал-Абаддын “кызыл” “чуңкурларында” сатылып, Казакстан менен Орусияга жөнөтүлөт.

Бүлгүнчүл таасири жагынан эң эле кооптуу болгон бул көрүнүшкө каршы туруу абдан татаал, бирок зарыл. Мында бир гана күч колдонуу усулдары жетишсиздик кылат. Маселен, жакын арада баңгиликке каршы иш алып барган ар бир министрлик же ведомстволордун иш чегин жана жоопкерчилигин аныктай турган “Баңгиликке каршы аракеттенүү жөнүндө” мыйзам кабыл алуу, ошондой эле ЖККУ Баңгизатына каршы Борборунун базасында ИИК – Ички иликтөө кызматын түзүү сунушун киргизүү зарыл. Анын милдеттерине, эң ириде, мамлекеттик чек аралардан баңгизат ташып өтүп жаткан коррупциялык жылчыктарды таап чыгууну киргизсе туура болмок. Мунун ыңгайлуу жолдору⁴¹ макаланын соңунда сунушталат.

Озунуп аракеттенүү тактикасы

Бекитилген планга ылайык башталып жаткан Ооганстандан НАТО коалициясынын аскерлерин чыгаруу иштери 2014-жылы аяктайт. Бул жаңы кооптонууларды, биздин өлкөнүн коопсуздугуна болгон коркунучтарды күчөтпөйбү? Мунун алдын алуу үчүн Кыргызстан азыртан эле кандай аракеттерди көрүшү керек?

³⁹ <http://www.24.kg/community/134105-narkotikig-a-borcy-kto.html>

⁴⁰ Булак - "Дело №" гезити, макаланын туруктуу дадеги - <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1355724180>.

⁴¹ Зеличенко А.. “Третья сила.??” (О связи наркотрафика с Ошской трагедией). Научно-публицистическая статья. Кыргызстан сквозь призму наркоэкономики, научно-публицистический сборник. Бишкек 2011, стр. 10-11.

Бир аз алдыга карай саресеп салсак, Ооганстан Ислам Мамлекетинин ички дагы, анын айланасындагы да кырдаалдын өнүгүү божомолу, негизинен, көңүл жылытарлык эмес. Ал тургай өлкөнүн экиге бөлүнүп кетиши тууралуу сөздөр жүрүп жатат. Эгер ушундай болсо, жарандык согуш тутанып, туруксуздук өкүм сүрүшү, эч ким көзөмөлдөй албаган, көп сандаган куралчан түзүмдөрдүн пайда болушу мүмкүн. Бул жерде кеп, ириде “Чыгыш Түркстан Ислам партиясы”, “Акрамия”, “Таблиги жамаат”, “Борбордук Азиядагы моджахеддер жамааты” жана акырында “Өзбекстандын Ислам кыймылы” тууралуу баратат.

Эгерде бийликке талибдер келип кала турган болсо, эксперттердин пикири боюнча, өлкөнүн бөлүнүп кетишине жол берилбейт. Ушундай болушу көбүрөөк ыктымал. Бирок баары бир тынчтанып олтуруп калууга болбойт. Алардын кандайдыр бир аймактык дооматтарды коёру же радикализмдин күжүрмөн идеяларын жеке өздөрү ишке ашырышы күмөн. Бирок алар тарабынан көзөмөлдөнгөн аймактардагы негизделген ар түркүн террористтик уюмдар өздөрүн кыйла күчтүү сезип калары турулуу иш. Бүгүн алар ансыз да ээн-эркин жүрүшөт, ал эми жогорку бийликке талибдер келгенде ого бетер оожала тургандыгы ансыз да белгилүү. Анда чакырылбаган конокторду күтө берсек болот – Баткен окуясы (1999-2000-жылдар) мунун ачык мисалы.

Чыр-чатактар аймагы Кыргызстандын түштүгү жайгашкан Фергана өрөөнүнө жылышы да толук мүмкүн. Ансыз да толгон убаракерчилик жараткан маселелери (жер, суу, этникалык, чек ара жана башка) көп аймак, мындай болгон учурда, байкасаңыздар, бир заматтын ортосунда милте күйгүзүлгөн окдары челегине окшоп калат...

Жогоруда болжолдонгон варианттардын кайсынысын албайлы, баңги бизнесинин жаңы түрмөгү башталары калетсиз. Анткени баңги бизнеси – бардык локалдуу согуштардын жана террористтик иш-аракеттердин каржылык негизи: апиийим өстүрүү Ооганстандагы ИДПнын 40% жакынын берет жана өндүрүштүн бул түрүнө 3,5 млн. ашуун оогандыктар (өлкө калкынын дээрлик 15 %ы) тартылган⁴². Өткөндүн өкүнүчтүү тажрыйбасы да белгилүү: 2000-жылдын башында бийликке келген талибдер, апиийим айдалуучу аянттарды азайтуу менен, ошол эле мезгилде баңгизатты абдан көп камдашкан, андан соң трансулуттук кылмыштуу корпорацияларга демпингдик наркта берип турушкан.

Ушундай шартта Кыргызстанга тез аранын ичинде өзүнүн мамлекеттик чек араларын бекемдөөгө басым жасоо менен “озунуп аракеттенүү тактикасын” иштеп чыгуу зарыл. Биздин оюбуз боюнча, мындай тактика төмөндөгүдөй багыттарды өз ичине камтышы керек⁴³:

⁴² Зеличенко А.. “Афганский разлом: угроза стране” (“Ооган жаракасы: өлкөгө туулган коркунуч”). Вечерний Бишкек, 5 октября 2012 года, стр.12.

⁴³ Ошол эле жерде.

Эл аралык деңгээлде:

1. Өз ара пайдалуу өнөктөштүктүн негизинде БУУ, ЕККУ, Евробиримдик менен кызматташууну бекемдөө (мисалы, «Ооганстандын айланасындагы коопсуздук алкактары» багыты боюнча, укук коргоо органдарын, Куралдуу күчтөрдү колдоонуга жардамды арбытуу). ВОМСА/CADAP тажрыйбасын негиз кылып алуу менен, баңгизаттарын жайылтууга каршы аракеттенүү, чек араларды бекемдөө боюнча аракеттеги биргелешкен долбоорлорду өнүктүрүү жана жаңыларын мүмкүн болушунча көп түзүүгө жетишүү.
2. ЖККУ, ЕККУ багыттары боюнча аймактык интеграцияны андан ары тереңдетүү. Мүчө өлкөлөрдүн биринин аймактарына сырттан интервенция болгон учурларда биргелешкен аскердик күчтөрдү пайдалануу тууралуу макулдашууларды ийине жеткирүү ишин улам кийинкиге калтыра берген такыр жарабайт. Менимче, буга коңшу өлкөлөр, ириде, бул демилгелерди илгерилетүүгө саясий колдоо көрсөтүүгө жөндөмдүү Тажикстан дагы кызыкдар.
3. Аймактык саясатта таасир зор Орусияга, Кытайга таянуу. Акыркы мезгилде өзүн бул ролдо Казакстан абдан активдүү көрсөтүп жатат. Бул өлкөлөр биздин коопсуздуктун ишенимдүү кепилдиги боло алышат. Кыргызстан буга чейин белгиленген ШКУ, ЖККУ сыяктуу уюмдардын алкагында активдүү кызматташуусу, мүмкүнчүлүккө жараша аскерий жана башка (маселен, материалдык-техникалык, саясий) жардамдарды, эгемен Кыргызстанга каршы агрессиялык аракеттер жүргөн учурда колдоо көрсөтүү тууралуу эки тараптуу келишимдерди түзүшү керек.
4. Биздин атайын кызматтар менен алардын чет элдик кесиптештеринин байланыштарын бардык деңгээлде ургаалдаштыруу. Зарылчылыкка жараша «Байланыш офицерлери» институтун түзүү.
5. Баңгизаттарын, психотроптук каражаттарды жана алардан жасалган заттарды мыйзамсыз жүгүртүү менен күрөшүү боюнча Борбор Азиялык аймактык маалыматтык-координациялык борборун (БААМКБ) ооган баңги трафигинин жолундагы чыныгы «согуштук бирдикке» тезирээк айландырууга мүмкүн болушунча көмөк көрсөтүү. Ага Кыргызстандын жетекчилик кылуусу күтүлүп жаткандыгын эске алсак, бул процесс кыйла чындыкка шайкеш келет.

Өлкө ичинде:

1. Көп сандаган башкаруучулук эксперименттерден алсызданган Чек ара кызматын тез аранын ичинде күчтөндүрүү. Бул жерде түздөн-түз Жогорку Башкы командачылыкка баш ийген чек араны өз алдынча коргоо органын түзүү тууралуу Президенттин жакында эле кабыл алган чечими өз мезгилинде кабыл алынгандай туюлат.
2. Профессионалдык армияны түзүү жана аны кыйла жакшы даярдыктагы, керектүү нерселер менен жабдылган бөлүмдөрдү (тоо-чабуулдук

- бөлүктөр, «Скорпион» ж.б.у.с.) алдыңкы чектерге алып чыгуу концепциясына өтүү. Алардын согуш жаңжалдары чыгып кетүүчү аймактардан орун алышы көптөгөн чыр-чатактуу маселелердин алдын алат эле. Бул процесс башталды, аны ар тараптан тездетүү зарыл.
3. Чек араларды бекемдөө максатында, өздөрүнүн тарыхый мекенине кайтып жатышкан этникалык кыргыздар үчүн «отурук цензин» киргизүү. Бүгүн алардын көпчүлүгү ансыз да калкынын саны арбын, мындан улам табигый кен байлыктардын жетишсиздиги байкалып жаткан Чүй облусуна отурукташууга аракеттенип жатышат. Алар Баткендеги чек арага жакын аймакка эч кандай кыйынчылыксыз көнүгүшөт. Милдеттүү түрдө 3-5 жыл туруктуу жашаган соң, алардын көбү көнүгүшүп, биротоло жашап калары анык. Мында экономикалык түрткүлөрдү – ссуда, мөөнөтсүз берилүүчү же кредиттик ставкасы төмөндөтүлгөн ипотекалык кредиттерди кеңири колдонуу керек.
 4. Чек араларды коргоо үчүн ыктыярдуу отряддардын бай тажрыйбасын колдон келишинче колдонуу. Айрым аймактарда бул процесске жергиликтүү калктын катышуусун мыйзам менен бекитүү керек, мындай ишмердикти айлык акы төлөө, киреше салыгын төмөндөтүү, альтернативдүү кызмат өтөөнү киргизүү менен колдоого алуу зарыл.
 5. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Баңгизатын көзөмөлдөө боюнча мамлекеттик кызматтын (БКМК) координациялык ишмердигин жаңы, сапаттуу, кыйла жогорку деңгээлге көтөрүү, бул үчүн башка кызыкдар министрликтер менен ведомстволордун (ИИМ, УКМК, Чек ара кызматы, бажы) кызматкерлерин ал жакка иш сапарга жөнөтүүгө чейинки чаралардын баарын көрүү.
 6. Ар бир мамлекеттик органдын жоопкерчилик чегин аныктай турган «Баңгиликке каршы аракет көрүү жөнүндө» мыйзамды иштеп чыгуу жана кабыл алуу республикалык баңгизатына каршы түзүмдөрдүн ишин жакшыраак координациялоого түрткү бермек. Маселен, УКМК өзүнө гана тиешелүү болгон ыкмаларды колдонуп, бажы кызматындагы кесиптештери менен кызматташтыкта алыскы чектердеги баңги трафигине каршы күрөш жүргүзүп, ошондой эле баңги менен күрөшүүчүлөрдүн арасында коррупцияга каршы иш-чараларды өткөрө алат эле. Ошондо БКМК эл аралык терроризмге, ИИМ – ички баңгизат ташууга каршы күрөшкө ж.б.у.с. жетекчилик кыла алат эле.
 7. Баңги коррупциясына каршы аракеттеги ишенимдүү схемаларды түзүү. Мисалы, ЖККУна мүчө-мамлекеттердин мыйзам чыгаруу маселелерин бирдейлештирүү жана бул уюмдун базасында Ички коопсуздук кызматы сыяктуу уюмду түзүү боюнча сунуш киргизүү. Ал уюмдун милдетине биргелешип өткөргөн иликтөөнүн жүрүшүндө табылган коррупцияланышкан баңги каналдарын ачыкка чыгаруу кирмек. Белгилүү болгондой эле, баңгикоррупциясы боюнча фактыны далилдөө жана күнөөлүлөрдү жоопкерчиликке тартуу оңой эмес. Бирок бир эле каналдан эки ирет баңгизат өткөрүлгөндүгү аныкталганда, баңги тра-

фигине тиешеси бар деп шектелген бажы, чек ара, полиция ж.б.у.с. кызматынын кызматкерлери жок дегенде күч түзүмдөрүндө иштөө укугунан ажыроо менен кызматынан бошотулмак.

8. Биздин оюбузча, «Ооганстан - 2014» деген шарттуу аталыштагы озунуп аракеттенүүнүн бирдиктүү тактикасын иштеп чыгуу үчүн, республиканын Коргоо комитетинин алдында, зарылчылыкка жараша эл аралык эксперттерди тартуу менен, эксперттик топту түзүү максатка ылайык келмек.

Бул макаланын автору топтолгон тажрыйбасынын жана билиминин негизинде алдыдагы кооптуулукту азайтуунун айрым жолдорун баса белгилөө менен, ага көңүл бурдурууну көздөйт.

Булактар:

1. КР Президентинин 2003-жыл, 17-июндагы №182 ПЖ “Кыргыз Республикасынын баңгизатын көзөмөлдөө боюнча агенттигин уюштуруу тууралуу” Жарлыгы.
2. Лаумулин М., “Виртуальная безопасность Центральной Азии. ОДКБ в преддверии ухода НАТО из Афганистана. Россия в глобальной политике”. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1346822820>
3. Осмоналиев К. “Проблемы противодействия легализации преступных доходов и связанных с ними финансовым преступлениям: опыт Казахстана и Кыргызстана” (“Кылмыш кирешелерин легалдаштырууга жана ага байланышкан каржылык кылмыштарга каршы аракет көрүүнүн көйгөйлөрү: Казакстан менен Кыргызстандын тажрыйбалары”). “Кыргызстан под призмой наркоэкономики”. Научно-публицистический сборник, Бишкек, 2011 г., 146 стр.
4. Кернер Х., Дах Э. “Отмывание денег. Путеводитель по действующему законодательству и юридической практике”. М., 1996. С. 36-37.
5. Саякбаев Т. Д. “Акча адалдоо жана башка каржылык кылмыштар”, “Кыргызстан наркономиканын таасири алдында” илимий-публицистикалык жыйнагы, Бишкек, 2011, 192-бет.
6. Баңгизаттары боюнча БУУнун комиссиясынын 52-сессиясындагы Кыргыз Республикасындагы баңги саясаты тууралуу Улуттук доклады, 2009.
7. 2015-жылга чейинки мезгилдеги Кыргыз Республикасынын Баңгизатка каршы саясат концепциясы. Зыяндуулукту төмөндөтүү боюнча Аймактык ресурстук борбордун долбоору: www.harm-reduction.net.
8. Кыргызстандагы баңги саясатына мамлекет менен коомчулуктун кетирген чыгымын баалоо. Зыяндуулукту төмөндөтүүнүн Евразиялык түйүнү (Оценка затрат государства и общества на существующую наркополитику в Кыргызстане. Евразийская сеть снижения вреда), 2011. <http://www.leahn.ru/resources>
9. Зеличенко А. “Афганская наркоэкспансия и проблема национальной безопасности Кыргызстана”, Монография, Бишкек, 2003

10. Зеличенко А.Б. “Третья сила??” (О связи наркотрафика с Ошской трагедией). Научно-публицистическая статья. Кыргызстан сквозь призму наркономики, научно-публицистический сборник. Бишкек 2011, стр. 10-11
11. Зеличенко А. “Афганский разлом: угроза стране”. Вечерний Бишкек, 5 октября 2012 года, стр.12
12. Зеличенко А. “Диверсант из Мургаба”, сборник рассказов. Бишкек 2010, стр. 19-21
13. Ачык Медиа жана Интернет-ресурстардан алынган материалдар:
 - a. rus.ozodi.org
 - b. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1346704380>
 - c. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1346822820>
 - d. <http://www.24.kg/community/134756-v-kyrgyzstane-za-7-mesyacev-2012-goda-raskryto.html>
 - e. <http://www.paruskg.info/2012/08/13/67318>
 - f. <http://www.24.kg/investigation/97329-gossluzhba-finansovoj-razvedkikyrgyzstana.html>
 - g. <http://www.kyrtag.kg/>
 - h. www.harm-reduction.net
 - i. <http://www.rg.ru/2011/04/11/ivanov-site.html>
 - j. <http://www.24.kg/community/134105-narkotikikg-a-borcy-kto.html>
 - k. «Дело №» гезити
 - l. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1355724180>

4-БАП.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ СОТ БИЙЛИГИ ЖАНА СОТ ТУТУМУНУН КООПСУЗДУГУНА КОРКУНУЧТАР: ОРЧУНДУУ МАСЕЛЕЛЕР, АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮДӨГҮ КЫЙЫНЧЫЛЫКТАР

Нурлан Алымбаев,

*Кыргыз Республикасындагы сот тутумун бекемдөө боюнча USAID/IDLO
Программасынын кеңешчиси*

Киришүү

Сот тутумун реформалоо жана узак мөөнөттүү, ар тараптуу ойлонулган чечимдерди иштеп чыгуу боюнча биргелешип иш алып баруунун зарылдыгын эске алуу менен, Кыргыз Республикасынын Президенти 2012-жылы январь айында Кыргыз Республикасындагы Сот тутумун мындан ары реформалоо боюнча макулдашылган сунуштарды иштеп чыгуу боюнча Комиссия (мындан ары – Комиссия) түзүү чечимин чыгарган⁴⁴.

Комиссиянын курамына өлкө парламентинин депутаттык фракцияларынын башчылары, парламенттик комиссиялардын төрагалары, Кыргыз Республикасынын Президентинин, сот бийлигинин, укук коргоо органдарынын, жарандык коомдун өкүлдөрү киришкен.

Кыска мөөнөттүн ичинде Комиссия жарандык коомдун, көз каранды эмес эксперттердин жана эл аралык уюмдардын өкүлдөрүнүн катышуусу менен бир топ негизги иштерди аткарды. Жыйынтыгында, Комиссия Президенттин кароосуна сот түзүлүшү, сот ишинин жүрүшүндөгү бир нече актуалдуу суроолор менен маселелерди чечүүчү сот реформасынын бир топ орчундуу багыттары боюнча баалуу талдоо жана конкреттүү ойлор камтылган сунуш-пикирлерди сунуштады⁴⁵.

⁴⁴ Караңыз: Кыргыз Республикасынын Президентинин “Кыргыз Республикасындагы сот тутумун мындан ары реформалоо боюнча макулдашылган сунуштарды иштеп чыгуу боюнча комиссияны түзүү жөнүндө” 2012-жыл, 17-январдагы ПЖ №6 Жарлыгы.

⁴⁵ Караңыз: Кыргыз Республикасынын Президентинин “Кыргыз Республикасындагы сот адилеттигин калыптандыруу чаралары жөнүндө” 2012-жыл, 8-августтагы ПЖ №147 Жарлыгы.

Ал сунуш-пикирлерде сот тутумун реформалоодо негизги багыт болуп, судьялардын көз каранды эместигин камсыз кылуу санала тургандыгы белгиленген. Башка иш-чаралар менен бир катарда судьялардын жеке керт башынын, үй-бүлө мүчөлөрүнүн коопсуздугун камсыз кылуу сунушталган⁴⁶. Мында судьялардын жеке керт башынын, үй-бүлө мүчөлөрүнүн коопсуздугун камсыз кылуу маселеси негизинен, жалпы сот тутумунун коопсуздугу менен тыгыз байланышта экендигин эске алуу зарыл.

Коопсуздук боюнча укуктук түшүнүк

Судьялардын ар кандай коркунучтардан корголушу камсыз болгондо гана, көз каранды эмес сот болушу мүмкүн. Мисалга сот тутумундагы коррупцияны жана соттор эмгектенген коррупциялык чөйрөнү алсак болот. Коррупциянын өнүгүшүнүн негизги себептери жана шарттары төмөнкүлөр: сот ишине ар кандай кийлигишүүлөрдүн болушу (таасирдүү саясатчылардын, мамлекеттик аткаминерлердин кайсы бир иштер боюнча тиешелүү чечим чыгаруу, ишти карабай коюу, ишти кароону тездетүү же тескеричинче, белгилүү мөөнөткө дейре кечендетүү сыяктуу телефон чалуулары; соттун төрагасы жана жогорку инстанциядагы судьялар тараптан көрсөтмөлөр, жеке өтүнүктөр, коркутуп-үркүтүүлөр, агрессивдүү маанайдагы жарандардын митингдери), сот тутумунун эң начар каржыланышы, анын ичинде судьялардын маянасынын төмөндүгү (№2-тиркемени караңыз), сот өндүрүшүнүн натыйжалуу эместиги, коомдогу укуктук нигилизм.

2005-жылдагы Кыргызстандын Жогорку Сотунун айланасындагы чыр-чатактарды өзүнчө мисалга алсак болот. Апрельде парламенттик шайлоодо жеңилип калгандардын жактоочулары соттун жана жалпы судьялык корпустун отставкага кетишин талап кылуу максаты менен Жогорку соттун имаратын курчап алышкан. Анын натыйжасында, Жогорку сот бир жарым ай өзүнүн милдетин аткара албай калган. Бул мезгилде жүздөй кылмыш, жарандык жана коммерциялык иштер топтолуп калган. Судьялар бир нече жолу ИИМге, Улуттук коопсуздук кызматына, Генпрокуратурага жана парламентке жардам иретинде кайрылып, басып алгандарга имаратты бошотуу керектигин түшүндүрүүгө аракет жасашкан. Бирок мунун баары эч жыйынтык берген эмес.

2010-жылы 30-ноябрында Спорт сарайынын имаратынын жанында 2010-жылдагы апрель окуялары боюнча сот иши жүрүп жаткан маалда жардыруу болгон. Бул террористтик актынын натыйжасында, Улуттук коопсуздук кызматынын 4 кызматкери жаракат алышкан. Эгерде соттун жыйыны

⁴⁶ Караңыз: Кыргыз Республикасындагы сот тутумун мындан ары реформалоо боюнча макулдашылган сунуштарды иштеп чыгуу боюнча Комиссиянын сунуштары, 3.1.1-п.. Кыргыз Республикасынын Президентинин “Кыргыз Республикасындагы сот адилеттигин калыптандыруу чаралары жөнүндө” 2012-жыл. 8-августтагы ПЖ №147 Жарлыгы.

саат 10.00до болбогондо, жаракат алгандардын саны мындан да көп болмок, анткени бомба эртерээк жарылган.

2012-жылы сентябрында Ала-Бука районунун 200гө жакын жашоочулары судьяны жана прокурордун жардамчысын сабап коюшкан. Анын себеби: жашоочулар алардын жердешин сабаган бир туугандарды камакка алууну талап кылышкан, ал эми бир туугандар биринчи инстанциядагы соттун чечими менен үй камагына бошотулган. Апелляциялык сот биринчи чечимди күчүндө калтырган. Бул чечим элдин кыжырына тийгендиктен, алар бир гана күнөөкөрлөр эмес, судьянын жана мамлекеттик кызматкердин (прокурордун жардамчысы) да үстүнөн өздөрү чара көрүүнү чечишкен. Натыйжада судья да, прокурордун жардамчысы да ооруканага түшүп калышкан.

Судьяларга, 2010-жылдын июнь айындагы окуялар боюнча соттук териштирүүлөрдүн катышуучуларына болгон көп сандаган ар кандай кысым көрсөтүүлөрдү: жактоочуларды, укук коргоочулар, соттолуп жаткандардын туугандары сабалган, сот имаратынын алдында ар кандай митинг жана пикеттер өткөрүлгөн учурларды мисал келтирсек болот.

Судьяларды, алардын үй-бүлө мүчөлөрүн, сот имараттарын коргоо боюнча коопсуздук тутумунун начар иштеши сот адилеттигинин деңгээлин төмөндөтүүчү башкы себептердин бири болуп эсептелет.

Ошентип, Кыргыз Республикасында сот тутумунун коопсуздугун камсыз кылуу маселеси айрыкча курчуп баратат. Бул көйгөйдү чечүү мамлекеттин улуттук коопсуздук абалына түздөн-түз таасирин тийгизет.

Кыргыз Республикасынын “Улуттук коопсуздук жөнүндө” мыйзамында улуттук коопсуздук деген түшүнүккө “...бул жеке инсандын, коомдун, жана мамлекеттин негизги турмуштук кызыкчылыктарынын ички жана тышкы коркунучтардан корголуу кепилдиги” деген аныктама берилген.

Турмуштук негизги кызыкчылыктар болуп, канааттандырылышы жеке инсандын, коомдун, мамлекеттин жашоосуна, прогрессивдүү өнүгүшүнө таасирин тийгизүүчү талаптардын жыйындысы саналат.

Улуттук коопсуздуктун негизги объектилерине төмөнкүлөр кирет: жеке инсан – анын укугу жана эркиндиги; коом – анын материалдык, руханий баалуулуктары; мамлекет – анын конституциялык түзүлүшү, эркиндиги, аймактык бүтүндүгү⁴⁷.

Улуттук коопсуздукту камсыз кылуучу негизги субъект болуп мамлекет эсептелет. Ал бул багыттагы иш-милдеттерин бийликтин мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бутакары аркылуу ишке ашырат.

Аталган субъектилердин ички жана тышкы коопсуздукту камсыз кылуу боюнча ишмердигинин мазмуну улуттук коопсуздук объектилерине келтирилүүчү ре

⁴⁷ Кар.: Кыргыз Республикасынын “Улуттук коопсуздук жөнүндө” 2003-жыл, 26-февралдагы №44 мыйзамынын 1-беренеси.

алдуу жана потенциалдуу коркунучтар менен аныкталат. Бул коркунучтун ички да, тышкы да булактары болушу ыктымал⁴⁸. Улуттук коопсуздукка коркунуч болуп инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук негизги кызыкчылыктарына кооптуулук жараткан шарттар менен факторлордун жыйындысы саналат.

Ошентип, сот тутумунун коопсуздугуна укуктук аныктама берсек болот. Ю.Н. Сафоненконун аныктамасы боюнча бул: “сот бийлигинин органдарын кызмат учурунда сот акыйкаттыгы жана сот тутумунун көз карандысыздыгына таасирин тийгизүүчү коркунучтардан, коррупциялык чөйрөдөн, материалдык маселелерден, социалдык жетишпегендиктерден жана эмгектеги начар шарттардан коргоо”⁴⁹.

Судьяларды мамлекеттин коргошу көз карандысыздыктын кепилдиги катары

Өзүнүн бийик макамына жараша судья көз карандысыздыгынын социалдык, материалдык жана башка кепилдиктери менен камсыздалууга тийиш.

Кыргыз Республикасынын Конституциясында судьялардын көз карандысыздыгы жана кол тийгистиги, сот акыйкаттыгына кийлигишүүгө тыюу салуу жөнүндө жоболор камтылган. Өзүнүн жогорку макамына ылайык, судья социалдык, материалдык жана башка өзүнүн көз карандысыздыгын камсыз кылуучу кепилдиктер менен камсыз болушу керек⁵⁰.

“Кыргыз Республикасынын Судьяларынын макамы жөнүндө” конституциялык мыйзамда көз карандысыздык кепилдиктери белгиленген. Алардын бири – судьяларды мамлекеттик коргоо. Судьялар ээлеген кызматына байланыштуу өмүрүнө, ден соолугуна жана мүлкүнө коркунуч туулган учурда мамлекеттик коргоого алынат⁵¹. Бирок, эмнегедир бул ченем конституциялык мыйзамдын судьянын макамына социалдык кепилдиктерди бекитүүчү 7-бабында жайгашкан. Ал ченем судьялардын жалпы көз карандысыздык кепилдиктери жазылган Конституциялык мыйзамдын 2-бабында жайгашса, логикалык жактан кыйла туура болмок.

⁴⁸ Кара.: Кыргыз Республикасынын “Улуттук коопсуздук жөнүндө” 2003-жыл, 26-февралдагы №44 мыйзамынын 1-беренеси.

⁴⁹ Кара.: Сафоненко Юрий Николаевич. Правовое обеспечение безопасности судебной системы в Российской Федерации. Диссертация кандидата юридических наук: 05.26.02. Москва, 2005. 216 с.: 61 06-12/385.

⁵⁰ Караңыз 2010-жылдын 27-июнунда референдум (жалпы элдик добуш берүү) аркылуу кабыл алынган КРнын Конституциясынын 93-беренеси.

⁵¹ Караңыз: КР “Кыргыз Республикасынын судьяларынын макамы жөнүндө” 2008-жыл, 9-июлдагы №141 конституциялык мыйзамынын 34-беренеси.

Мыйзамда төмөнкүдөй коопсуздук чаралары аныкталган:

1. жеке өзүн коргоо, турак жайды жана мүлктү коргоо;
2. курал-жарак, жеке коргонуучу жана коркунуч тууралуу кабарлоо караттарын берүү;
3. коопсуз жерден убактылуу жай берүү;
4. коргоого алынган судья тууралуу маалыматтын жашыруундугун камсыздоо;
5. башка сотко которуу (ротация), жумуш (кызмат) ордун которуу жөнүндө сунушнама берүү;
6. башка жерге көчүрүү.

Башка мыйзамдык акт боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун Төрагасына⁵² жогорку мамлекеттик кызматты ээлегендиги үчүн мамлекеттик кароол берилет. Мамлекеттик кароол органы Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик улуттук коопсуздук комитетинин тутумундагы аскердик түзүм болуп эсептелет. Мамлекеттик күзөт органынын негизги милдеттеринин бири болуп, коргоого алынган адамдардын өмүрүнө, ден соолугуна залал келтирүүчү коркунучтарды алдын алуу жана аныктоо, аларды болтурбоо үчүн ар кандай иш-чаралардын топтомун иштеп чыгуу, ишке ашыруу; кайтарууга алынган адамдардын туруктуу жана убактылуу турган жерлериндеги коопсуздугун камсыз кылуу саналат.

“Кыргыз Республикасындагы судьялардын макамы жөнүндө” Конституциялык мыйзам Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө (аткаруу бийлигине) коопсуздук иш-чараларын иштеп чыгуу жана колдонуу тартибин бекитүү укугун берип койгон. Менимче, бул маселелер өзүнчө мыйзам менен жөнгө салыныш керек (бул жөнүндө кененирээк төмөндө айтылат). Бул мыйзамдын долбоору Кыргыз Республикасынын Судьялар кеңешинин колдоосу менен иштелип чыкса жакшы болмок.

Кыргыз Республикасынын Судьялар кеңеши соттук өзүн-өзү башкаруу органы болуп эсептелет. Соттук өзүн-өзү башкаруу – бул соттордун ички иштеринде келип чыккан маселелерди чечүүчү судьялар коомдоштугунун уюму⁵³. Ага, менимче, судьялардын коопсуздугунун шартын, тартибин аныктоочу суроолор да киргизилиши керек. Судьялар кеңешине Кыргыз Республикасынын судьяларынын укуктарын, мыйзамдуу кызыкчылыктарын

⁵² Караңыз: Кыргыз Республикасынын “Мамлекеттик күзөт жөнүндө” 1997-жыл, 29-декабрдагы №105 мыйзамынын 8-беренеси.

*Жогорку Соттун төрагасынан сырткары, бул мыйзамга ылайык, дайыма – Президент, Жогорку Кеңештин Төрагасы (парламенттин спикери); Премьер-Министр; өмүрүнө жана ден соолугуна коркунуч келген учурда – Жогорку Кеңештин депутаты; Республикага келген учурунан тартып – чет өлкөлөрдүн мамлекет, өкмөт, делегация башчылары кайтарууга алынат.

⁵³ Кар.: Кыргыз Республикасынын “Соттук өзүн-өзү башкаруу органдары жөнүндө” 2008-жыл, 20-марттагы №35 мыйзамынын 1 жана 4-беренелери.

коргоого багытталган иш-чараларды жүзөгө ашыруу милдети жүктөлгөн⁵⁴.

Акырында, судьялардын коопсуздугу үчүн шарт түзүүгө, мунун тартибин колдонууга тиешелүү каржылоо талап кылынат. Мыйзам боюнча Кыргыз Республикасынын Судьялар Кеңеши соттордун бюджетинин түзүлүшүн, аткарылышын көзөмөлдөө боюнча ыйгарым укукка ээ⁵⁵.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жана Каржы министрлиги сот тутумун тиешелүү деңгээлде каржылоого милдеттүү⁵⁶, анда судьялардын коопсуздугун камсыз кылуучу иш чараларга сарпталуучу каражат да каралышы керек.

Мыйзам тарабынан бекитилген коопсуздук чараларынын шарттарын жана тартибин жүзөгө ашыруу милдети судьялардын коопсуздугун камсыз кылуучу органга же органдарга, анын ичинде Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун алдындагы Сот департаментине жүктөлүшү керек. Сот департаменти азыркы учурда жергиликтүү соттордун уюштуруу, материалдык-техникалык жактан жана башка жабдуу иштерин камсыз кылат⁵⁷. Зарыл болгон учурда Сот департаменти башка укук коргоо органдары, мунун ичинен эл аралык уюмдар менен да, координациялык кызматташууну ишке ашырса болор эле.

“Кыргыз Республикасынын судьялардын макамы жөнүндөгү” Конституциялык мыйзамы зарыл болгон учурда жогоруда көрсөтүлгөн коопсуздук чараларын судьялардын жакын туугандарына карата да колдонууга жол берет. Бирок мыйзамда судьялардын жакын туугандарына кимдер кирери так аныкталган эмес. Кээде турмушта коркунучтуу кырдаалга судья менен тыгыз катыштыгы бар (мисалы, судьянын үйүндө жашаган) алыскы туугандары да дуушар болуп калышы мүмкүн. Ошондуктан бул суроону дагы тактоо, кошумча талкуулоо талап кылынат.

Коопсуздук чараларын колдонуу тартиби

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын судьяларынын макамы жөнүндө” Конституциялык мыйзамынын 34-беренесинде белгиленген коопсуздук чараларын колдонуу тартиби тууралуу акт жок.

Өткөн жылы жайында Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлиги төмөндөгүдөй кызыктуу документтердин топтомун иштеп чыкканын белгилеп кетүү зарыл:

⁵⁴ Кар.: Кыргыз Республикасынын “Соттук өзүн-өзү башкаруу органдары жөнүндө” 2008-жыл, 20-марттагы №35 мыйзамынын 9-беренеси.

⁵⁵ Кар.: ошол эле жерде.

⁵⁶ Кар.: Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын бюджеттик укугунун негизги принциптери жөнүндө” 1998-жыл, 11-июндагы №78 мыйзамынын 43-беренеси.

⁵⁷ Кар.: Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө” 2003-жыл, 18-июлдагы мыйзамынын 43-беренеси.

- “2013-2015-жылдардагы сот өндүрүшүнүн күбөлөрүнүн, жабырлануучулардын жана башка катышуучуларынын коопсуздугун камсыз кылуу” деген аталыштагы мамлекеттик программанын долбоору;
- “Судьяларды, укук коргоо жана көзөмөлдөө органдарынын кызматкерлерин мамлекеттик коргоо тууралуу” мыйзамдын долбоору;
- судьялардын, укук коргоо жана көзөмөлдөө органдарынын кызматкерлеринин, алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн кызмат абалына байланыштуу мүлкүнүн кыйратылышы, бузулушунан келип чыккан жоготууларын калыбына келтирүү эрежелеринин долбоору;
- сот ишинин жабырлануучуларына, күбөлөргө жана башка катышуучуларына карата айрым чараларды колдонуу эрежелеринин долбоору;
- жазык сот өндүрүшүнүн күбөлөрүн, жабырлануучуларды жана башка катышуучуларын мамлекеттик коргоону ишке ашыруу тууралуу маалыматтарды коргоо эрежелеринин долбоору;
- судьяларга, укук коргоо жана көзөмөлдөө органдарынын кызматкерлерине карата мамлекеттик коргоо чараларын камсыз кылууну каржылоо жана материалдык-техникалык жактан жабдуу тартибинин долбоору.

Документтер кызыкдар тараптар менен макулдашылганына карабастан, ушул убакка чейин кабыл алына элек.

Менимче, судьяларды мамлекеттик коргоо маселелерин “Судьяларды, укук коргоо жана көзөмөлдөө органдарынын кызматкерлерин мамлекеттик коргоо жөнүндөгү” мыйзамдын долбоорун жөнгө салуу чөйрөсүнө киргизип койгону туура эмес деп ойлойм. Бул кадам судьянын конституциялык макамына ылайык келбейт. Ошондуктан судьяларды коргоону камсыз кылуу маселелери “Судьяларды мамлекеттик коргоо жөнүндө” деген жумушчу аталыштагы өзүнчө мыйзам боюнча жөнгө салынса туура болчудай. Башка маселелер менен катар бул мыйзамда төмөндөгүлөр да каралышы зарыл:

- коопсуздук чараларын колдонуу шартын жана тартибин кеңири регламенттештирүү;
- белгилүү коргоо чараларын колдонуу процессинде корголуп жаткан адамдын укугу менен милдеттерин, мисалы, корголуп жаткандардын коопсуздук чараларын сактоого жана ал чараларды колдонуудагы мыйзамдуу буйрутмаларды аткарууга милдеттүүлүгүн аныктоо;
- коопсуздук чараларын колдонуу себептерин: судьянын же анын үй-бүлө мүчөлөрүнөн түшкөн арыз, ыкчам маалыматтарды алуу ж.б. аныктоо;
- а) коопсуздук коркунучу судья же анын үй-бүлө мүчөлөрүнө белгилүү болуп калганда, б) коркунуч тууралуу маалымат коопсуздукту камсыз кылуучу орган тарабынан кабыл алынганда коопсуздук чараларын колдонуу же аны токтотуу чечимин кабыл алуу тартибин аныктоо;
- коопсуздукту камсыз кылуучу органдын укуктук макамын; коопсуздук чараларын колдонуу же андан баш тартуу чечимин кабыл алуу тартибин, ал органдар менен корголуп жаткандардын ортосундагы мамилелер эрежесин аныктоо;

- эгер камсыздандыруу учуру судьянын кызматтык ишмердигине байланыштуу болсо, судьянын, анын үй-бүлөсүнүн өмүрүн жана ден соолугун, мүлкүн милдеттүү камсыздандыруу тутумун киргизүү;
- судьянын мамлекеттик корголууга тийиш болгон үй-бүлө мүчөлөрүнүн, туугандарынын тизмегин тактоо;
- судьянын корголууга тийиш болгон турак-жайын, мүлкүнүн тизмегин тактоо;
- коопсуздук чараларын колдонбой койгондугу жана судья менен анын үй-бүлөсүн коргоо чаралары тууралуу маалыматты жайып жибергендиги үчүн жазык жоопкерчилигин кароо.

Түзүлгөн жагдайды, турмуш чындыгын эске алып, коргоо чараларынын айрымдарынын колдонулушун сын көз менен кароо зарыл. Мисалы, судьянын кызмат ордун которуу же жашаган жерин которуу чарасын. Республиканын аймагынын өлчөмүн, соттордун жана судьялардын санын, судьялар арасындагы тыгыз байланышты, тууганчылык байланышты эске алганда, бул коопсуздук чаралары иш жүзүндө кандайча колдонула тургандыгы түшүнүксүз.

Курал-жарак берүү боюнча алсак, айрымдар бул иш-чаранын пайдасы жок деп эсептешет, себеби судьялардын курал колдонуу тажрыйбасы, көндүмү жок, ал эми душман капыстан кол салышы мүмкүн. Ошондой эле берилген куралды жоготуу тобокелчилиги, куралды туура сактоо жана колдонуу боюнча талаптар бузулган учурдагы соттун жоопкерчилиги да бар.

Судьялардын коопсуздугун камсыз кылуучу орган тууралуу төмөндөгүдөй идея, сунуштар талкууланууда:

- сот тутумунда Сот департаментинин курамына кирген, судьялар коомчулугуна гана отчет бере турган жеке коопсуздук кызматын түзүү;
- Сот департаментинин курамында мекемеден тышкаркы сот имараттарын, судьяларды жана алардын үй-бүлөлөрүн коргоо кызматын түзүү;
- сот приставы кызматын түзүү;
- судьялардын коопсуздугун камсыз кылуу милдетин Ички иштер министрлигине жүктөө;
- келишим негизинде жеке кесипкөй кызматтардан жансакчыларды, кароолдорду алуу.

Сот приставдары кызматын түзүү туралуу талкуу көптөн бери жүрүп жатат. “Сот приставдары жөнүндөгү” мыйзамды иштеп чыгуу, кабыл алуу боюнча ар кандай аракеттер жасалууда. Мыйзамда сот приставдарына: Кыргыз Республикасынын сотунун ишинде тиешелүү тартипте камсыз кылуу; соттун процессуалдык аракеттерди аткаруусуна көмөктөшүү; судьялардын жана процесстин башка катышуучуларынын, соттук аткаруучулардын, аткаруу иштерине катышкандардын, сот имараттарынын коопсуздугун камсыз кылуу; сот аткаруучулары тарабынан аткаруу документтерин мажбурлап аткартылышына көмөктөшүү милдеттерин жүктөө каралууда.

Мыйзам долбоорундагы концептуалдуу суроолорду талкуулаганда, менимче, төмөнкү учурларга көңүл буруу зарыл:

Биринчиден, соттордун ишинин бекитилген тартибин камсыз кыла турган сот приставдарынын штаттык санынын ченемин аныктоодо судьялардын санына, имараттын кабаттуулугуна, ошондой эле сот отуруму өтүп жаткан залда соттук приставдын сөзсүз катышуу талабына көңүл буруу керек. Башкача айтканда, сот приставдарынын саны ар бир сот процессинин коопсуздугун камсыз кылууга тийиш. Демек, сот приставдары үчүн кошумча штаттык бирдик керек, алар соттун процессуалдык иш-аракеттерди аткарышына көмөктөшүп, судьялардын өздөрүнүн, үй-бүлө мүчөлөрүнүн, соттук аткаруучулардын жана аткаруу аракеттерине катышкандардын корголушун камсыз кылышат.

Экинчиден, сот приставдарынын иш күндөрү башкача болот: алар соттун имаратын күнү-түнү, иш күндөрү гана эмес, эс алуу жана майрам күндөрү да кайтарууга тийиш.

Судьялардын жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн коопсуздугун камсыздоо боюнча мамлекеттик программа

Бүгүнкү күнү республикада судьялардын жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн коопсуздугун камсыз кылуу боюнча мамлекеттик программа жок. Бул олуттуу кемчилик болуп эсептелет.

Күбөлөрдүн, жабырлануучулардын жана башка сот ишинин катышуучуларынын коопсуздугун камсыз кылуучу 2013-2015 жылга каралган мамлекеттик программанын долбоорун алсак, ал “Күбөлөрдүн, жабырлануучулардын жана башка сот ишинин катышуучуларынын укугун камсыз кылуу жөнүндө” мыйзамды жүзөгө ашырууга багытталган⁵⁸. Бул программа мыйзам кабыл алынган алгачкы күндөн бери биринчи жолу иштелип жаткандыгын белгилей кетүү керек.

2002-жылдан 2011-жылга чейин укук коргоо органдары тарабынан катталган кылмыштын саны ар жылы 30 миңден ашат. Жазык сот өндүрүшүнүн катышуучулары көпчүлүк учурда өч алууларга жана коркутууларга дуушар болушууда. Натыйжада жабырлануучулар, күбөлөр, сот ишинин башка катышуучулары сотто алгачкы берген көрсөтмөлөрүнөн баш тартышып, күнөөлүлөр жазык жоопкерчилигинен кутулуп кетишүүдө. Ошондуктан сот ишинин катышуучуларынын коопсуздугу азыркы кезде орчундуу маселе бойдон калууда.

Тилекке каршы, программа судьялардын жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүн

⁵⁸ Кар.: Кыргыз Республикасынын “Кылмыштык сот өндүрүшүнүн күбөлөрүн, жабырлануучуларын жана башка катышуучуларын коргоо жөнүндө” 2006-жыл, 16-августтагы мыйзамы. “Эркин Тоо” гезити, 2006-жыл, 8-сентябрь, №67.

коргоо боюнча иш-чараларды камтыбайт. Ошондуктан, а) судья жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүн коргоого алынуучулардын тизмегине киргизүүнү, же б) судьяларды жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүн коргоо боюнча орто мөөнөткө өзүнчө программа иштеп чыгууну сунуш кылам.

Бул маселе боюнча судьялар коомчулугу жана Судьялар кеңеши активдүү позицияны ээлеши керек. Бул татаал маселе. Алдыдагы иштин көлөмүн элестетүү үчүн бир гана аспекти карайлы – бул программанын каржыланышы. Сот ишинин күбөлөрү, жабырлануучулары жана башка катышуучуларынын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча программанын долбоорун 3 жыл аралыгында ишке ашырууга кеткен чыгым, алдын ала эсептөөлөр боюнча, 65 млн. го жакын сомду түзөт⁵⁹.

Бул сандын минималдуу эсеп менен алынгандыгын белгилеп коюу керек, себеби дагы кошумча эсептөөлөр болушу мүмкүн. Мисалы, сурак жүргүзүүчү жана биринчи, экинчи инстанциядагы соттордун имараттарындагы атайы бөлмөлөрдү жабдууга сарпталуучу каражаттын эсеби азырынча жок. Сот департаментинин алгачкы эсептөөлөрү боюнча, сот имараттарын күбөлөрдү коргоо боюнча комплекстер менен жабдуу үчүн эле 121 674 800 сом каражат керек⁶⁰, анын ичинде биринчи жана экинчи инстанциядагы 72 соттун 864 күбөлөр бөлмөлөрүн кайра реконструкциялоо да кирет.

Программаны иш жүзүнө ашыруу бир топ акчалай каражатты талап кылары анык. Ошондуктан бул маселени чечүү үчүн Судьялар кеңешинин алдында судьяларды жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн коопсуздугун камсыз кылуу боюнча иш-чараларды иштеп чыгуучу, сарпталуучу каражатты эсептөөчү, каржылоо этаптарын (мисалы, 2014-жылдан 2017- жылга чейинки) аныктоочу жумушчу топ түзүү зарыл.

Сот имаратынын коопсуздугун камсыз кылуу

Мыйзам боюнча сот имараттары, кеңселери өзгөчө макамга ээ. Алар колдонулушу Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун абалына таасирин тийгизе турган стратегиялык объект болуп саналат⁶¹. Мыйзамда улуттук коопсуздукту камсыз кылууга багытталган стратегиялык объектилердин иштөөсүнүн, колдонулушунун атайын талаптары белгиленген.

Стратегиялык объект катары сот имаратынын коопсуздук тутумунун натыйжалуу иштеши үчүн сот имаратынын техникалык абалына өзгөчө көңүл буруу керек.

Учурда Сот департаментинин 72 соту жана 8 башкармачылыгы 69 имаратта жайланышып, жалпы 36721,43 м.кв. аянтты ээлейт. Алардын ичинен

⁵⁹ Болжол менен 1 382 979 АКШ доллары. АКШ долларынын курсу 47 сом.

⁶⁰ Болжол менен 2 588 826 АКШ доллары. АКШ долларынын курсу 47 сом.

⁶¹ Кар.: Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын стратегиялык объектилерин жөнүндө” 2008-жыл, 23-майдагы № 94 мыйзамы.

14 сот жана 6 башкармачылык 9 имаратта жайгашкан. Жергиликтүү соттордун имараттарынын 90 пайызы Кыргыз Республикасынын жергиликтүү соттордун кызматтык имараттары үчүн бекитилген ченемдерге жооп бербейт⁶².

2008-жылы жүргүзүлгөн сот тутумунун ишин талдоодо, дээрлик бардык соттор атайы сот имараттары үчүн каралбаган имараттарда жайгашкандыгы белгиленген⁶³.

Швейцариянын Кыргыз Республикасы менен кызматташуу бюросунун Дүйнөлүк банк менен биргеликте түзгөн “Кыргыз Республикасындагы Сот тутумун диагностикалоо: өнүгүүнү текшерүү жана керектөөлөрдү аныктоо” деген отчетунда мындай деп белгиленет: “...байкашыбызча, бир гана имарат сот имараты катары атайы курулган. Калган соттордун имараттары совет мезгилинин 1950-1960-жылдарында башка максаттар менен курулган. Сот имараттары, негизинен, 2 жана 3 кабаттуу, дубалдардын калыңдыгы эки кыштан коюлуп, полу жыгачтан салынган имараттар айрымдарында гана болбосо, көпчүлүгүндө мамлекеттен каржыланбагандыктан, жада калса жеңил-желпи оңдоолор да жүргүзүлбөгөн⁶⁴.

Буга кошумча, айрым жергиликтүү соттордун имараттары 2010-жылкы апрель окуяларында аябай зыянга учурагандыгын: баш-аламандык учурунда Талас облустук жана Талас райондук сотторунун имараттары өрттөлгөндүгүн айта кетүү керек. Ош жана Жалал-Абад облустарында да айрым жергиликтүү соттордун имараттары да кыйроого учураган.

Биздин өлкө сейсмикалык коркунуч зор болгон аймакта жайгашкан: 2008-жылда бир нече жолу болгон жер титирөөдө Чоң-Алай райондук жана Ош шаардык сотунун имараттары кыйроо абалына келген.

Кыргыз Республикасынын сот тутумун бекемдөө боюнча 2012-жылы жай айында USAID/IDLO программасынын алкагында жүргүзүлгөн функционалдык талдоодо “2008-жылдан 2012-жылга чейинки акыркы төрт жылда сот имараттарынын инфратүзүмү эч өзгөрүлгөн эмес”⁶⁵ деп белгиленген.

Ошентип, сот имараттары башынан эле бул максатта курулбаганын, көпчүлүгү сапатуу оңдоп-түзөөдөн өткөрүлбөгөндүгүн эске алып, эл аралык стандартка жана ченемдерге жооп берген, жаңы сот имараттарын курууга, азыркы имараттарды модернизациялоого (капиталдык оңдоого) жумшала турган капиталдык салымдардын өлчөмүн эсептеп чыгуу зарыл.

⁶² Кар.: Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн “Жергиликтүү соттордун кызматтык имараттары үчүн ченемдерди бекитүү жөнүндө” 2009-жыл, 5-августтагы токтому.

⁶³ Кыргыз Республикасындагы сот тутумунун функционалдык анализи боюнча отчет. Сот реформасына көмөктөшүү боюнча USAID долбоору, Кыргыз Республикасынын “Миң жылдык чакырыгы” өтүү эсеп программасы. Октябрь, 2008-ж. 58-бет.

⁶⁴ Кыргыз Республикасынын сот тутумунун диагностикасы: Прогресси өлчөө жана керектөөнү аныктоо. 61-бет.

⁶⁵ Кыргыз Республикасындагы сот тутумунун функционалдык анализи. Кыргыз Республикасынын сот тутумун бекемдөө боюнча USAID/IDLO программасы. 2012-жыл, июль, 38-бет.

Бул ишти Кыргыз Республикасынын Президентинин 2012-жыл, 8-августтагы “Кыргыз Республикасында сот акыйкатын өнүктүрүүнүн чаралары” деген аталыштагы №147 ПЖ Жарлыгынын 8-пунктун аткаруу алкагында жүргүзсө болот. Бул пунктта айтылгандай, КР Судьялар кеңеши КР Өкмөтү менен бирдикте деген сотторду каржылоо жана материалдык-техникалык базасын жакшыртууну камсыз кылууга (капиталдык оңдоого, кайра түзүүгө куруулар, соттордун имараттарын курууга, аларды компьютерлештирүүгө, техникалык жактан жабдууга) багытталган “Кыргыз Республикасында 2013-2017- жылдарга сот тутумун өнүктүрүү” деген мамлекеттик максаттуу программаны иштеп чыгуусу зарыл. Бул программаны өлкөнүн парламенти бекитери күтүлүүдө.

Бул мамлекеттик, максаттуу программанын негизи болуп 2013-2017-жылдарга сот тутумунун Стратегиялык өнүгүү иш планы жана аны жүзөгө ашыруу планы саналат. Бул долбоорлордун документтери өткөн жылдын аягында Кыргызстандагы сот тутумун бекемдөө боюнча USAIDдин IDLO программасынын Аткаруу кеңешинин тапшырмасы боюнча жумушчу топ аркылуу даярдалган. Азыркы учурда ал документтер Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун жана Кыргыз Республикасынын Судьялар кеңешинин кароосуна берилген.

2012-жана 2013-жылдарга соттордун имараттарынын коопсуздугун камсыз кылууга багытталган иш-чараларды каржылоо каралган эместигин белгилеп кетүү зарыл. Бул кыйынчылыктарга карабастан, Сот департаменти соттордун имараттарынын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча иштерди аткарууда. Мисалы, сот имараттарына, сот отуруму өтүүчү залдарга жашыруун байкоо камералары орнотулуп жатат (Бишкек шаардык соту, Октябрь жана Биринчи май райондук соттору). Байкоо камералары Сот департаментинин фойесине, коридорлоруна да орнотулган. Коопсуздукту камсыз кылууда бул иш-чаранын зарылдыгына көзү жеткен айрым судьялар өз каражаттарынын эсебинен кеңселерине, кабылдамаларына байкоо камераларын орнотушкан. Албетте, бул иштер дале жетишсиз. Сот имараттарын модернизациялоодо жана соттордун жаңы имараттарын курууда аларды заманбап техникалык каражаттар менен жабдуу боюнча төмөндөгүдөй иштерди улантуу зарыл:

- эшиктерди, кароолканаларды, курал-жарак, буюм-далилдер сакталуучу бөлмөлөрдү, сервер жабдыктар жайгашкан бөлмөлөрдү бекемдөө, имараттын биринчи кабатына брондолгон терезелерди орнотуу.
- кайтарууга алынган аймактын тегерегин, сырткы жарыкты, автоунаа токтотуучу жайды көрктөндүрүү, таранга туруштук берүүчү орнотмолорду, өрткө каршы гидранттарды орнотуу.
- алгачкы жардам кутучалары, жеке коргонуучу жабдыктар (бронезжилет, противогаз ж.б.), өрт өчүрүүчү жабдыктар, алардын ичинде коркунуч тууралуу автоматтык жол менен кабарлоочу тутум, авариялык жарык бергичтер жана электр булактары, өрттү кабарлоочу үн белгилер, өрттү автоматтык түрдө өчүрүүчү каражаттар, нумур аныктагыч телефондор, телефондон берилүүчү билдирүүлөрдү жазып алуучу курулмалар, жар-

дырууну чектегичтер, кароолду тез чакыруучу баскычтар же коогалаң үн белгилер менен камсыздоо.

Сот кызматкерлерин, жөнөкөй жарандарды, автоунаанын өтүшүн текшерип өткөрүү пункттарын куруу, соттордо атайы текшерип-өткөрүү ирежесин киргизүү, анын ичинде документтерди текшерүү – мунун бардыгы судьялардын, сот ишинин катышуучуларынын, коопсуздугун жана сот ишинин талаптагыдай өтүшү үчүн тартипти сактоону камсыз кылат. Булар менен катар текшерип өткөрүү ирежеси иштерди териштирүүдөгү айкындыкты камсыз кылышы керек.

Сырткы жана ички байкоо камераларынан сырткары, сот ишин аудио-видео протоколдоштуруу (жазуу) тутуму да зарыл. Видео-конференц-байланыш, мисалы, жарандык иштерди апелляциялык же кассациялык кароодо (тараптар областтык жана Жогорку сотко каттап убара болбошу үчүн), ошондой эле мүмкүнчүлүгү чектелгендер үчүн кыйла ыңгайлуу (үйдө, ооруканада олтуруп эле сот отурумуна катышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат).

Соттордо электрондук документ жүргүзүү тутумун киргизүү жана бул иштин бөлүгү катары соттогу архивдик документтерди электрондоштуруу өзүнчө ишти талап кылат.

Коопсуздук боюнча төмөндөгүдөй документтерди иштеп чыгуу да зарыл: өзгөчө кырдаалдарды алдын алуу жана жоюу боюнча иш планы, антитеррористтик коргонуунун иш планы, тез эшикке чыгууну уюштуруу схемасы, үн белги берүүчү техникалык жабдыктардын жана өрт өчүрүүчү гидранттардын ж.б. жайгашуу схемалары.

Анан да, “Имараттар менен курулуштардын коопсуздугу” деген техникалык регламенттин⁶⁶ талаптарын эске алуу зарыл. Анда долбоорлоодогу, курулуш иштериндеги, аларды пайдалануудагы, капиталдык оңдоо иштериндеги, кайрадан жаңыртып куруу жана өзгөртүп кайра куруу иштериндеги, имараттарды жана курулуштарды бузуудагы, ордун түзөөдөгү минималдуу зарыл талаптардын топтому, имараттын инженердик жабдууларына коюлган талаптар, имараттын коопсуздук талаптарына жооп беришин баалоо ишинин жүрүү тартиби жана жол-жобосу белгиленген.

⁶⁶ Кар.: 2011-жылдын 27-июнундагы №57 “Курулуштар менен имараттардын коопсуздугу” техникалык регламенти, Кыргыз Республикасынын мыйзамы.

Корутунду

Коопсуздукту камсыз кылуу сот акыйкаттыгын жана судьялардын көз карандысыздыгын сактоодогу негизги шарт, ошондой эле сот тутумун андан ары өнүктүрүүдөгү башкы милдет болуп эсептелет. Мында соттордун коопсуздугу менен ишинин ачык-айкындыгы ортосундагы тең салмактуулукка жетишүүгө умтулушубуз керек: бир жагынан, так иштелип чыккан коопсуздук тутуму, экинчи жагынан, сот ишинин ачык жана айкындуулук принциби зарыл.

Судьяларды мамлекеттик коргоо иш-чараларын материалдык-техникалык каржылоо – мамлекеттин чыгым милдети болуп эсептелет. Демек, судьялардын коопсуздугун камсыздоо чараларын каржылоо талапка ылайык болушу керек.

Судьялардын коопсуздугуна коркунуч туудурган маселелерди чечүү Кыргыз Республикасынын 2013-2017-жылдарга Сот тутумун стратегиялык өнүктүрүү планынын долбоорунда аныкталган артыкчылыктуу негизги максаттарга жетишүүгө өбөлгө түзөт. Бул максаттар: коом тарабынан сотторго болгон ишенимге жетишүү, сот тутумунун реалдуу көз карандысыздыгы, анын тазалыгы, жооптуулугу, соттордун эффективдүүлүгү, элге жеткиликтүүлүгү.

Бул макаланын алкагына сырткары судьялардын коопсуздугу тууралуу дагы башка олуттуу маселелер сыйган жок. Мисалы, судьяларга каршы экстремисттик, террористтик аракеттерден сактануу маселелери; судьяларга каршы кылмыштуулукту алдын алуу; күнөөкөрлөрдү изилдөө, жоопко тартуу; судьялардын жумуш ордундагы коопсуздугуна жетишүү (санитардык-гигиеналык, дарылоо-ооруну алдын алуу, реабилитациялоо жана башка чаралар); жаратылыш кырсыктарынан, ири авариялардан, бүлгүндөрдөн, жугуштуу оорулардан, конституциялык түзүлүшкө каршы коркунучтан, өмүргө коркунуч туудуруп, кыйноолор менен коштолуучу массалык баш-аламандыктардан коргоо; судьяларды өзгөчө кырдаалдар учурундагы коопсуздук маселелери тууралуу окутуу. Бул суроолор, маселелер кийинки изилдөөлөрүбүздүн темалары болуп калышы мүмкүн.

5-БАП.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ПАРЛАМЕНТАРИЗМДИН ӨНҮГҮШҮ ЖАНА АНЫН ӨЛКӨНҮН ИЧКИ КООПСУЗДУК МАСЕЛЕЛЕРИНЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Азамат Темиркулов,

Борбордук Азиядагы Америка университетинин ага окутуучусу

Киришүү

Кыргызстандын коопсуздук чөйрөсүндөгү кездешип жаткан учурдагы маселелердин тамыры Советтер Союзунун мезгилине барып такалат. Фергана өрөөнүндөгү көз карандысыз республикалардын ар биринин коңшу өлкөлөрдө анклавдары, ошондой эле коңшу республикалардагы этникалык топтор отурукташкан аймактары бар⁶⁷. Улут аралык чыр-чатактар коопсуздуктун негизги көйгөйлөрүнүн бири катары советтик мезгилде эле боло келген⁶⁸. Бирок совет мезгилинде бардык жерге баш бага алгыдай күчтүү мамлекеттик машине мындай чыр-чатактардын чыгышын убагынан кечиктирбей басып, өлкө калкынын коопсуздугун камсыз кылып келген.

СССР кулаган соң, көз карандысыз Кыргызстан, Фергана өрөөнүндө жайгашкан башка республикалар сыяктуу эле, коопсуздук чөйрөсүндөгү көп сандаган көйгөйлөр: террористтик топтор, баңги трафиги, улут аралык чыр-чатактар менен бет келишти. Бир кезде бирдиктүү советтик мамлекеттин алкагында жашоо үчүн түзүлгөн жаш мамлекеттердин аймактары социалдык, экономикалык чөйрөдөгү маселелерге да тушугушту. Кыргызстан жыйырма жыл аралыгында коопсуздукту камсыз кылып, улут аралык чыр-чатактарды натыйжалуу чечип келди.

Бирок саясий топтор ортосундагы каршылашуу 2005 жана 2010-жылдарда бийликтин эки жолу күч менен алмашуусуна алып келди. Бийлик алмашыл-

⁶⁷ Өзбекстан Республикасынын Президенти Ислам Каримовдун интервьюсү:

<http://www.ca-news.org/news:1054967/>

⁶⁸ Здравомыслов А. “Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве”

(“Постсоветтик мейкиндиктеги улут аралык чыр-чатактар”).– М.: АспектПресс, 1999.

ган бул эки окуя мамлекеттин зомбулукка болгон монополиясын жоготуу менен коштолду. Натыйжада, алсызданган мамлекет өз коопсуздугун камсыздоого жана өлкөдөгү чыр-чатактарды басууну алдын алууга жөндөмсүз болуп калды. Мамлекеттин алсыз абалда турган жагдайын пайдалануу менен, ар түркүн кызыкчылыктагы топтор өздөрүнүн экономикалык жана саясий максаттарына жетүү үчүн өз тарабына күчтөрдү тарта баштады. Ондогон жылдар бою ачыкка чыкпай келген чыр-чатактардын жыйындысы эскалация баскычына өттү⁶⁹.

Мына ошентип, ички чыр-чатактардын курчушуна бийликтин күч менен алмашуусу, мамлекеттин зомбулукка болгон монополияны жоготкондугу себеп болду. Аныкталгандай эле, чыр-чатактар бардык коомдордо болуп турат, ал эми мамлекеттин негизги милдети бул чыр-чатактарды зомбулуксуз, институционалдык алкакта чечүү болуп саналат, эгерде мамлекет муну камсыз кыла албаса, анда чыр-чатактар ырбай бермекчи⁷⁰. Демек, КРнын коопсуздугун камсыз кылуудагы негизги маселелердин бири бийликтин күч менен алмашуусу болуп саналат, ал эми бул өз кезегинде коомдогу чыр-чатактардын чыгышына түрткү болот.

Бул макалада негизги көңүл дал ушул коопсуздуктун фундаменталдуу көйгөйүнө – бийликтин күч менен алмашуу кооптуулугуна бурулган. 2010 жана 2011-жылдарга салыштырмалуу, бүгүн саясий дендароо абалдын мезгили өтүп кетти, өкмөт дагы коомчулуктагы зарыл болгон иштер менен алектене берсе болот. Бирок бул акыркы беш жыл ичинде болуп өткөн эки ыңкылаптан соң, 2005 жана 2010-жылдардагы окуялар кайра кайталанбайбы деген жүйөлүү суроого жооп издеш керек. Өлкөдөгү туруктуулуктун жана тартиптин сакталышынын келечеги кандай? Парламентаризмдин өнүгүшү Кыргыз Республикасынын ички коопсуздугуна кандай таасир этет?

Бул макалада акыркы эки жылдагы реформалар жана Кыргызстандын башкаруунун парламенттик-президенттик формасына өтүшү бийликтин күч менен алмашуу кооптуулугун төмөндөтүп, аны менен катар өлкөнүн коопсуздугунун жалпы абалына оң таасир тийгизет деген божомол берилди. Макалада, биринчиден, КРнын коопсуздугунун ички коркунучтары талкууга алынат, андан соң парламентаризмдин өнүгүшү сыпатталат, акырында, Кыргызстандын коопсуздугуна парламентаризмдин тийгизген таасирине талдоо жүргүзүлдү. Макалада божомолду жүйөлөө үчүн бир нече сапаттык жана бир сандык аргументтер келтирилди.

Макалада башкаруунун парламенттик-президенттик формасынын жакшы жактары эле эмес, кооптуу жактары да айтылат: биринчиден, коопсуздуктун

⁶⁹ CentralAsiaOnline: http://centralasiaonline.com/ru/articles/caii/features/main/2010/06/21/feature-01?change_locale=true

⁷⁰ Knight, J., 1992. *Institutions and Social Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press, or, Krasner, S., 1982. "Structural causes and regime consequences: regimes as intervening variables", *International Organization* 36, 2, Spring.

көптөгөн башка социалдык-саясий жана экономикалык маселелери чечиле элек; экинчиден, бүгүнкү күндө башкаруунун парламенттик-президенттик формасынын оң таасири байкалууда. Арийне, бул таасир келечекте кандай өнүгөрүн айтуу кыйын. Андыктан, учурда позитивдүү тенденциялар бар экендигине карабастан, парламентаризмдин бийликтин күч менен алмашуу коркунучуна жана жалпы эле коопсуздукка тийгизген таасирин өзүнчө талдоого туура келет.

Кыргыз Республикасынын коопсуздугуна ички коркунучтар

Аскар Акаевдин президент болуп турган 15 жыл аралыгында Кыргыз Республикасынын Конституциясы үч ирет кайрадан түзүлүп, ар бир жолкусунда президенттин укуктары кеңейтилип келди. Өкмөт, жергиликтүү мамлекеттик администрациясынын башчылары, сот бийлиги президенттен көз каранды болушкан. Бийлик бир адамдын колуна топтолуп, муну коррупциялык максатта оңой эле пайдаланып кетүүгө жол ачылган. Кыргыз коомчулугунун чыныгы жашоосунда өлкө башчысы маанилүү кызматтарга кесипкөй ишбилгиликти эсепке албастан, өзүнө гана берилген адамдарды дайындоо мүмкүнчүлүгүн колдоно баштагандыктан, президенттин кеңейтилген укугу непотизм менен коррупцияны жараткан. Кадр саясатынын негизги принциби президентке баш ийүүчүлүк болуп калгандыгы жашыруун эмес эле. Өз кезегинде, президенттин жан-жөкөрлөрү формалдуу эмес механизмдердин (жалпы тууган-урук, аксакалдар ж.б.у.с.) жардамы аркылуу көзөмөлдөнө турган “өз” адамдарды жалдашкан. Бул практика мамлекеттик институттардын үстүнөн көзөмөл жүргүзүүнүн расмий эмес механизмдерин колдонуу мүмкүнчүлүгүн берип, президенттик бийликти күчөткөн – окумуштуулар “мамлекетти басып алуу” деп атаган феномен жүрө баштаган эле⁷¹.

Ошентип, ал мезгилде бийлик бир адамдын жана анын айланасындагылардын колуна топтолуп, элитанын башка ири өкүлдөрү саясий жана маанилүү экономикалык ресурстарга жетүү мүмкүнчүлүгүсүз, саясий процесстен сырткары калышкан. Оппозициянын өз кызыкчылыктарын конституциялык алкакта коргоо мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу анын лидерлерин караламан калктын нааразылыгына таянууга аргасыз кылган. Мындан сырткары, бийликтеги элита каяша кылгандарды саясий куугунтукка алуу менен аракеттеги бийликтин легитимдүүлүгүнө ор казып, калктын оппозициялык маанайдагы бөлүгүн радикалдаштырып жиберген.

Мындай шарттарда, авторитаризмдин жана непотизмдин ачыктан ачык мүнөздөмөлөрү байкалган президенттик башкаруу туруксуздукка жана коом-

⁷¹ Өткөөл мезгилдеги коррупцияга каршы күрөш. Стратегияны талкуулоого салым. Дүйнөлүк банк, Вашингтон, Колумбия Федералдык аймагы, 2000.

дун жиктелишине алып келген, бул айрыкча шайлоолордо байкалган⁷². Президент экинчи жана андан узак мөөнөткө кайра шайлангандан соң, тутумдан сырткары радикалдуу оппозиция пайда болду. Мындай тутум туруктуулукка алып келген жок, анткени 2005-жылдын 24-мартында, 2010-жылдын 7-апрелинде болгондой, элитанын антогонизми өнөкөткө айланып калгандай эле, бийликти күч менен басып алууга алып келди. Белгилүү социолог Хуан Линз ырастагандай: “Президенттик шайлоодон улам чыккан нөл суммасындагы оюндун кооптуулугу президенттик мөөнөттүн белгиленип коюлган катаалдыгы менен шартталат. Жеңүүчүлөр жана жеңилгендер президенттик мандаттын бүтүндөй мезгилине так аныкталат. Жеңилген адам аткаруу бийлигине жана анын тегерегиндегилерге кошулуу мүмкүнчүлүгүнөн ажырап, төрт же беш жыл күтүүгө тийиш. Президенттик ирежедеги нөл суммасынан башталган оюн президенттик шайлоонун баштапкы баасын көтөрүп, аны коштогон чыңалуу менен каршылашууну сөзсүз түрдө күчөтөт⁷³”.

Маселен, 2005-жылы март айындагы парламенттик кезектеги шайлоодон соң, өлкөнүн калкы жапырт көтөрүлүп, бийлик күч менен алмаштырылды. Президент Акаев менен анын жакындары өлкөдөн качууга аргасыз болушту. Кыргызстан баш-аламандыктын жана саясий туруксуздуктун чордонунда калып, бирок урунттуу чыр-чатактардын чыгышынан аман калды. Бийликке Курманбек Бакиев башында турган оппозиция келип, ал өлкөнүн кийинки президенти болуп калды. Бирок бийлик башына келген Бакиев өлкөнүн саясий түзүмүнө реформа жүргүзүүдөн баш тартып, тескерисинче “чөнтөк” парламентин түзүү менен президенттин бийлигин бекемдөөгө өттү. Авторитаризм, үй-бүлөлүк башкаруу, коррупция өлкөнүн бийлик түзүмдөрүндө ого бетер күчөп, гүлдөй баштады⁷⁴.

Мындай кырдаал 2010-жылдын 7-апрелиндеги “жоогазын ыңкылабына” алып келип, эл кайрадан көтөрүлдү да, өлкө башчылары саясий олимптен гана эмес, өлкөдөн да куулуп чыкты. 7-апрелдин таңында үч жүздөй адам баштаган нааразычылыкка, полиция жарандарга ок ата баштаган соң, дагы миңдеген адамдар келип кошулду. Полиция менен болгон кагылышууда 86 адам өлтүрүлдү⁷⁵. 7-апрелдин кечинде Бакиевдин ирежеси күтүүсүздөн кулап, өлкөдө баш-аламандык менен тополоң башталды.

2005-жылдагы бийлик алмашуунун тажрыйбасын көңүлгө алган оппозиция лидерлери парламентти, Конституциялык сотту, өкмөттү кайрадан түзүп жана жаңы конституциялык эмес башкаруучу юридикалык жакты – Убактылуу Өкмөттү (УӨ) түзүү менен бийликтин юридикалык уланмалыгын токтотууну чечишти. Мамлекет зомбулукка болгон өзүнүн монополиясын жоготкондуктан

⁷² 2005 жана 2010-жылдагы окуялар эки ирет далилдегендей...

⁷³ Linz, Juan, 'The Perils of Presidentialism', *Journal of Democracy*, winter 1990, p. 56. Хуан Линздин изилдөөлөрүнө ылайык, башка өлкөлөрдө да жогоруда аталган кемчиликтер байкалууда.

⁷⁴ Sally N. Cummings (ed.) (2008), *Domestic and International Perspectives on Kyrgyzstan's 'Tulip Revolution': Motives, Mobilization and Meanings*, *Central Asian Survey*, Vol. 28, No: 3-4.

⁷⁵ K-News, <http://www.knews.kg/ru/society/14021>.

(беш жылдын ичинде эки ирет), уюшкан кылмыштуулук жана ар түркүн кызыкдар топтор мамлекеттин алсыз абалын пайдалануу менен өзүнүн экономикалык, ошондой эле саясий максаттарына жетүү үчүн күч топтой баштады. Чүй жана Фергана өрөөнүндөгү сыртка чыкпаган, жергиликтүү чыр-чатактар курчуп олтуруп, өзүнүн жогорку чегине, 2010-жылы 11-14-июнда Ош жана Жалал-Абад шаарларындагы улут аралык кагылышууларга чейин өсүп жетти. Мындан сырткары, бул өңдүү кагылышуулар турак-жай куруу үчүн жер басып алышкан ички мигранттар менен шаар айланасындагы жергиликтүү жашоочулардын ортосунда да болуп өттү. Ошентип, бийликтин күч менен алмашуусу жана мамлекеттин зомбулукка болгон монополиясын жоготуусу ички чыр-чатактардын ырбап кетишине алып келди.

Бул баш-аламандык өкүм сүргөн мезгилде эч кандай конституциялык бийлик болгон жок, башкаруучу жалгыз юридикалык жак катары конституциялык эмес Убактылуу өкмөт иш алып барды. 1991-жылы башталган мамлекет куруу процесси иш жүзүндө үзгүлтүккө учурады.

КРнын коопсуздугуна парламентаризмдин тийгизген таасири

2010-жылы 27-июнда Убактылуу Өкмөт эки маселе боюнча жалпы элдик референдум өткөргөн: 1) Жаңы Конституцияны кабыл алуу; 2) 2011-жылдын 31-декабрына чейин Роза Отунбаеваны өткөөл мезгилдин Президенти катары шайлоо. Шайлоочулардын 90% ашууну жаңы Конституцияны жана Роза Отунбаеванын убактылуу Президент болушун колдоого алышты⁷⁶. 2010-жылы 2-июлда жаңы Конституция күчүнө кирди. Ошентип, Кыргызстан жаңы Конституцияга ээ болуп, 2011-жылдын 31-декабрына чейин бир жыл сегиз ай созулган Өткөөл мезгилге кирип келди.

Жаңы Конституция пропорционалдык тутум менен шайлануучу парламентке көбүрөөк бийлик берет. Бардык партиялар милдеттүү түрдө өз тизмесине улуттук азчылыктын өкүлдөрүн жана аялдардан киргизүүгө тийиш: аялдар 33,5% жана улуттук азчылыктын өкүлдөрү 15% түзүшү шарт⁷⁷. Мындан сырткары, парламентке өтүү үчүн партиялар ар бир облустан 0,5% кем эмес добуш алышы зарыл⁷⁸. Бул принцип партиялардын аймактык жактан

⁷⁶ Central Election Committee of the Kyrgyz Republic, www.shailoo.gov.kg/index.php?module=content&page=Postanovlenie_Centralnoy_komissii_po_vyboram_i_provedeniyu_referendumov_Kyrgyzskoy_Respubliki_O_rezultatah_referenduma_vsenarodnogo_golosovaniya_Kyrgyzskoy_Respubliki_27_iyunya_2010_goda_Postanovlenie_Centralnoy_komissii_po_vyboram_i_provedeniyu_referendumov_Kyrgyzskoy_Respubliki_O_rezultatah_referenduma_vsenarodnogo_golosovaniya_Kyrgyzskoy_Respubliki_27_iyunya_2010_goda&pagelang=ru

⁷⁷ КРнын “КР Президентин жана Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоо жөнүндө” Конституциялык мыйзамы 11-бап, 60-берене.

⁷⁸ КРнын “КР Президентин жана Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоо жөнүндө” Конституциялык мыйзамы 11-бап, 64-берене.

тандалып уюшулушуна бөгөт коёт деп күтүлгөн эле.

Өкмөт саясий партиялар аркылуу уюшулат, аны парламенттеги көпчүлүк коалиция түзөт. Өкмөт Парламент (Жогорку Кеңеш) алдында жооптуу (85-берене). Эгерде саясий партиялар үч ирет катары менен Өкмөттү түзө албаса, Президент парламентти тарата алат (84-берене). Андыктан, Кыргызстандагы жаңы саясий тутумду эксперттер парламенттик-президенттик деп аташат⁷⁹.

2010-жылы 10-октябрда жаңы Конституция боюнча алгачкы парламенттик шайлоо өткөрүлүп, ага 29 саясий партия ат салышкан. КРнын саясий партиялары өздөрүн ар түркүн идеологиялык агымдардын жактоочулары катары санашат. Бирок өткөөл мезгилде саясий партияларды айырмалоодо алардын Кыргызстандагы саясий реформаларга болгон тиешеси эң башкы белги катары каралган. Жогорку Кеңешке беш партия өтүп келди: башкаруунун парламенттик формасынын кызуу жактоочулары жана ошол учурдагы саясий реформаларды алдыга сүрөгөн СДПК, Ата-Мекен жана Республика партиялары, ошондой эле башкаруунун президенттик формасын жактаган Ар-Намыс жана Ата Журт партиялары. Эл аралык, ошондой эле жергиликтүү байкоочулар шайлоолорду ачык-айкын жана калыс өткөндүгүн таанышкан⁸⁰. Ошентип, Бакиев ирежеси кулагандан соң калыбына келтирилген алгачкы саясий институтта парламенттик саясий партиялар эки лагерге: реформачыларга жана консерваторлорго бөлүнүп калышы ыктымал эле. Эми маселе бул парламенттик партиялар ортосунда мамилеге жана алардын мунасага келүү жөндөмдүүлүгүнө жараша чечиле турган болду.

Жаңы Жогорку Кеңеш өзүнүн алгачкы жумушчу сессиясын 2010-жылы 10-ноябрда баштаган. Коалиция түзүүгө адегенде СДПК, Республика жана Ата Мекен партиялары аракеттеништи⁸¹. Кыргызстандын тарыхындагы алгачкы парламенттик коалиция парламентаризмге жана реформаларга ишенимдин негизинде түзүлмөк. Эки консервативдик партия: Ата Журт жана Ар-Намыс коалициядан сырткары калууга тийиш эле. Мындай коалицияны түзүүнүн артында реформачылардын өзгөртүүлөрдү тез жана натыйжалуу жүргүзүүгө болгон аракети турду. Реформачылардын коалициясы реформанын демилгелерин алдыга жылдырса, ошол эле мезгилде коалициядагы консерваторлор, божомолго ылайык, аларга тоскоолдук жаратышмак.

Депутаттардын көпчүлүгү Жогорку Кеңештин Төрагасы кызматына Ата Мекен партиясынын лидери Өмүрбек Текебаевдин талапкерлигин колдоого алышпагандыктан, бул аракет оңунан чыккан жок. Коалицияны түзүүгө болгон экинчи аракет Республика партиясынын жетекчилиги алдын-

⁷⁹ Жогорку Кеңеш, http://www.kenesh.kg/Articles/1565-Parlamentarizm_v_Kyrgyzskoj_Respublike__put_k_postroeniyu_novogo_prosvetayushhego_i_razvitogo_demokraticeskogo_gosudarstva.aspx

⁸⁰ Дильбегим М., “Кыргызстандагы шайлоолор эркин жана натыйжасы күтүлбөгөндөй болду” Azattyk радиосу, 2010-жыл, 13-октябрь. at: http://rus.azattyq.org/content/Kyrgyzstan_parliament_/2188322

⁸¹ Кыргызстан: Кыргызстан социал-демократтар партиясына парламенттик коалицияны түзүү тапшырылды, Фергана Жаңылыктар Агенттиги, 11.11.2010. <http://enews.fergananews.com/news.php?id=1911&print=1>

да болуп, ага СДПК жана Ата Журт кошулган. Мурунку болгон аракеттен айырмаланып, бул коалиция реформачылар, ошондой эле консерваторлор тарабынан уюштурулду. Буга коалиция үчүнчү ирет да түзүлбөй калса, парламент таратылат деп кооптонуу да түрткү берген болушу ыктымал⁸². Узак убакытка чейин парламенттин түзүлбөгөндүгүнүн жыйынтыгы, туруксуздуктан улам болгон жаңы шайлоолор жаңы баш-аламандыкка алып келиши ыктымал эле. Тараптардын өз ара мунасага келиши, балким, ириде алардын депутат катары гана эмес, өлкөнүн жарандары катары дагы аман калууну ойлоп эстүүлүк кылгандыгы менен түшүндүрүлүшү мүмкүн. Бул депутаттарга өкмөттү түзүүгө жана кызматтарды бөлүштүрүүгө мүмкүндүк берди. Ошентип, экинчи жолку аракеттен кийин, ар түркүн идеологиялык багыттагы, ошондой эле карама-каршылыктуу саясий максаттарды көздөгөн тараптардан парламенттик коалиция жана анын өкмөтү түзүлдү.

2011-жылы 25-сентябрда Президентти шайлоо боюнча саясий кампания башталды. Жаңы Конституцияга ылайык, Президент коопсуздук, күч түзүмдөрүнүн башчыларын, Башкы Прокурорду дайындап, үч жолку аракеттен кийин коалиция түзүлбөгөн учурда парламентти таратуу укугуна ээ. Президентти милдеттери олуттуу түрдө азайтылганы менен, бул кызмат дагы деле кадыр-барктуу бойдон. Андыктан, талапкерликке 86 арыз келип түшүп, бирок алардын арасынан 16 талапкер гана шайлоого ат салыша алды.

2011-жылы 12-ноябрда Борбордук Шайлоо Комиссиясы премьер-министр Алмазбек Атамбаевдин 62.52% добуш менен жеңүүчү аталгандыгын жарыялады⁸³. Кыргызстандын тарыхында экинчи ирет эл аралык жана жергиликтүү байкоочулар шайлоолордун калыс жана ачык-айкын өткөндүгүн таанышты. Шайлоодон жеңилген талапкерлердин жактоочуларынын аз сандагы жана пассивдүү нааразычылыктары көпкө созулган жок.

Президент Атамбаев премьер-министрлик кызматтан кеткендигине байланыштуу, парламенттик көпчүлүк тарады. Жаңы коалиция төрт парламенттик фракциядан: СДПК, Республика, Ата-Мекен жана бир катар ички чыр-чатактардан соң, реформачыларга кошулган Ар-Намыстан түзүлдү. Парламенттеги жалгыз консервативдик партия Ата Журт оппозицияда калды. Ошентип, жетишсиз болуп жаткан акыркы конституциялык институтту түзүү жана өткөөл мезгилди соңуна чыгаруу менен, Атамбаев КР Президентинин кызматына 2011-жылы декабрда киришти.

Парламенттин алкагында саясий элита диалогдорго, сүйлөшүүлөргө жана ымалага келүүгө кыйла жакындагандай болду. Ошентип, кеп-сөзгө келиши

⁸² Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 84,1-берене.

⁸³ “2011-жылдын 30-октябрындагы КР Президентин шайлоонун жыйынтыктарын аныктоо жөнүндө” КР БШК Токтому http://www.shailoo.gov.kg/index.php?module=content&page=Ob_opredelenii_rezultatov_vyborov_Prezidenta_Kyrgyzskoy_Respubliki_30_oktyabrya_2011_goda_2011jyldyn_30oktyabrynda_Kyrgyz_Respublikasynyn_Prezidentin_shayloonun_jyynyntyktaryn_anyktoo_jonyndo&pagelang=ru

кыйын делип жүргөн саясий кызуу каршылаштар сүйлөшүүлөрдө, мунасага барууда бир пикирге келе алышты. Бул айрыкча башкаруучу коалицияны түзүү учурунда ачык байкалды. Ар кандай карама-каршылыктардын болгондугуна карабастан, саясий партиялар көпчүлүк коалициясын жана коалициялык өкмөттү үч ирет ийгиликтүү түзө алышты.

Бүгүнкү күндө парламент Кыргызстандын саясий күчтөрүнүн бир гана ачык атаандашууда эмес, ошондой эле аткаруу бийлигинде орундарды бөлүштүрүү маселесинде сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү жана макулдашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло турган аянтча болуп саналат. Бул саясий диалогго жана мунасага өбөлгө түзөт. Бүгүн бардык башкы саясий күчтөр парламентте орун алган. Саясий партиялар түрүндөгү таасирдүү күчтөр желеси ачык институционалдык регламенттештирилген атаандаштыкта бири-бирин чектеп, тең салмактап, институционалдык белгиленген алкакта атаандашууга аргасыз болушууда. Мисалы, жаңы Конституция кабыл алынган соң, жаңы парламентти, өкмөттү түзүү жана президентти шайлоо зарылдыгы турду. Бул көмүскө кооптуулукту жаратты. Утулган саясий партиялар менен президенттикке талапкерлер өзүнүн жактоочуларын топтоп, өлкөдөгү абалды туруксуздандырууга аракеттениши ыктымал эле. Арийне, өлкөнүн эң маанилүү деп эсептелген саясий күчтөрү (реформачылар менен бирге эле консерваторлор да) парламенттен орун алгандыктан, саясий талаш-тартыштар эми депутаттар арасында жүрө турган болуп калды. Мындай шартта бийликти күч менен алмаштыруу бийликте турган саясий күчтөрдүн кызыкчылыгына дал келбейт.

Парламенттин жаңы конструкциясында оппозицияга вице-спикердин, укуктук тартип менен бюджет боюнча комитеттердин төрагасынын орду берилген⁸⁴. Ошондой эле Эсептөө палатасын, Борбордук шайлоо комиссиясын жана сотторду тандоо кеңешин түзүүдө оппозиция жогоруда белгиленген органдардын курамынын үчтөн бирине өз өкүлдөрүн дайындоо укугуна ээ⁸⁵. Бул оппозицияга өз кызыкчылыктарын жана позицияларын коргоо жагынан кеңири мүмкүнчүлүк берет. Мындан сырткары, оппозициялык күчтөрдү жергиликтүү бийликте көрсөтүү мүмкүнчүлүгү да камсыздалган.

Оппозициялык күчтөрдүн өлкөнүн саясий тутумунда болушу ачык жана таза шайлоолор аркылуу камсыз болот. Оппозиция Борбордук шайлоо комиссиясына өз өкүлдөрүн дайындоо менен бирге, аны түзүүгө катышат. Бул аларга шайлоо учурунда өз кызыкчылыктарын коргоо, административдик ресурсту колдонууну болтурбоо мүмкүнчүлүгүн берет. Ошентип, оппозициянын БШКда болушу ачык жана таза шайлоолорду өткөрүү мүмкүндүгүн камсыздап, андай шайлоолор өз кезегинде, оппозициялык күчтөрдүн пар

⁸⁴ Вечерний Бишкек, http://test.vb.kg/doc/173543_oppoziciia_v_piatnicy_predstavit_kandidatyry_v_zakreplennye_zh_ney_komitety/

⁸⁵ Жогорку Кеңеш, http://www.kenesh.kg/Articles/1565-Parlamentarizm_v_Kyrgyzskoj_Respublike_put_k_postroeniyu_novogo_procvetayushhego_i_razvitogo_demokraticeskogo_gosudarstva.aspx

ламентте жана өкмөттө орун алышынын кепилдиги болуп саналат. 2010-жылы октябрда өткөн парламенттик, 2011-жылы ноябрда өткөн президенттик жана 2012-жылы ноябрда өткөн жергиликтүү бийликке шайлоолорду көз карандысыз байкоочулар ачык жана таза өттү деп таанышты⁸⁶.

Оппозициянын азыркы ээлеген абалына карай бийлик тарабынан саясий куугунтуктоо ыктымалдыгы аз деп айтууга болот. Буга чейинки оппозиция менен болгон өз ара мамилесинде көнүмүшкө айланган саясий репрессиялар бийликтин легитимдүүлүгүнө шек келтирип, акыры калктын жетиштүү сандагы бөлүгүнүн көтөрүлүшүнө өбөлгө түздү. Башкаруунун азыркы парламенттик формасында саясий репрессиялардын болушу мүмкүн, бирок мурдагыдай оңой жасала бербейт. Парламенттеги жана өкмөттөгү оппозициялык партиялардын жактоочулары саясий репрессиянын алдын алууга кыйла ишенимдүү кепилдик берет.

Мисалы, президент А.Акаевдин мезгилинде оппозициялык маанайдагы саясатчылар Ф.Кулов менен А.Бекназаров саясий куугунтукка дуушар болуп, түрмөдө отурушкан. Президент К.Бакиевдин мезгилинде оппозиция лидерлери репрессияга гана эмес, дене-бой зомбулугуна да кабылышкан: Б.Эркинбаев менен М. Садыркулов киши колду болушса, ал эми А.Атамбаев, Т.Сариев жана Ө.Текебаев 2010-жылы 7-апрелинин алдында камакка алынган. Ал эми бүгүнкү оппозиция лидерлери А.Келдибеков менен М.Абдылдаев парламентте саясий ишмердигин улантууда. Оппозициядагы башка лидерлер К. Ташиев, С.Жапаров жана Т.Мамытов бийликти басып алууга жасаган акылга сыйбас аракеттери үчүн үч айдан бери абакта отурат. Арийне, алардын жактоочуларынын нааразычылык жана каршылык жүрүштөрүн уюштурууга шашылышпагандыгы – бул лидерлердин камакка алынышынын мыйзамдуу экендигин жана өлкөнүн укук коргоо органдарынын саясий курал болбой калгандыгын көрсөттү.

Мындан сырткары, президенттик жана жаңы парламенттик-президенттик башкаруу мезгилиндеги нааразычылыктардын санын салыштырып талдаганда мунун чындыгын даана көрөбүз. Нааразычылыктар менен каршылык акцияларынын саны башкаруунун президенттик түрүндө бир кыйла жогору болгон. Мисалы, 2012-жылы Бишкекте (КР борбору) 720 митинг болуп өтсө, анын тең жарымы саясий мүнөзгө ээ эле⁸⁷. Бирок бул митингдер жапырт, болгондо да агрессивдүү мүнөздө эмес болчу, ал эми башкаруунун президенттик мезгилинде митингдердин көпчүлүгү массалык мүнөзгө ээ болуп, өлкө жетекчилигинин бийликтен кетүүсүн талап кылган каршылык акциялары менен коштолуп турган.

Арийне, өлкөнүн туруктуулугу бир гана бийликтен, алар жүргүзгөн реформалардын ийгилигинен, мунасага келүү жөндөмдүүлүгүнөн көз каранды

⁸⁶ Luke Harding, Kyrgyzstan wins praise for peaceful democratic elections, in: The Guardian, 11 October 2010, at: www.guardian.co.uk/world/2010/oct/11/kyrgyzstan-elections-central-asia-osce.

⁸⁷ АКИИпресс, <http://kg.akipress.org/news:567768>

эмес. Ички коопсуздуктун мындан башка да маселелери бар. Бүгүнкү күндө укук коргоо органдары менен коопсуздук кызматтары 2010-жылга караганда кыйла жакшы иштейт, ар кандай толкундоолорго кыйла натыйжалуу жооп аракет кылууга жөндөмдүү. Бирок Борбордук Азиядагы ирежелердин авторитардык мүнөзү, чек аралардын тактала электиги, талаш аймактар, сууга байланышкан чатактар, ошондой эле коопсуздуктун аймактык уюмдарынын коркунучка натыйжалуу каршылык көрсөтүүгө жөндөмсүздүгү сыяктуу аймактык маселелер чечилбеген шартта Кыргызстандын туруктуулугу жана коопсуздугу тууралуу сөз козгоо кыйын.

Корутунду

Кыргызстандын коопсуздугунун көйгөйлөрүнүн тарыхый тамыры советтик мезгилге барып такалат. Чек ара маселелери, талаш аймактар, эл аралык суу бөлүштүрүүлөр – бул СССРден мурас калган маселелердин чакан тизмеси гана. Социалдык-экономикалык көйгөйлөр кырдаалды тереңдетип, экстремизм, баңги трафиги сыяктуу жаңы коркунучтарды жаратты.

Арийне, ар түрдүү саясий топтордун ортосундагы пикир келишпестиктер курч маселелердин бири катары калууда. Мындай каршылаштык өлкөгө туруксуздук жана баш-аламандыкка алып келген эки ирет бийликтин алмашуусуна себеп болду. Демек, ар түркүн топтор ортосундагы саясий атаандаштык Кыргызстандын туруктуулугуна шек келтирген негизги коркунуч болуп эсептелет.

2010-жылдагы элитанын алмашуусунан соң, мамлекеттик түзүлүштү реформалоо жана башкаруунун парламенттик-президенттик түрүн калыптандыруу башталды. Бүгүнкү күндө башкаруунун бул түрү ар түркүн саясий топтор ортосундагы пикир келишпестиктерди чечүү үчүн институционалдык алкак түзүп, бул аркылуу туруктуулуктун сакталышын камсыз кылууда.

Бүгүнкү күндө башкаруунун мурунку президенттик түрүнөн айырмаланып, саясий атаандаштыктын бардык катышуучулары өлкөнүн саясий тутумдарынан орун алды. Алар өз кызыкчылыктарын жана саясий позициясын коргоо жагынан легалдуу мүмкүнчүлүктөргө ээ болду. Мунун баары жогорудагыдай бүтүм чыгарууга негиз берет. Оппозициянын формалдуу саясий тутумга интеграциялангандыгы мамлекеттин туруктуулугун бузган көчө нааразычылыктарын жана массалык көтөрүлүштөрдү алдын алууга шарт түзмөкчү.

Мындан сырткары, 2012-жылдагы борбордук бийликке каршы өткөрүлгөн нааразылык иш-аракеттеринин саны менен деңгээли бул айтылгандарды тастыктап турат. Эки авторитардык президенттин башкаруу мезгилине салыштырмалуу, бүгүн борбордук бийликке каршы нааразылыктардын саны кыйла азайган. Анын үстүнө болуп жаткан нааразычылыктар массалык мүнөзгө ээ эмес жана убактысы жагынан да чектелген. Массалык түрдө өткөн ак-

циялар дээрлик жок. Бул башкаруунун парламенттик-президенттик формасы ар түркүн саясий топтор ортосундагы ачык пикир келишпестиктерден качууга мүмкүндүк берип, муну менен өлкөнүн жалпы коопсуздугуна оң таасирин тийгизерин далилдейт.

Арийне, бул тенденция бүгүнкү кырдаалдын мүнөздөмөсү болуп саналат. Коопсуздук чөйрөсүндөгү кырдаалдын келечектеги өнүгүшү башка көптөгөн факторлордон да көз каранды.

Биринчиден, реформалар жана КР парламентаризмдин калыптанышы соңуна чыга элек жана коопсуздук маселеси башкаруунун парламенттик-президенттик формасынын кийинки өнүгүү процесстерине байланышкан. Экинчиден, Кыргызстандын туруктуулугу бир гана мамлекеттик мекемелер менен саясий иреженин маселеси эмес – түштүктөгү этникалык чыр-чатактар, экстремизмдин өсүшү, чек ара маселелери сыяктуу өлкөнү туруксуздандырууга себеп боло турган көптөгөн факторлор бар.

Мындан сырткары, бул ички маселелердин бардыгы Ооганстандагы кырдаалдын туруксуздугу, баңгизатын мыйзамсыз жүгүртүү, терроризм сыяктуу аймактык факторлордон улам тереңдеп кетти. Андыктан, Кыргызстандын туруктуулугу олуттуу коркунучтардан куру эмес.

Парламентаризмдин өнүгүшү туруктуулуктун эң маанилүү факторлорунун бири. Бирок парламентаризмди калыптандыруу жана өнүктүрүү иштери эми гана башталды, анын аякташы үчүн бир топ убакыт талап кылынат. Бул модель ийгиликтүү иштеп, өз жемишин бериши үчүн, Кыргызстандын саясатчыларына дагы көп эмгек кылууга туура келет. Парламентаризмди өнүктүрүү жаатында мурунку постсоветтик мамлекеттердин арасынан Кыргызстан жалгыз өзү изденип, ушул жолду тандагандыгы мунун канчалык маанилүү экендигинен кабар берип турат. Бүгүнкү күндө Өзбекстан жана Казакстан сыяктуу коңшулаш өлкөлөр Кыргызстандын саясий тутумуна назар салып, анын тажрыйбасын пайдаланып көрүү мүмкүнчүлүгүн талкууга алышууда⁸⁸. Парламентаризмди өнүктүрүүдө жана анын өлкөнүн гана эмес, бүтүндөй аймактын коопсуздугуна тийгизген оң таасирин бекемдөөдө илимий чөйрөнүн жана эксперттик жамааттын өкүлдөрү олуттуу колдоо көрсөтө алышат.

6-БАП.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ КЫЙНООЛОР ЖАНА УКУК КОРГОО ОРГАНДАРЫ

Улугбек Азимов,

“Көз карандысыз укук коргоочу топ” коомдук фондунун укуктук маселелер боюнча эксперти, БУУнун АУЖКБ улуттук эксперти

Адам укуктары чөйрөсүндөгү эл аралык келишимдер кыйноолорду колдонууга толугу менен тыюу салат, демек, кыйноолордун колдонулушун эч кайсы жагдай менен актоого болбойт. Бул тыюу тийиштүү келишимдерге катышуучу мамлекеттердин өкүлдөрүнүн кыйноолорго жана ырайымсыз мамиленин башка түрлөрүнө эч качан катышпоосу үчүн бардык чараларды көрүү, кыйноону колдонгон айыптууларды жоопкерчиликке тартуу, жабырлануучуларга зыяндын ордун толтуруу кепилдигин берүү, өз жарандарын башка өлкөлөрдө кыйноого туш келип калуу коркунучунан коргоо жоопкерчилигин жүктөйт.

Бирок, мындай тыюу салууларга карабастан, кыйноолор дале колдонулуп, бүткүл дүйнөдө көп таралган. Маалыматтын жетишсиздигинен жана кыйноо көйгөйлөрүнө тиешелүү көңүл бурулбай жаткандыгынан улам, дүйнөдөгү кыйноолорго байланышкан чыныгы жагдайга туура эмес баа берилип келди. Эгерде мурда кыйноолорго адам укугунун бузулушуна кадыресе эле көрүнүштөй караган жакыр жана “цивилизациядан алыс” өлкөлөрдө гана болот деп келишсе, кийинчерээк бул көйгөй боюнча маалымат толугураак алынып, мындай көз караш өзгөрүүгө учурады. Бүгүнкү күндө кыйноолор бардык өлкөлөрдө, анын ичинде өнүккөн жана жогорку индустриялуу мамлекеттерде да бар экендиги белгилүү. Болгон айырмасы аларды колдонуунун ыкмасында, деңгээлинде жана да бул бүлгүнгө алып келүүчү кыйноо иштерин жоюудагы мамлекеттик органдар өздөрүнүн негизги ордун канчалык даражада аңдап билгендигинде.

Кыргыз Республикасы эгемендик жылдарында БУУнун Кыйноолорго жана башка ырайымсыз, адамгерчиликсиз жана абийирди кемсинтүү түрүндөгү мамилелер менен жазалоого каршы конвенциясына жана кыйноолорду колдонууга тыюу салган көптөгөн келишимдерге кол койду. Бул келишимдердин бардыгы Кыргыз Республикасынын укук тутумунун ажырагыс бөлүгү

катары түздөн-түз колдонулат⁸⁹.

Кыйноолорду колдонууга тыюу салуу Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жоболорунда, мыйзамдарында, жазык жана административдик укук бузуулар жөнүндөгү иштер боюнча өндүрүш тартибин, административдик кармоого кириптер болгон, кылмыш жасоого шектелген жана айыпталган жактарды камакка алуунун тартиби жана шарттары, билим берүү, саламаттык сактоо жана социалдык камсыздоо тутумундагы атайын адистештирилген мекемелерде болуунун тартиби жана шарттары боюнча өндүрүш тартибин аныктоочу башка ченемдик-укуктук актыларда бекитилген.

Буга карабастан, иш жүзүндө кыйноолорго каршы ченемдерди дайыма эле колдонуу мүмкүн болбой жатат. Кыргызстанда кыйноолор мурункудай эле колдонулуп келет.

Атүгүл БУУнун кыйноолор маселеси боюнча Атайын баяндамачысы Хуан Мендес 2011-жылдын декабрь айындагы Кыргыз Республикасына жасаган иш сапарынын жыйынтыгында, кыйноолор бул өлкөдө “кеңири тараган көрүнүш...”⁹⁰ болуп саналаарын белгиледи.

Мамлекеттик органдардын жана Кыргызстандын бейөкмөт уюмдарынын колундагы статистикалык маалыматтар Атайын баяндамачынын бүтүмүнүн тууралыгын толугу менен ырастайт.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын Башкы Прокуратурасынын расмий маалыматтарына ылайык, 2012-жылы прокуратура органдары тарабынан кыйноолорго байланышкан 371 арыз катталган, бул 2011-жылга салыштырмалуу 73 арызга көптүк кылат⁹¹.

Бейөкмөт уюмдардын маалыматтары долбоор ишмердигинин жүрүшүндө, атап айтканда, жабык мекемелерге мониторинг, көбүнесе кыйноодон жабыркагандарды же алардын туугандарын кабыл алып, аларга кеп-кеңеш берүү учурунда топтолуп, жаңыланып отурат. 2011-жылы бейөкмөт уюмдардын өкүлдөрүнөн, Акыйкатчы (Омбудсмен) аппаратынын кызматкерлеринен жана Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин Коомдук байкоочу кеңешинин өкүлдөрүнөн түзүлгөн байкоочулар тобу Кыргыз Республикасынын ички иштер органдарынын бардык убактылуу кармоо изолляторлоруна (УКИ) мониторингдик кирип чыгуу иш-чарасын өткөрүп⁹², анын жүрүшүндө ал жерлердеги камакта жаткан 193 адам суралган. Суралган

⁸⁹ Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 6-бер., 3-бөл.

⁹⁰ <http://news.mail.ru/inworld/kyrgyzstan/society/7584703>.

⁹¹ 12.02.2012-ж. №8/1-3P КР Башкы Прокуратурасынын расмий жообу; 08.06.2012-ж. чыг. №8/1-2-36-12.

⁹² КР Президентинин 2010-жыл, 29-сентябрдагы №212 Жарлыгын аткаруу үчүн КР ИИМ ишмердигине коомдук байкоону ишке ашырууда жарандардын катышуусун камсыз кылуу, КР ИИМ коомчулук менен натыйжалуу өз ара аракеттенүүсүн жөнгө салуу, мамлекеттик саясатты түзүүдө жана ишке ашырууда коомдук пикирди эске алуу максатында уюштурулган кеңеш берүүчү/байкоочу орган.

дардын дээрлик ар бир үчүнчүсү же 31,1 %ы кыйноого кабылгандыгын айтып жатышты⁹³.

Ушундай мониторингдик иш сапарлар ушул эле изоляторлорго 2012-жылы жүргүзүлгөндө, ал жерде камакта жаткандардын 39,4 %ы кыйноолордун болуп жаткандыгын айтышкан⁹⁴.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Жаза аткаруу мамлекеттик кызматынын тергөө изоляторлоруна (ТИЗО)⁹⁵ жана ички иштер органдарынын кабыл алуучу-бөлүштүрүүчү жайларына (кабыл алуучу-бөлүштүрүүчү жайлар)⁹⁶ болгон 2012-жылдагы мониторингдик иш сапарлар ал жерде кармалгандарга сурамжылоо жүргүзүү менен коштолду. Бардыгы болуп, ТИЗОдон 157 жана кабыл алуучу-бөлүштүрүүчү жайлардан 139 респондент сурамжыланды. Мында ТИЗОдо суралган респонденттердин 64,9 %ы кыйноого кабылгандыгын айтышты. Бирок алардын 5,7 %ы гана ТИЗОдо кармалган учурда кыйноого алынган. Калган 59,2 % учурда кыйноолор УКИге киргизилгенге чейин, тергөөнүн алгачкы баскычтарында колдонулган. Кабыл алуучу-бөлүштүрүүчү жайлардагы суралган респонденттердин 6,3% мекеменин өзүндө эмес, ага киргизилгенге чейин кыйноолор болгондугуна арызданышкан⁹⁷.

2009-2012-жылы бейөкмөт уюмдардын берген маалыматы боюнча, 32 интернат мекемелеринен тарбиялануучуларга дене-бой жактан зомбулук көрсөткөн 28 окуя, балдардын муктаждыгына тоготпостук менен мамиле кылган 24 көрүнүш аныкталган. Көбүнесе, УКИде күнөөнү моюнга алуу боюнча көрсөтмө берүү үчүн, интернаттарда – балдарды эксплуатациялоо жана материалдык пайда табуу, ошондой эле дисциплинардык жазга тартуу үчүн кыйноо аракеттерине барышат⁹⁸. Укук коргоочулардын ою боюнча, “психикалык жактан оопай адамдардын саламаттыгы менен алектенген ар бир бюджеттик мекемеде оорулуулар же кыйноого, же кулчулукка дуушар болушат”⁹⁹.

⁹³ Азимов У., Саякова Д., Эсенаманова Э., “Кыргыз Республикасынын ички иштер органынын изоляторлорунда убактылуу кармалгандарга карата кыйноону алдын алуу: мониторинг, жооп кылуу, реабилитациялоо”. – Б.; 2011 -106б., 71-б.

⁹⁴ Кыргыз Республикасынын жабык мекемелериндеги кыйноолордон эркин болуу укугунун сакталышы: мониторинг, жооп кылуу, реабилитациялоо. Бишкек, 2012, 58-бет.

⁹⁵ Бөгөт чарасы катары камакка алуу каралган, ошондой эле чарбалык тейлөө боюнча иштерди аткаруу үчүн ТИЗОдо калтырылган соттолуучулар үчүн эркинен ажыратуу түрүндө жаза мөөнөтүн өтөөчү жайлардагы кылмыш жасоого айыптууларды камакта кармоо жайлары. Кыргыз Республикасында ЖАМК 6 ТИЗОсу бар.

⁹⁶ Административдик камакка алынгандарды жана белгилүү бир жашаган жайы, документтери жок жактарды кармоо үчүн ички иштер органынын атайын мекемелери. Бардыгы болуп, Кыргыз Республикасында ИИБ 2 кабыл алуучу-бөлүштүрүүчү жайы бар.

⁹⁷ Кыргыз Республикасынын жабык мекемелериндеги кыйноолордон эркин болууга болгон укуктун сакталышы: мониторинг, жооп кылуу, реабилитациялоо. Бишкек, 2012, 58-60- бет.

⁹⁸ <http://kloop.kg/blog/2012/12/17/pravozashhitniki-deti-v-spetsuchrezhdeniyah-podvergayutsya-pytkam>.

⁹⁹ <http://www.news-asia.ru/view/1740>.

Бул колдонулган кыйноолор тууралуу маалыматтар толук эмес экендигин белгилеп коюу зарыл. Көпчүлүк учурда кыйноолор каттоого алынбагандыктан, алардын чыныгы көлөмүн аныктоо кыйын. Анткени кыйноолор боюнча арыздануу пайдасыз, ал тургай кээде кооптуу деген ишеним коомдук аң-сезимде орноп калган.

Арийне, бул боюнча көңүл жубатарлык эмес бүтүм чыгарууга прокуратура органдары расмий тараткан маалыматтардын өзү эле жетиштүү. Эң башкысы, Кыргыз Республикасында кыйноолорго дуушар болуудан эч ким корголгон эместиги, аялбы же эркекпи, өспүрүмбү же улгайган адамбы, анын этникалык тегине, кайсы бир социалдык, маданий же башка топторго тиешелүү экендигине карабастан, ар бир адам кыйноолордун курмандыгына айланышы мүмкүн экендиги анык. Бул айрыкча карапайым жарандарды тынчсыздандырууда.

2012-жылдын апрель айында жергиликтүү изилдөөчү уюм тарабынан Бишкек жана Ош шаарларынын тургундарына сурамжылоо жүргүзүлгөн. Анда ар бир респондентке жыйырмадай укук жана эркиндик багытындагы тизмеден өзүн баарынан көп тынчсыздандырган бешөөнү тандоо сунушталган. Мындай сурамжылоолордун жыйынтыгында, салт болуп калгандай эле, социалдык-экономикалык укук бузуулар алдыңкы орунга чыккан. Бирок бул ирет борбордогу респонденттердин 30 %ы жана Ош шаарындагы сурамжылангандардын 25 %ы дал ушул “кыйноолор менен ырайымсыз мамиле жасоо” маселесине баарынан көп тынчсыздандыраарын белгилешкен¹⁰⁰.

Канчалык таң калычтуу көрүнсө да, көпчүлүк учурда адам укугунун бузулушуна байланышкан тынчсызданууларга дал ушул укуктарды коргоого милдеттүү органдар, ириде, милиция болуп себеп болууда.

Укук коргоочу уюмдар кыйноолорго жана ырайымсыз мамилеге байланышкан фактылардын 80 %ы укук коргоо органдарына туура келерин ырасташат¹⁰¹. Бул айтылгандарга Кыргызстандын башкы прокурору А.Саянова дагы макул болуп, “укук коргоо органдарынын ишмердигине байланышкан чөйрөдөгүдөй адам укуктарынын бузулушу, башка бир дагы жашоо ишмердик чөйрөлөрүндө кездешпегендигин¹⁰², ал эми “кыйноолорду колдонуу укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин кесиптик ишмердигинин бир бөлүгү болуп бара жаткандыгын”¹⁰³ белгилеген.

БУУнун кыйноолор боюнча Атайын баяндамачысы кыйноолор “адатта Ички иштер министрлигинин кызматкерлери тарабынан кармалган учурдагы алгачкы сааттарда жана айыбын мойнуна алдыруу максатында” колдонула тургандыгын белгилеген¹⁰⁴.

100 <http://inkg.info/news/pravozashchitniki/2220-fridom-khaus-boretsya-s-pytkami-v-kyrgyzstane>.

101 <http://www.knews.kg/ru/society/16283>.

102 <http://www.knews.kg/ru/society/17098>.

103 <http://24kg.org/community/130408-aida-salyanova-v-kyrgyzstane-primenenie-pytok.html>.

104 <http://news.mail.ru/inworld/kyrgyzstan/society/7584703>.

2011-жылы өткөрүлгөн жабык мекемелердеги мониторингдин жүрүшүндө кыйноолор тууралуу айтышкан соттолуучулардын 83,3 %ы аларды кылмышты мойнуна алууга мажбурлоо максатында кыйнашкандыгын айтышты. 2012-жылы болсо соттолгондордун 89,5 %ы кылмышты моюнга алууга мажбурлоо максаты менен кыйноолор болгондугун белгилешкен¹⁰⁵.

Кылмышты моюнга алдырууга жетишүү үчүн гана милиция кызматкерлери кандай ырайымсыз кыйноону колдонорун мониторинг боюнча келтирилген отчеттордун биринин мисалынан көрүүгө болот. 2011-жылдын 29-июлунда көрсөтмө берүүгө мажбурлоо максатында Чүй облусунун ИИБ кылмыш иликтөө бөлүмүнүн кызматкерлери тарабынан шектелүүчү ур-токмокко алынган. Мында аны желим союлча, муштум менен, далысына, башына, таманына, кабыргаларына тээп, сабашкан, ал эми бул учурда эки кызматкер аны бутунан кармап берип турушкан. Мындан улам шектелүүчү бир нече ирет эсин жоготуп, эки жолу жүрөгү айланып, кускан. Аны эсине келтирүү үчүн жаагына чапкылашкан. Андан соң, башына баштыкча кийгизип, эсиден танганча муунтушкан. Бөйрөк, табарсык тушка тебишкен. Бир адам анын курсагына отуруп алып, желим союлча менен ичине сокку урган. Мындан кийин, аны колуна салынуучу кишен менен отургучка байлап, ушундай абалда таң аткыча калтырып коюшкан. Маал-маалы менен кызматкерлер келип, кулагына жана моюнуна муштум менен сокку уруп, эртеси күнү милиция кызматкерлери целлофан баштыкчага оролгон желим союлчаны алып, кылмыш жасагандыгын моюнуна албаса, зордуктайбыз деп коркутушкан. Бул факт боюнча Чүй облустук прокуратурасы милиция кызматкерлерине карта Кыргыз Республикасынын КЖК 305-беренеси боюнча (кызмат абалын чегинен ашырып жибергендиги үчүн) жазык ишин козгогон¹⁰⁶.

Кылмышты ачуу, аларды жасаган адамдарды аныктоо боюнча милдеттер ыкчам топтордун кызматкерлеринин¹⁰⁷, ички иштер органдарынын кылмыш иликтөө бөлүмчөлөрүнүн кызматтык жоопкерчилигине киргендиктен, кыйноолорду колдонуу боюнча арыздар менен даттанууларда негизинен ошолор айыпталып жатат.

Алсак, 2011-жылдагы жүргүзүлгөн мониторингдин алкагында респонденттер ИИБ КИБ ыкчам топторунун кызматкерлери кыйноолор колдонулган окуялардын 81,7 %ында айыпталган¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Азимов У., Саякова Д., Эсенаманова Э. Кыргыз Республикасынын ички иштер органынын изоляторлорунда убактылуу кармалгандарга карата кыйноону алдын алуу: мониторинг, жооп кылуу, реабилитациялоо. – Б.; 2011 -106б., 71-б; Кыргыз Республикасынын жабык мекемелериндеги кыйноолордон эркин болууга болгон укуктун сакталышы: мониторинг, жооп кылуу, реабилитациялоо. Бишкек, 2012, 53-бет.

¹⁰⁶ Ошол эле жерде, 73-бет.

¹⁰⁷ Ыкчам топтун кызматкери – “Ыкчам иликтөө ишмердиги жөнүндө” мыйзамга ылайык, ыкчам иликтөө ишмердигинин алкагындагы ыкчам иликтөө иш-чараларынын өндүрүшүндө өкүл катары дайындалган алгачкы тергөө жүргүзүү органындагы кызмат адамы.

¹⁰⁸ Ошол эле жерде, 72-бет

2012-жылы респонденттердин 71,4% КИБ ыкчам топторунун кызматкерлери тарабынан кыйноолорго дуушар болгондугун белгилешкен. Бирок ал кыйноочулардын катарына кылмышты ачууга көмөк көрсөтүү милдети жүктөлгөн участкалык милиция инспекторлорунун¹⁰⁹ 5,2 %ы жана милициянын шаардык, айылдык бөлүмдөрүнүн кызматкерлеринин 3,2 %ы да кирген.

Кыйноолор Ички иштер министрлигинде эле эмес, Коргоо министрлигинде, Улуттук коопсуздук боюнча мамлекеттик комитетте, ЖАМК жана Чек ара кызматтарында да колдонулат деп укук коргоочулар ырасташат¹¹⁰. Бирок буларда бир катар себептерге, анын ичинде ишмердик өзгөчөлүгүнө байланыштуу кыйноолор алда канча аз колдонулат.

Мекемелерде кыйноолорду колдонуу өнөкөткө айлангандыгын, мунун кесепети даана байкалып жаткандыгын Ички иштер министрлигинин жетекчилиги жокко чыгарбайт. ИИМдин мурдагы жетекчиси Ш.Атаханов: "... жетиштүү далил топтоого аракеттенбей эле, тергөө органдары шектелүүчүлөргө кылмышты моюнга алдыруу менен алектенип жатат. Кыйноолорду колдонуу менен андай көрсөтмөлөрдү алуу, албетте, оңой", - деп, мойнуна алган¹¹¹. Учурдагы ички иштер министри А. Суранчиев маселенин олуттуулугун жакшы билгендиктен, "жакынкы арада кантип иликтөө жана жазык иштеринин бетин кантип ачуу керектигин конкреттүү иштердин негизинде жаш кызматкерлерге көрсөтө алабыз" деген үмүттө, ыкчам иликтөө чеберчилиги боюнча ишти жандандырууну пландаштырууда¹¹². "Жакын арада" бул чындап эле ишке ашат деп, үмүттү өчүрбөй туралы.

Кыргыз Республикасынын 2013-2017-жылдардагы туруктуу өнүгүүсүнүн улуттук стратегиясында, өлкөнүн коомдук, саясий жана экономикалык жашоосунун бардык чөйрөсүндө адам укуктарын урматтоо, коргоо жана аны камсыз кылуу принциптерине негизделген мыйзамдуулукту орнотуу туруктуулуктун, мамлекеттин бекемдигинин жана Кыргызстандын ийгиликтүү өнүгүүсүнүн башкы фактору болуп саналары белгиленген.

Бүгүн тиричиликтеги кылмыштуулукка караганда укук коргоо органдарынын ишмердиги адам укуктарын бузууга көбүрөөк себеп болуп жаткандыгы улуттук коопсуздукка чоң коркунуч туудуруп калды. Адамга каршы кылмышты мамлекеттин өкүлү жасап, ал жазасыз кала турган болсо, анда адамдын укуктук тартипке, укуктук жактан корголо тургандыгына болгон ишеними жоголот.

Кыйноону баштан кечирген адамдар аларды кыйнаган өлкөнүн мыйзамы менен бийлигин сыйлабай калат деп абдан туура белгиленген. Өзү баштан кечирген кыйноолорго алар көбүнчө айланасындагыларды күнөөлүү деп

¹⁰⁹ Милициянын участкалык инспектору – КР ички иштер органдарындагы тиешелүү административдик аймакта жашаган жарандардын, ошондой эле көрсөтүлгөн аймакта кылмыштан жабыркаган жарандардын укугун коргоого багытталган кызмат ишин жүргүзүүчү кызмат адамы.

¹¹⁰ <http://www.24.kg/149066-kak-ukrotit-pytlivyx-operov.html>.

¹¹¹ <http://www.24kg.org/community/141293>.

¹¹² <http://www.24.kg/148970-abdylda-suranchiev-ne-tolko-reformu-mvd-dovedem.html>.

эсептешет. Мындан улам, аларды кылмыш жасоодон токтотуп туруучу маанилүү тосмолор талкалангандай сезилет. Укуктук тартипти колдоо жагынан коом өзүнүн чыныгы кызыкчылыктарын билдирген субъекттен акырындык менен ажырай баштайт.

Кыйноолорду алдын алуу жагдайындагы иликтөөлөр көптөн бери эле жүргүзүлүп келүүдө. Анын жыйынтыктары кыйноонун колдонулушунун, айрыкча милиция кызматкерлери тарабынан колдонулушунун, негизги себептерин белгилөөгө мүмкүнчүлүк түздү.

Бул себептердин негизгилери кызматкерлердин кесипкөй жана ишбилги эместиги экендиги анык. Кыргызстандын башкы прокурору А.Саянова көпчүлүк учурда орган кызматкерлери тажрыйбасыздыктан жана билими жетишсиздиктен кыйноолорду жана моюнга алдырууну гана көздөгөн сурактарды жүргүзө тургандыгын билдирди¹¹³.

Дал ушундай эле ойду жарандык коомдун өкүлдөрү да айтып жүрүшөт. Респонденттердин 23,5 %ы милиция кызматкерлеринин кесипкөй көндүмдөрү начар, 5,2 %ы – өтө начар деп эсептешсе, 38,9 %ы кызматкерлердин билим деңгээли ички иштер органдарынын талаптагыдай иштешине тоскоолдук келтирүүчү негизги көйгөй экендигин айтышкан¹¹⁴. ИИБ кызматкерлеринин арасындагы респонденттердин пикири боюнча, кызматкерлердин билим деңгээли, алардын талаптагыдай иштешине тоскоолдук кылган айлык акынын аздыгы жана техникалык базанын начардыгы менен бир катарда турат¹¹⁵.

“Кыйноолор – милициянын кесипкөй эместигинен чыккан көйгөй, андыктан бул бүтүндөй коомго коркунуч жаратат, - деп эсептейт укук коргоочу Н.Токтакунов. - Кыйноолордун жардамы менен, негизинен майда кылмыштардын бети ачылат, бирок ири кылмыштарды ачуудагыдай эле алар кылмыштын бетин ачуунун пайызын жогорулатып коюшат. Андыктан милиция негизинен майда иштерге “аңчылык кылат”. Уюшкан кылмыштуулук, террорчулук менен күрөшүү тууралуу кеп болгондо, мындай ыкмалар пайдасыз. Ал жакта кылмышкерлердин уюшкандык деңгээли, деми, сабаттуулугу алда канча жогору, анан да алардын эң мыкты жактоочуларды жалдап алуу мүмкүнчүлүгү бар. Алар менен күрөшүү үчүн акылдуулук, кесипкөйлүк, тажрыйба, баамчылдык жана башка нерселер зарыл. Андыктан бул тутумда кыйноолорго көз жумп койгон мамиле бар, ал эми жазык ишинин бетин ачууда акыл жүгүртүп иштей ала турган профессионалдуу кызматкерлер үчүн жагымсыз шарттар түзүлгөндүктөн, алар кетип жатышат. Буга чейин кетип калгандар бүтүндөй эле бир армия”¹¹⁶.

¹¹³ <http://www.knews.kg/ru/society/7677>.

¹¹⁴ SIARresearch&consulting “Кыргыз Республикасынын ички иштер органдарын реформалоо. Коомдук пикир” аттуу изилдөө. Бишкек, 2012. 16-бет.

¹¹⁵ SIARresearch&consulting “Кыргыз Республикасынын ички иштер органдарын реформалоо. Коомдук пикир” аттуу изилдөө. Бишкек, 2012. 23-бет.

¹¹⁶ <http://www.fergananews.com/news.php?id=17767>.

Ички иштер органдарында кыйноолорду колдонуу адатынын сакталып келе жаткандыгынын дагы бир себеби, милициянын ишинин жыйынтыгын баалоодо эскирген ыкмалар пайдаланылып, б.а. иштин сапатына эмес, сандык көрсөткүчтөргө басым жасалып жатат.

Тилекке каршы, кылмыштын бетин ачуу көрсөткүчү боюнча жарышуу улантылып келет. Ыкчам иликтөө тобунун кызматкеринин мекеме ичиндеги ийгилиги, кызматтык өсүшү отчеттук мезгил ичинде жазык ишинин бетин ачуу пайызы өткөн жылдагы тийиштүү мезгилге салыштырмалуу канча болгондугуна жараша болот. Андыктан “билими жана тажрыйбасы” жетишсиз, кандай жол менен болбосун жазык иштерин ачуунун санын көбөйтүүгө аракеттенген кызматкер шектелүүчүнү кылмыш жасагандыгын моюнга алууга мажбурлоо үчүн болгон күчүн, коркутуп-үркүтүүлөрдү пайдаланат, документтерди бурмалоого жана башка кыянаттыктарга жол берет.

ИИО реформаторлору жарандык коом тарабынан ички баа берүүнүн жана сырткы көзөмөлдүн, анын ичинде милицияга болгон коомдук ишенимдин деңгээлин өлчөө аркылуу майда-чүйдөсүнө чейин иштелип чыккан тутумду айкалыштыруу менен кызматтардын, бөлүмчөлөрдүн жана ар бир жеке кызматкердин ишинин натыйжалуулугун баалоонун жаңы критерийлерин иштеп чыгууга жана аны бул тутумга киргизүүгө убада беришүүдө.

Иликтөө учурунда жол берилбей турган ыкмалардын, кыйноолордун жазасыз калып жатышы кыйноолорду колдонуу адатынын жоюлбай жатышынын дагы бир маанилүү себеби болуп саналат.

БУУнун Кыйноо маселелери боюнча атайын баяндамачысы өлкөдө кармалгандарга карата укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин ырайымсыз мамиле жасаган фактыларын калыс жана адилет иликтөөлөрдүн жетишсиздиги байкалат деп белгилеген¹¹⁷. Кыйноо колдонулгандыгы жана ырайымсыз мамиле жасалгандыгы тууралуу түшкөн арыздар ыкчам, калыс жана толук иликтенбегендиктен, мындай жазык иштери жазасыз калууда. Жазасыз калуу, өз кезегинде, жазык сот адилеттигин жүргүзүүдөгү моюнга алуу көрсөтмөлөрүнө таянуу тенденциясын күчөтөт...¹¹⁸. Кыргыз Республикасынын Башкы прокуратурасынын расмий маалыматтарына ылайык, 2012-жылы кыйноолор боюнча келип түшкөн 371 арыздын 340ы боюнча (91,6%) жазык ишин козгоодон баш тартылган.

2011-жылдын декабрь айындагы Кыргызстандагы иш сапарынын жыйынтыгында, БУУнун Кыйноо маселелери боюнча атайын баяндамачысы өз баяндамасында, кыйноолор боюнча түшкөн билдирүүлөрдү текшерүүдөгү прокуратура органдарынын ишин “канааттандыраарлык эмес” деп баалаган. Себеби, “кыйноолорду колдонуудагы айыптоолорду текшерүү үчүн прокурорлор мүмкүн болгон чараларды көрүшпөйт. Бир катар учурларда,

117 <http://news.mail.ru/inworld/kyrgyzstan/society/7584703>.

118 БУУнун Кыйноо маселелери боюнча атайын баяндамачысынын баяндамасы, 77-пар.

соттук-медициналык экспертизанын бир жаңсыл эмес бүтүмүнө ишеним артып, тергөөнү жүргүзбөө чечимин кабыл алышкан; башка бир учурларда прокурорлор жабырлануучулардан алардын арыздарын сураган эмес, ошондой эле күбөлөрдү же медицина кызматкерлерин суроо үчүн эч кандай чара көрүшкөн эмес”¹¹⁹.

Укук коргоочулар БУУнун кыйноо маселелери боюнча атайын баяндамачысы келип кеткенден кийинки бир жыл ичинде, прокурорлордун бул багыттагы иши эч кандай жакшырган жок жана арыздардын 91,6 %ын кароодон баш тартылгандыгы муну айгинелеп турат деп эсептешет. Албетте, жазык ишин козгоо үчүн жетиштүү негиздер болушу зарыл. Бирок тиешелүү токтомдор жогору турган прокурорлор жана соттор тарабынан алынып ташталган, жазык ишин козгоодон негизсиз жана мыйзамсыз түрдө баш тарткан мисалдар көп.

20 жазык иши маңызы боюнча кароо үчүн сотко жөнөтүлгөн. Бирок бүгүнкү күндө жазык жоопкерчилигине тартылган адамды айыптуу деп таап, кыйноолорду колдонгондугу үчүн жаза берүүчү бир дагы мыйзамдуу түрдө күчүнө кирген соттун өкүмү жок. Иштин мындай жагдайы адамдардын сот бийлигине жана анын чечимдеринин акыйкаттыгына, тууралыгына болгон ишенимин жокко чыгарып коюп жатат.

БУУнун Адам укуктары боюнча жогорку комиссарынын Борбордук Азия Башкармалыгынын аймактык өкүлү Армен Арутюнян туура белгилегендей: “Жаза тартуудан качып кутула албастык жана кыйноолорго карата кечиримсиздик принциби расмий жарыя айтылып эле калбастан, укук колдонуу тажрыйбасында да көрүнүшү шарт. Кыйноолор менен күрөшүүнүн натыйжалуулугун кыйноолор боюнча түшкөн арыздарга жооп катары козголгон жазык иштеринин санына жана кыйноону колдонгон жактарга карата сот тарабынан чыгарылган өкүмдөрдүн санына карап баа берүүгө болот”¹²⁰.

Бул позициядан алып караганда, Кыргызстандагы укук коргоо органдарындагы кыйноолорго каршы жүргүзүлүп жаткан күрөштү натыйжалуу деп баалоого такыр болбойт.

Кыргызстандагы укук коргоо органдарындагы жана соттордогу натыйжалуу коргоонун кепилдигинин жоктугу кыйноолордун курмандыгы болгондорду адам укуктарын коргоо боюнча эл аралык органдарга кайрылууга аргасыз кылып жатат.

БУУнун Адам укуктары боюнча комитетинин Кыргыз Республикасындагы адам укугунун бузулушун аныктаган 14 чечиминен алтоосу Жарандык жана саясий укуктар жөнүндөгү эл аралык пакттын эч ким кыйноолорго же ырайымсыз, адамгерчиликсиз же анын абийирин кемсинткен мамилеге же жазалоого кириптер болбошу керектиги тууралуу 7-беренесинин бузулгандыгын аныктады.

¹¹⁹ БУУнун Кыйноо маселелери боюнча атайын баяндамачысынын баяндамасы, 56-пар.

¹²⁰ <http://www.open.kg/ru/tele/?id=404>

Конституцияга ылайык, эл аралык органдар тарабынан адам укуктары жана адам эркиндиги бузулду деп табылган учурларда, Кыргыз Республикасы аларды калыбына келтирүүгө жана/же зыяндын ордун толтурууга тиешелүү чараларды көрүшү зарыл¹²¹. Бирок БУУнун Адам укуктары боюнча комитетинин жогоруда белгиленген алты чечимин аткаруу боюнча эч кандай чара көрүлө элек.

Кыргыз Республикасында кыйноолорду колдонуу жана анын кесепеттерине байланышкан жагдай татаал бойдон калууда. Ошол эле учурда жарандык коомдук уюмдардын активдүүлүгүнүн, эл аралык уюмдардын катышуусунун аркасында аны жакшыртууда анча-мынча жылыштар болуп жатат.

Биринчиден, кыйноо фактылары боюнча маалыматтарды тутумдаштырууга жетишилди. Укук коргоо уюмдары тарабынан маалыматтар базасы түзүлүп, жаңыртылууда, ал маалыматтар ошол эле укук коргоо органдарына кыйноолордун таралуусунун чыныгы масштабын көрсөтүүгө жана далилдөөгө, маселелерди белгилөөгө жана аларга өз ишмердигин көбүрөөк жумшоого мүмкүнчүлүк берет.

Экинчиден, кыйноолор темасын чагылдырууга болгон тыюуну жокко чыгарууга жетиштик. Учурда веб-сайттарда, ЖМК басылмаларында кыйноолор тууралуу макалалар мезгил-мезгили менен пайда болууда.

Үчүнчүдөн, кыйноолордун кылмыш деп таанылышына натыйжалуу көмөктөшүү жана аларды иликтөөнүн натыйжалуу механизмин иштеп чыгуу жаатында чыныгы ийгиликтер жаралды.

Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин кыйноолор үчүн жазык жоопкерчилигине тартуу тууралуу 305-1-беренесинин жаңы редакциясынын кабыл алынгандыгы маанилүү жетишкендик болуп саналат. Улуттук мыйзамдарда кыйноонун аныктамасы конвенциялык аныктамага ылайык келтирилген. Кыйноолор үчүн санкцияны катаалдантуу, БУУнун Кыйноолорго каршы конвенциясы талап кылгандай, кыйноолорду колдонгон айыптууларга карата мунапыс жарыялоого жана тараптардын жарашуусунан улам кыйноолор боюнча жазык иштерин кыскартууга жол бербей турган чектердин коюлушу кыйноолорду колдонгон ар бир айыптуунун сөзсүз жазаланышын камсыз кылууга тийиш.

Эксперттер тарабынан иштелип чыккан, кыйноолорду иликтөө боюнча натыйжалуу механизмдерди түзүү максаты менен мыйзамга өзгөртүү киргизүү боюнча сунуштардын топтому өлкөнүн Жогорку Кеңешиндеги (парламентинин) убактылуу депутаттык комиссиянын жумушчу тобунун кароосунда турат.

2012-жылы июль айында Жогорку Кеңеш тарабынан «Кыргыз Республикасынын Кыйноолорду жана башка ырайымсыз, адамгерчиликсиз жана абийирди кемсинтүү түрүндөгү мамилелер менен жазалоону алдын алуу боюн

¹²¹ КР Конституциясы, 41-берене, 2-бөлүк.

ча улуттук борбору жөнүндө” мыйзам кабыл алынган. Азыркы учурда укук коргоо органдарынын карамагында турган эркиндикти чектөө жана эркиндиктен ажыратуу жайларындагы кыйноолорду алдын алуу боюнча жалпы өнөктүккө активдүү аралаша турган Улуттук борбордун башкаруу органдары түзүлүп жатат.

Төртүнчүдөн, мамлекеттик органдар, анын ичинде укук коргоо органдары менен дагы, ар түркүн форматтагы мамлекеттик органдар менен бейөкмөт уюмдардын кызматташуусу боюнча иштер жөнгө салынды.

Адам укуктары жана негизги эркиндиктери боюнча өз ара түшүнүшүү тууралуу меморандумдун алкагында Акыйкатчы (Омбудсмен), эл аралык жана жергиликтүү бейөкмөт уюмдар менен үч жылдан бери кызматташуу уланып келе жатат.

2012-жылы июнь айында үчүнчү Меморандумга кол коюлуп, анын катышуучулары: Акыйкатчы (Омбудсмен), Башкы прокуратура, Юстиция, Ички иштер жана Саламаттыкты сактоо министрликтери, Жаза аткаруу мамлекеттик кызматы, ЕККУнун Бишкектеги Борбору, Фридом Хаус, “Сорос-Кыргызстан” фонду жана жарандык коомдогу он эки уюмдун өкүлдөрү болушту.

Мамлекеттик органдар бейөкмөт уюмдар менен мониторингдерди уюштуруу жана жүргүзүү, эркиндикти чектөө жана эркиндиктен ажыратуу жайларына кирүүгө уруксат берүү жана аны камсыз кылуу, ошондой эле кыйноолор менен ырайымсыз мамиле ачыкталган учурларда чара көрүү маселелери боюнча кызматташат. Биргелешкен кызматташуунун маанилүү багыты болуп мурдагыдай эле укук коргоо органдарынын кызматкерлерин адам укуктары жана эркиндиктери жаатындагы минималдык стандарттарга окутуу жана ал тууралуу маалымат берүү иш-чаралары саналат. 2012-жылы болуп өткөн үйрөтүүчү тренингдерге медициналык-санитардык бөлүктөрдүн жетекчилери, ТИЗОнун жана түзөтүү колонияларынын дарыгерлери менен фельдшерлери катышып, аларга Стамбул протоколунун жоболоруна ылайык, кыйноолордун белгисин документтештирүүнүн өзгөчөлүктөрү түшүндүрүлдү. ИИБ бардык 47 УКИнин жетекчилери, ЖАМКнын офицерлер курамы менен биргеликте “кыйноонун” конвенциялык аныктамасы, кыйноонун ырайымсыз мамиленин башка түрлөрүнөн айырмасы, “Кыйноолорду жана башка ырайымсыз, адамгерчиликсиз жана абийирди кемсинтүү түрүндөгү мамилелер менен жазалоону алдын алуу боюнча Улуттук борбор жөнүндө” жаңы мыйзамдын жобосу талдоого алынды. Жаңы түзүлүп жаткан Улуттук борбордун курамы жана укуктук милдеттери, ошондой эле анын кызматкерлери тарабынан жабык мекемелерге алдын алуу иретинде барууну ишке ашыруунун тартиби угуучулардын зор кызыгуусун жаратты.

Бешинчиден, кыйноо көйгөйлөрүнө көңүл бурдурууга жана аны тез арада чечүү милдеттерин мамлекетти өнүктүрүү жана айрым бир укук коргоо органдарынын программаларына киргизүүгө жетишилди. Тиешелүү жоболор 2013-2017-жылдардагы Кыргыз Республикасынын Туруктуу өнүгүшүнүн

улуттук стратегиясына, Кыргыз Республикасынын 2015-жылга чейин Прокуратура органдарын өнүктүрүү стратегиясына, ИИМин реформалоонун концепциясына киргизилди.

Корутунду

Адамдын укуктары жана эркиндиги – мамлекеттүүлүктүн, анын демократиялуулук даражасын, укуктук башталыштарды, адептүүлүктү, жалпы адамзаттык баалуулуктарды жактай тургандыгынын негизги критерийи. Коомдун саясий, социалдык, экономикалык, маданий чөйрөлөрүнүн ырааттуу өнүгүшү, демократияга, укуктук мамлекетке, мыйзамдуулукка карай умтулуу бир гана мыйзамдык эмес, укуктук жактан ылайыкталган деңгээлде адамдын жана жарандын укуктарынын сакталышынын кепилдиги түзүлгөн өлкөдө гана жүрөт.

Кыргызстанда мыйзамдык деңгээлде же укук колдонуу тажрыйбасында кыйноолордон эркин болуу укугунун сакталышына кандайдыр бир кепилдиктер тууралуу азырынча сөз кылууга эртелик кылат, анткени:

- кыйноолор “кеңири таралган көрүнүш...” болуп саналат;
- кыйноолор “адатта моюнга коюу максатында кармалган алгачкы сааттарда же сурак учурунда ички иштер министрлигинин кызматкерлери тарабынан колдонулат”;
- кыйноолорду колдонуу “укук коргоо органдарынын кесиптик ишмердигинин бир бөлүгүнө айланып барат”;
- кыйноолор кызматкерлердин кесипкөй жана ишбилги эместигинен, милициянын ишинин натыйжалуулугун баалоодо негизги басымды иштин сапатына эмес, сандык көрсөткүчтөрүнө коюучу эскирген ыкмалар пайдаланылгандыктан, кыйнагандык үчүн жазасыз калуудан улам колдонулуп жатат;
- кыйноолордон эч ким толугу менен корголгон эмес: ар бир адам кайсы учурда болбосун, кыйноолордун курмандыгы болуп калышы ыктымал, бул карапайым адамдарды өтө тынчсыздандырат;
- тиричиликтеги кылмыштуулукка караганда укук коргоо органдарынын ишмердиги адам укуктарын бузууга көбүрөөк себеп болуп жаткандыгы улуттук коопсуздукка чоң коркунуч туудуруп калды.

Сунуштар:

Бул тыянактардан улам, төмөндөгүдөй жалпы сунуштарды келтирсек болот:

1. Кыйноолорду жана ырайымсыз мамилени, мунун ичинен камакта кармоочу жайлардагы да ушундай мамилени алдын алуу, андагы кармоо шарттарын жакшыртуу боюнча мамлекеттик стратегияны иштеп чыгуу керек. Координацияны камсыз кылуу жана анын аткарылышына байкоо жүргүзүү, аны ишке ашыруудагы укук коргоо органдарынын ролун так аныктоо зарыл.
2. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын төмөндөгүдөй максаттарда жакшыртуу ишин логикалык жактан соңуна чыгаруу керек:
 - мүмкүн болушунча кыйноолордун баарын кылмыш катары баалоо;
 - кыйноолорду иликтөөнүн чыныгы натыйжалуу механизмдерин түзүү;
 - кармоо учурунда, ошондой эле укук коргоо органдарынын карамагындагы жабык мекемелерде камакта кармалган учурларда кыйноодон эркин болуу укугунун сакталышына кепилдикти күчөтүү;
 - кыйноонун курмандыгы болгондорго натыйжалуу юридикалык жардам көрсөтүү жана жүйөлөшүү процессинин алкагында жактоочулардын толук кандуу иш жүргүзүшү үчүн мыйзамдык негиздерди түзүү;
 - “Ички иштер органдарынын ишмердигиндеги адам укуктарынын сакталышына жарандык көзөмөл жүргүзүүчү органдар жөнүндө” мыйзам кабыл алуу.
3. 2013-2017-жылдардагы Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүгүшүнүн улуттук стратегиясынын алкагында укук коргоо органдарын реформалоо боюнча төмөндөгүлөргө басым жасоо менен жаңы дем берүү керек:
 - укук коргоо органдарынын ачыктык, алардын сырткы мамлекеттик жана коомдук көзөмөлгө ачыктык деңгээлин жогорулатуу;
 - жаранды (инсандын) жана коомду кылмыштуу иштерден коргоону камсыз кылуу боюнча аракеттерди бириктирүү;
 - кадр ишиндеги терс факторлорду жоюу, моралдык-этикалык сапаттарын эсепке алуу менен ишбилги адистерди тандоо;
 - кызматкерлерге, айрыкча ыкчам иликтөө кызматтарынын, камактагы шарттарды камсыз кыла турган тергөө бөлүмдөрүнүн жана кызматтардын кызматкерлерине укуктук тарбия жана билим берүү тутумун кайра карап чыгуу жана дайыма жакшыртуунун үстүндө иштөө. Мында алардын моралдык жана кесипкөйлүк сапаттарына өзгөчө көңүл буруу зарыл;
 - укук коргоо органдарынын кызматкерлерин кесиптик даярдоо программасына адам укуктары боюнча атайын курсту киргизүү;
 - милиция ачылган иштердин канча пайыз болгондугуна эмес, коомчулуктун ишеними менен коопсуздугуна багыт алышы үчүн ИИБ ишмердигине баа берүү критерийлерин өзгөртүү.

4. Укук коргоо органдарынын ишмердигиндеги адам укуктарынын жана эркиндиктеринин сакталышына болгон ведомстволук жана прокурорлук көзөмөл жүргүзүүнүн учурдагы ыкмаларын натыйжалуулугу жагынан кайрадан карап көрүү керек.
5. Адам укуктары жана эркиндиги чөйрөсүндөгү кызматташтык тууралуу меморандумдун алкагында адам укуктары менен эркиндиктерин коргоо маселелери боюнча эл аралык жана жергиликтүү бейөкмөт уюмдар менен укук коргоо органдарынын кызматташтыгын бекемдөө жана өнүктүрүү зарыл.
6. Адам укуктары жаатындагы эл аралык милдеттенмелердин Кыргыз Республикасы тарабынан координацияланышы жана аткарылышы боюнча мекеме аралык органдын түзүлүшүнө жана иш алып баруусуна, анын ичинде адам укуктары боюнча эл аралык органдардын бузулган укуктарды калыбына келтирүү, зыяндын ордун толтуруу жагынан чечимин аткарууга укук коргоо органдары активдүү катышуусу керек.
7. Кыйноолорду жана башка ырайымсыз, адамгерчиликсиз жана абийирди кемсинтүү түрүндөгү мамилелер менен жазалоону алдын алуу боюнча Улуттук борбордун калыптанышына көмөк көрсөтүү керек.

Тиркемеден караңыз:

3-тиркеме – Кыргыз Республикасынын “Кыйноолорду жана башка ырайымсыз, адамгерчиликсиз жана абийирди кемсинтүү түрүндөгү мамилелер менен жазалоону алдын алуу боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук борбору жөнүндө” мыйзамы.

Шилтеме:

Адам укуктары чөйрөсүндөгү кызматташтык тууралуу меморандумду караңыз:

http://vof.kg/wp-content/uploads/2013/01/PDF_-27122012-MoU-2013-RUS_FINAL.pdf

7-БАП.

КЫРГЫЗСТАНДЫН КҮЧ ТҮЗҮМДӨРҮНДӨГҮ ЖАРАНДЫК КӨЗӨМӨЛ: УЧУРДАГЫ АБАЛ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ

Анар Мусабаетова, көз карандысыз эксперт

Киришүү

Кыргызстандын күч түзүмдөрүндөгү көзөмөл – бул салыштырмалуу жаңы тема. Ал Кыргызстанда акыркы жылдарда өткөрүлүп жаткан коопсуздук секторун комплекстүү реформалоо аракетинин алкагынан алганда абдан маанилүү.

Коопсуздук чөйрөсүн реформалоодогу башкы маселе, биринчиден, мамлекеттин жана анын жарандарынын коопсуздугун камсыз кылуу милдети жүктөлгөн институттардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу болуп саналат. Коопсуздук секторун реформалоодогу ушул сыяктуу эң маанилүү маселелердин дагы бири – бул аталган институттардын жарандар алдындагы жооптуу болушуна жетишүү жана жарандардын коопсуздук чөйрөсүндөгү талаптарын, коомдун коопсуздук саясатын иштеп чыгуудагы жана ишке ашыруудагы алардын ойлорун, тандаган жолдорун (позициясын) тактап эсепке алуу. Бул маселелердин ийгиликтүү ишке ашырылышы акыйкат башкаруу принциптерине дал келет жана жарандардын күч түзүмдөрүнө болгон ишенимин бекемдөөгө, жалпы эле мамлекеттик институттардын легитимдүүлүгүнө таасир этет.

Кыргызстан көп жылдардан бери акыйкат башкаруу принциптерин жактай тургандыгын билдирип келет. Акыйкат башкаруунун жалпыга маалым негизги принциптеринин бири болуп легитимдүүлүк, укук үстөмдүгү, мамлекеттик органдардын анын ичинде күч түзүмдөрүнүн жарандардын талабына жараша иш алып барышы, алардын ишинин тазалыгы жана жоопкерчилик принциптери эсептелет. Кыргыз Республикасы БУУнун Адам укуктары боюнча бардык негизги конвенцияларын ратификациялаган, өлкөдө акыйкат башкаруу принциптерин иштетүү үчүн жетиштүү ченемдик база түзүлгөн. Ошентсе да, мамлекеттин эл аралык милдеттемелердин турмушка ашы-

рылышы кыйын болууда.

Кыргызстандын күч мекемелеринин ишиндеги жооптуулук, ачык-айкындык азыркы учурда орчундуу маселе болуп турат. Акыйкат башкаруу принциптерин жүзөгө ашырууда бул маселени чечүү зарылдыгын мамлекеттик органдар да, коом да жетик түшүнбөй жатат. Коопсуздук чөйрөсүнө жарандык көзөмөлдүн башка секторлордон айырмасы – бул чөйрөдө эзелтен эле коомчулуктун көз салышынын бардык түрлөрүнө каршылык боло келген. Адатта, мамлекет өз ишинин көп жактарын элге көрсөткүсү келбей тургандыгы белгилүү. Мамлекет жашыруун сактаган маалыматтардын көлөмү, андай маалыматтарды коргоонун ыкмалары жана жашыруун маалыматтарга кирүүгө мүмкүндүк берилишинин укуктук механизми мамлекеттеги саясий ирежеге, башкаруу формасына, мамлекеттик саясий тутумдун жалпы ачыктыгына көз каранды.

Бардык мамлекеттерде улуттук коопсуздукту алдын алуу максатында күч түзүмдөрү тууралуу маалыматтарга кандайдыр бир чектер коюулары талашсыз. Ошентсе да, ал чектерди эске алуу менен күч түзүмдөрүнүн иш-аракетинин максималдуу ачыктыгы, жарандар менен болгон тыгыз байланышы коопсуздук секторунун ишинин натыйжалуу болушуна, элдин мамлекеттик институттарга болгон ишениминин бекемделишине өбөлгө түзөт. Чектен чыккан ашыкча жашыруун аракеттер, чындыгында, тескери ойлорду жаратат жана ар кандай тартип бузууларга, күч түзүмдөрүндөгү коррупциянын гүлдөшүнө алып келет.

Кеңири мааниде жарандык көзөмөл деген түшүнүккө күч түзүмдөрүн көзөмөлдөөнүн ар кандай демократиялык ыкмаларын, ошондой эле парламент, сот бийлиги, атайы көзөмөл органдары тараптан болгон көзөмөлдү да киргизүүгө болот. Бул макаланын алкагында жарандык көзөмөл деп, негизинен, күч түзүмдөрүнүн жарандык коомчулук тарабынан көзөмөлдөнүшүн түшүнөбүз.

Кыргызстандын күч түзүмдөрү

Суверендүү Кыргызстандын Куралдуу күчтөрүнүн (КК) түзүлгөндүгүндөн бери аз эле мезгил өттү. Куралдуу күчтөрдүн ченемдик таризделиши 1992-жылы биринчи президент Аскар Акаевдин “Коргоо иштери боюнча Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик комитетин түзүү жөнүндөгү” (1992-жыл, 13-январь) жана “Кыргызстандын аймагында жайгашкан мурунку Советтер Союзунун аскердик бирикмелерин, бөлүктөрүн, бөлүмдөрүн мамлекетке каратуу жөнүндөгү” (1992-жыл, 29-май) деген эки жарлыгы жарык көргөндөн кийин ишке ашкан. Кыргызстандын Коргоо министрлиги 1993-жылы түзүлгөн жана Куралдуу күчтөрдү мамлекеттик башкаруунун борбордук органы болуп саналат.

Бүгүнкү күнү Кыргыз Республикасынын күч түзүмдөрүнүн иштешинин ченемдик базасы болуп бир катар мыйзамдар эсептелет, аларга “Коргоо

жөнүндө”, “Аскердик кызматкерлердин макамы жөнүндө”, “Улуттук коопсуздук жөнүндө”, “Кыргыз Республикасынын жарандарынын аскерге милдеттүүлүгү жөнүндө” жана башка мыйзамдар кирет. Мамлекеттин күч блогунун курамына административдик-саясий жана аскер башкармачылыктарынын органдары жана Коргоо министрлигинин, Өзгөчө кырдаалдар министрлигинин, Ички иштер министрлигинин, Улуттук гвардиянын, Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин, Чек ара кызматынын жана КРнын аскер юстициясынын бирикемелеринин, бөлүктөрүнүн органдары кирет.

Аракеттеги (2010-ж.) Конституцияга ылайык (14-берене), Кыргыз Республикасы башка мамлекеттердин аймактарын аскердик күчтөрдү колдонуу менен басып алуу, тартып алуу же кандайдыр коркунуч туудуруу аракеттерин көрүүнү көздөбөйт, мамлекеттик турмушту аскерлештирүүнү, мамлекетти жана анын ишмердигин согуштук максаттарга колдонууну четке кагат. Кыргыз Республикасынын Куралдуу күчтөрү өзүн-өзү коргоо, коргонуу принциптерине негизделген. Куралдуу күчтөрдү мамлекеттин ичиндеги саясий максаттарда колдонууга тыюу салынат.

Конституция боюнча (64-8 –берене) Куралдуу күчтөрдүн башкы башчысы болуп КРнын Президенти эсептелет. Ал Кыргыз Республикасынын Куралдуу күчтөрүнүн жогорку командалык курамын аныктайт, кызматка дайындайт жана кызматтан бошотот. Конституцияга ылайык, Кыргыз Республикасынын Президенти мыйзам боюнча түзүлгөн Коргоо кеңешин жетектейт (64-9- берене).

Жарандык коомчулуктун коопсуздук сектору тарабынан ар кандай чечимдерди кабыл алуу процессине киришүү, күч түзүмдөрүнөн коомчулук алдында жоопкерчиликти талап кылуу мүмкүнчүлүктөрүнө бир катар себептер таасир этет. Алардын бири – бул өлкөдөгү саясий тутумдун жалпы ачыктыгы, мамлекеттик органдардын бейөкмөт уюмдарга жана башка жарандык коомдук уюмдарга мамилеси, коомчулук менен кызматташууга саясий эркинин барлыгы. Экинчи жагынан жарандык коомчулуктун мамлекеттик органдар менен кызматташуу жана сүйлөшүү, аларга элдин калың катмарынын оюн, үмүт-тилегин ачык билдирүү жана мамлекеттик органдардын ишин көзөмөлдөө, талдоо үчүн ички дареметинин да мааниси зор.

Кыргызстанда акыркы жылдарга дейре күч түзүмдөрүнүн ишин жарандык көзөмөлдөө тажрыйбасы болгон эмес, анткени бул өлкө коомдун бардык чөйрөлөрүнө мамлекет кийлигишкен, үстөмдүк кылган авторитардык, тоталитардык доордо кыйла узак шартта узак жылдар жашап келди.

Күч түзүмдөрүндөгү жарандык көзөмөлдүн калыптанышына бир катар коомдук укук коргоо уюмдары олуттуу салым кошкондугун белгилеп коюу керек. Алар пенитенциардык тутумду талдап, кыйноо көрсөтүүлөргө каршы күрөш жүргүзүп, укук коргоо органдарынын зордук-зомбулугуна кабылгандардын укугун коргоп келишкен. Өлкөдө бир катар юридикалык клиникалар иштеп, калктын ыза болгон катмарына укуктук жардам көрсөтүшкөн.

К.Бакиевдин бийлигинин тушундагы (2005-2010) саясий чөйрөдө кысым көрсөтүү, жазалоолордун күчөп турганына карабастан, жарандык көзөмөл сүрөөнчү уюмдардын жергиликтүү бейөкмөт уюмдарына, жалпыга маалымдоо каражаттарына, эксперттик коомчулукка көрсөткөн жардамынын аркасында өнүгүп келген. Ошентсе да, жалпысынан, бул мезгилде жарандык уюмдардын мамлекеттик органдардын ишин көзөмөлдөө жагынан демократиялык укугун жүзөгө ашыруу аракеттери кыйынчылыктарга дуушар болгон. Мыйзамдардын аткарылбай кала бериши, коррупцияга малынган, мыйзамга каршы кадамдарга барган мамлекеттик кызматкерлердин жоопко тартылбашы, укук коргоо органдарындагы жана соттордогу коррупция – мунун баары жарандык көзөмөлдүн натыйжалуулугун төмөндөткөн. 2007-2010-жылдар аралыгы өкүмчүлдүк, авторитардык тенденциянын күчөшү, сөз эркиндигинин абалынын начарлашы, саясий жазалоолордун күч алышы менен мүнөздөлгөн. Анын азабын саясатчылар гана эмес, бейөкмөт уюмдардын активисттери, журналисттер да тартышкан.

Күч мекемелеринин ишин жарандык көзөмөлдөөнү алсак, бул жерде жарандык сектор бийлик тарабынан эң чоң тоскоолдуктарга дуушар болгон. Президент К.Бакиев күч мекемелеринин жогорку кызматтарына кесипкөйлүк камылгасына жараша эмес, өзүнүн жеке каалоосу боюнча дайындоолорду жүргүзгөн. Бул мамлекеттин күч түзүмдөрүндөгү карама-каршылыктардын келип чыгышына алып келген, ал эми жарандар мамлекеттик органдарды күч блогун улуттук коопсуздуктун кепили болбой эле, жеке президентке кызмат кылган жана анын каршылаштарына каршы курал катары колдонулуучу түзүм деп кабылдай баштаган. Алсак, президенттин бир тууганы Жаныш Бакиев Улуттук Коопсуздук Кызматынын башчылыгына дайындалган, бардык күч түзүмдөрү анын көзөмөлүндө болгон. Армиянын мамлекеттин ички чыр-чатактарында пайдаланылышына да кайра түзүлгөн ченемдердин негизинде уруксат берилген. Мындан тышкары, Баңгизатын көзөмөлдөө Агенттиги жоюлуп калган.

Кыргызстандагы 2010-жылдагы саясий окуялар¹²², анын натыйжасындагы парламенттик-президенттик башкаруу формасынын бекитилиши, Конституциянын жаңы редакциясынын кабыл алынышы – акыйкат башкаруу принцибин өнүктүрүүгө, ишке ашырууга кандайдыр бир “мүмкүнчүлүк шооласын” пайда кылды. 2010-жылдын 7-апрелинен кийинки алгачкы күндөрү бир катар бейөкмөт уюмдары “Жарандык көзөмөл комитетине” биригишкен. Тартип жана коопсуздукка жооптуу болгон мамлекеттик институттардын татаал кырдаалдан чыга албай жаткан саясий кризис учурунда дал ушул жарандык активисттердин тобу жаңы бийлик институттарына жакындан жардам көрсөтүштү. Алсак, шашылыш түрдө жарандык форум уюшулуп, анда өлкөдөгү

¹²² 2010-жылы апрелде бийлик күч менен алмаштырылды. 7-8-апрелдеги башаламан көтөрүлүштөр учурунда 85 киши өлтүрүлүп, 1500дөй киши ар кандай оордуктагы жарат алышты. 2010-жылы июнда өлкөдө этнос аралык кагылышуу болуп, көптөгөн курмандыктарга (400дөй киши өлүп, бир нече миң киши жарадар болгон) жана эбегейсиз зор материалдык чыгымдарга алып келди.

саясий абалды турукташтыруу боюнча бир катар сунуштар кабыл алынган. Укук коргоо уюмдары менен бейөкмөт уюмдар биригишип, 2010-жылдын апрель окуяларында жана июнь айындагы улуттар аралык кагылышууларда жапа чеккендерге укуктук, гуманитардык жардам көрсөтүп жатышты. Дал ушул коомдук уюмдар улуттук деңгээлде жалпы элге ар кандай кеп-кеңештерди берүүчү, укуктук реформа жана ИИМ реформалоо, мамлекеттик органдардын ишин ачык-айкындыгы боюнча концептуалдык документтерди иштеп чыгуучу жумушчу топтун түзүлүшүнө демилгечи болушкан. 2010-жылы Кыргызстандагы бейөкмөт уюмдардын биримдиги өтө жогору болгон, ал жарандык сектордун татаал кырдаалдарда тез биригүү мүмкүндүгүн анык далилдеди.

Өз кезегинде, жаңы түзүлгөн Өкмөт мамлекеттик органдардын ишинин натыйжалуулугун жакшыртуу, алардын иш-аракетинин ачык-айкындыгын жана коомчулук алдында жоопкерчилигин жогорулатуу, бардык күчтү тутумдашкан коррупция менен күрөшүүгө багыттоо, жарандык коомчулуктун саясий чечимдерди кабыл алуудагы ролун жогорулатуу боюнча ой-максаттары бар экендигин билдирди. 2010-жылы сентябрда өткөөл мезгилдин Президенти Роза Отунбаева “Мамлекеттик башкаруу органдары менен жарандык коомчулуктун өз ара байланышын жакшыртуу жөнүндө” №212 Жарлыкка кол койду. Ошондой эле “Мамлекеттик органдын алдындагы коомдук-байкоочу Кеңеш тууралуу жобо” бекитилди. Бул демилге Президент тарабынан “чечимдерди кабыл алууда жана аларды ишке ашырууда бийлик менен жарандык коомдун иштешүүсүнүн жана жарандардын демилгелерин колдоонун узак мөөнөттүк туруктуу механизмдин киргизүүгө” негизделген чара катары сунушталды.

Бул демилге боюнча, бийликтин аткаруу органдарынын алдында, анын ичинде күч мекемелеринин алдында улуттук деңгээлде 41 коомдук байкоочу кеңеш (КБК) уюшулган. Бир катар КБКлар сыңдоо менен эле чектелбестен, тиешелүү органдардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуучу сунуштар менен да чыгып, жигердүүлүгүн көрсөтүшкөн. 2011-жылы жалпы маселелерди, анын ичинде ар кайсы мекемелер тарабынан акысы төлөнүүчү кызматтарынын абалын, саясий кадр маселесин жана тышкы жардамдарды талдоо менен байланышкан маселелерди кароо, чечүү максатында ар кайсы мамлекеттик органдардын алдында иштешкен КБКнын өкүлдөрүнөн турган биргелешкен топторду түзүү иши активдүү жүргөн.

КБКны түзүү негизинен эксперименталдык долбоор болгондуктан, кыйынчылыктар менен көйгөйлөр болбой койгон жок. Бул көйгөйлөр коомдук бирикмелердин тажрыйбасынын жоктугу, мындай кеңештердин маанимаңызын, максатын КБКнын мүчөлөрү гана эмес мамлекеттик органдарда да ар ким ар кандай түшүнгөндүгү менен байланышкан. Ошондой эле КБК менен мамлекеттик түзүмдөрдүн ортосундагы өз ара конструктивдүү иш жүргүзүү, айрым мамлекеттик органдардын эл менен көпчүлүк алдында кеңешүү, сүйлөшүү механизми аркылуу кайтарым байланыш түзүү даярды-

гынын жоктугу, кээ бир мекемелердин, айрыкча күч блогунун жетекчилеринин элден алыстыгы менен байланышкан көйгөйлөр да бар эле.

Өткөөл мезгилдин президентинин тушунда аталган кеңештерди мыйзамдын жардамы менен институтташтырууга аракеттер жасалган. КБК активисттери жана президенттин аппараты тарабынан бир нече мыйзамдар иштелип чыгып, ал мыйзамдардын долбоорлору эл аралык сүрөөнчүлөрдүн колдоосу менен бир нече жолу консультациялык жолугушууларда, тегерек столдордо талкууланып, макулдашылган варианты иштелип чыккан. Бул аракеттерге карабастан, КБК жөнүндөгү мыйзам кабыл алынбай калган, ал эми өлкөнүн жаңы президенти Алмазбек Атамбаев шайлангандан соң, бул демилге акырындап басаңдай баштаган. Тескерисинче, КБК натыйжасыз делип, анын дарегине ар кандай сындар айтыла баштаган. 2011-жылы өкмөттүн курамы өзгөргөндүгүнө байланыштуу, айрым КБКлардын тагдыры белгисиз бойдон кала берди, кээ бирлери гана бүгүнкү күнгө дейре иштеп келет.

Бүгүнкү күндө күч мекемелеринин ишин жарандык көзөмөлдөөнүн негизги аспектилери

Күч түзүмдөрүнүн бюджетти жана маалыматтык коопсуздук маселелери

Жарандык коомчулуктун көңүлүн буруп келген негизги чөйрөлөрдүн бири – бул күч түзүмдөрүнүн бюджетти. Бүгүн өлкөнүн Куралдуу күчтөрүнүн (КК) бюджетти тууралуу эч бир ачык булактан маалымат алуу мүмкүн эмес. Кыйыр маалыматтарга таянсак, тактап айтканда, КРнын Каржы министрлигинин документтери боюнча, 2012-жылы коргоо, коомдук тартип жана коопсуздук чөйрөсүнө мамлекеттик бюджеттен 11 млрд. сом (24 млн долларга жакын) сарпталган, бул үстүбүздөгү жылдагы республикалык бюджеттин жалпы көлөмүнүн 10,10 пайызын гана түзгөн¹²³.

Коомдогу бардык муктаждыктар бирдей маанилүү, бардыгына каражат керек, ошондуктан мамлекеттик бюджетти кабыл алууда ал муктаждыктарды тандоо кыйынчылыгы дайыма болот. Ал эми коопсуздук жана коргоо секторунда болсо бул саясий жактан өтө татаал маселе. Бир жагынан, күч түзүмдөрүнүн бюджетти ички жана тышкы коопсуздук маселелери менен коркунучтарын чечүүдөгү мамлекеттик саясаттын деңгээлин көрсөтсө, экинчи жагынан, улуттук экономиканын канааттандырырлык эмес абалы, мамлекеттик каражаттын жетишсиздиги ички жана тышкы саясатка жараша болгон каражатты натыйжалуу пайдалануу маселесинин орчундуулугун арттырат.

¹²³ «Кыргызстандагы аскерге чакыруу жана аскер кызматы маселелери» талдоо доклады, 2012-ж., июнь. «Аялдар – Кыргызстандын тынчтык орнотуучулары» желеси/ UN Women/ Эл аралык толерантуулук үчүн фонду.

Коопсуздук – бул маанилүүлүгү жагынан омоктуу коомдук байлык, ансыз башка байлыктар, мисалы, билим берүү же саламаттыкты сактоо тутуму жашай албайт. Коопсуздукка салык төлөөчүлөрдүн эсебинен кыйла чоң каражат жумшалат. Бирок, мамлекет тарабынан жарандарга көрсөтүлгөн башка кызматтарга салыштырсак, мисалы, билим берүү чөйрөсү менен салыштырсак, мамлекеттик органдардын коопсуздук боюнча ишинин сапатын, баасын аныктоо бир топ кыйын. Бул, албетте, күч түзүмдөрүнүн бюджетинин ачыктыгына, тазалыгына бут тосуучу себептердин бири болуп саналат. Мындан тышкары, жашыруун маалыматтарды коргоонун зарылдыгы да күч түзүмдөрүнүн бюджеттин майда-чүйдөсүнө дейре тактоону, аныктоону бир топ кыйындатат.

Маалымат коопсуздугу улуттук коопсуздуктун маанилүү курамдык бөлүгү болуп саналат, андыктан маалымат чөйрөсүндөгү улуттук кызыкчылыктар жеке инсандын, коомдун, мамлекеттин кызыкчылыктарынын теңдештирилген жыйындысы менен аныкталышы керек. Коомдук мааниге ээ маалыматтарды билүүгө мүмкүндүк алуу – жарандардын мамлекеттик иштерди башкаруудагы жана башкаруучу органдардын ишин көзөмөлдөөдөгү негизги куралы болуп саналат. Мамлекет ар түрдүү маалыматтарды коргоонун акылга сыялык механизмдин ойлоп табышы жана жашырын сырлар институтунун аракет чегин бекитиши керек. Мамлекеттик жашыруун сырлар институту коомчулукту башкаруу түзүмдөрүнөн алыстаткан механизм болбостон, тескерисинче, мамлекеттин, жарандардын коопсуздугун камсыз кылууда демократиялык элдик башкаруу, эл алдындагы жоопкерчиликти сезе билүү жана өз иши үчүн жооп бере билүү принциптерин карманган механизм болушу керек.

Кыргыз Республикасында мамлекеттик жашырын сырларды коргоо маселелери “Кыргыз Республикасында жашырын сырларды коргоо жөнүндөгү” 1994-жыл, 14-апрелдеги №1476-ХII мыйзам менен жөнгө салынат. Бул мыйзамда Кыргыз Республикасынын бардык аймактарындагы мамлекеттик органдардын, ишканалардын, бирикмелердин, уюмдардын (менчиктин түрүнө карабастан), аскердик түзүмдөрдүн жана чет өлкөдөгү мекемелеринин, өлкө жарандарынын ишмердигинин бардык түрлөрүндөгү мамлекеттик жашырын сырларды коргоо тутумунун ишинин укуктук негиздери аныкталган. Бул мыйзамга ылайык, биздин өлкөдө жашырын сырдын үч түрү аныкталган: мамлекеттик, аскердик, кызматтык сырлар. Мындай бөлүү “мамлекеттик жашырын сыр” жана “мамлекеттик сыр” деген түшүнүктөрдү бири-биринен айырмалап түшүнүүнү кыйындатат.

Бул КРнын мыйзамына ылайык, республиканын саясий кызыкчылыгын козгогон маалыматтарды мамлекеттик жашырын сыр деп эсептесек, анда жашырын сыр деген түшүнүк өтө кенен түшүнүктү берип калат. Анда жашырын маалыматтарга өлкөнүн ички, тышкы саясатына байланыштуу бардык маалыматтарды киргизсек болот. Кызматтагы адамдардын жашырын эмес маалыматты жашыруу жана аны берүүдөн баш тартуудагы юридикалык жоопкерчилигинин жоктугу менен байланышкан көйгөйлөр да бар.

Кыргызстандын коомчулугуна белгилүү болгондой, күч түзүмдөрү маалыматтарды эч негизсиз жашыргандыгын укук коргоочу Нурбек Токтакунов көрсөткөн. Алсак, Н.Токтакунов Жаза аткаруу мамлекеттик кызматынын бюджетин гана эмес, камакта жаткандардын тамактануусуна, материалдык-тиричилик жана медициналык-санитардык жактан камсыздоого кеткен чыгымдарын да жашыруу мисалын келтирген. Бул маалыматты талап кылууга байланыштуу сот процессинде Юстиция министрлиги камакта жаткандардын тамактануусуна, алардын жуунуу каражаттарына, дары-дармегине кеткен чыгымдар тууралуу маалымат коомдун коопсуздугуна кандай коркунуч туудураарын түшүндүрө алган жок¹²⁴. Укук коргоочу түшүндүргөндөй, Кыргызстанда маалыматты жашыруу иши СССР кезинен берки, эскирген ченемдик базаларга негизделген.

2012-жылы декабрда Жогорку Кеңештин коргоо жана коопсуздук комитетинин кезектеги отурумунда, улуттук коопсуздук Мамлекеттик комитетинин төрагасы Бейшенбай Жунусов депутаттарга “Мамлекеттик сырларды коргоо жөнүндөгү” мыйзамга өзгөртүүлөрдү киргизүүнү сунуш кылган. Анда Жунусов сырларды коргоону күчөтүп, жашырын маалыматты алуучу адамдардын тизмесин мамлекет тарабынан бекитүүнү сунуштаган. Сунушталган иш-чаралар жашырын сырларды алууга укуктуу адамдар чөйрөсүн ого бетер тарытып, мындай укукка ээ болуу жол-жоболорун татаалданткан.

Ошентип, Кыргызстандын жарандык коомчулугунун милдети – күч түзүмдөрүнүн жоопкерчилигин жогорулатуу, маалыматты эч негизсиз, өтө жашыруун сактоого каршы күрөшүү. Бул багыт боюнча Кыргызстандын жарандык уюмдарынын алдында көп иштер турат. Күч түзүмдөрүнүн иш-аракети тууралуу маалыматтарга мүмкүнчүлүк алууга коюлган ченемдик чектөөлөр, жарандык коомчулук тарабынан ал күч түзүмдөрүнүн бюджеттик чыгымдарды сарптоосун талдоо, жыйынтыктоо аракетине киришүүгө бир топ эле тоскоолдук болуп саналат. Күч органдарынан ачыктыкты, жоопкерчиликти талап кылуу максатында, жарандык коомчулук тилектештик, кашкөйлүк, мүмкүнчүлүктөрдү бириктирүү сыяктуу сапаттарын али көрсөтө элек. Жеке укук коргоочулардын өз алдынча аракеттери да маанилүү, бирок күч органдарынын көнүмүш ишин жана нормативдик базаларды өзгөртүү үчүн жетиштүү күч топтоого алардын жалгыздап иштеген аракети анча натыйжалуу эмес.

Куралдуу күчтөрдөгү абал, аскер кызматкерлеринин укук бузуулары

2012-жылы 29-майда КРнын Куралдуу күчтөрүнүн 20 жылдык мааракесине арналган салтанатта президент Алмазбек Атамбаев:

«Аскер кызматкерлерин жашоо жана социалдык жактан коргоонун деңгээлин жогорулатуу боюнча мамлекет бардык зарыл иш-чараларды көрүүгө тийиш. Алсак, аскердик инфратүзүмдү кармоого

¹²⁴ Булак: <<http://www.time.kg/novoe-vremya/2657-gknb-boretsya-s-mifcheskimi-ugrozami.html>>, 29-11-2011

жана өнүктүрүүгө, заманбап куралдарды, техниканы жана жабдууларды сатып алууга, аскер кызматкерлерине жаңы үйлөрдү, үй салганга жерлерди бөлүштүрүүгө багытталган, аскерге керектүү болгон нерселерге каражаттын көлөмүн жогорулатуу зарыл. “Ким өз армиясын коргой албаса, бирөөнүн армиясын багууга аргасыз болот” дегенди эстен чыгарбаш керек¹²⁵, - деп белгилеген.

Президенттин бул сөзү Кыргызстандын Куралдуу күчтөрүнүн ички негизги көйгөйлөрүнүн алдыбызга тизмелеп койгонсуду. Кыргыз армиясынын согушка даярдык деңгээли өтө төмөн экендиги жашыруун эмес, муну изилдөөлөр менен эксперттердин берген баасы гана эмес, өлкөнүн жогорку башчылары да далилдешүүдө.

Куралдуу күчтөрдүн жалпы саны, анын бардык түзүмдөрүн, бөлүмдөрүн эсепке алганда, 15 миңге жакын адамды түзөт. Армиянын материалдык-техникалык жактан жеткиликсиз жабдылышы, аскердик кадрлардын жетишсиздиги, тутумдагы коррупция – мунун баары армиянын согушка даярдыгынын ансыз да аянычтуу абалына терс таасирин тийгизүүдө. Аскердик эксперттердин айтымы боюнча, армиянын өзүн-өзү коргоо жана улуттук коопсуздукту камсыз кылуу мүмкүнчүлүктөрү тууралуу сөз да кылууга мүмкүн эмес.

Анык аскердик кызмат өтөөгө жана альтернативдик кызмат өтөөгө чакыруу менен байланышкан абал өлкөдөгү негизги маселелердин бири болуп саналат. Ар жылы 140 миң аскерге чакырылуучу аскерге милдеттүү жаштардын ичинен 6 миңге жакыны гана аскерге анык кызмат өтөгөнү барышат, 40 %га жакыны альтернативдик кызмат өтөшөт. Калган бөлүгү жогорку окуу жайда окугандыгына байланыштуу кийинки чакырыкка калтырылат же аскерге жараксыз деп табылат. Жакынкы мезгилдерге дейре аскерге чакырылгандардын айрым бөлүктөрү мобилизациялык резервде кызмат өтөп келген эле¹²⁶. Мобилизациялык резерв кызматы деген түшүнүк, коомдо, кызмат өтөөдөн мыйзамдуу жол менен акча төлөп кутулуу деп түшүнүлөт, себеби ал ыкма боюнча америкалык 300 доллар төлөп, бир ай аскердик даярдыктан өтүп, аскердик билет алууга мүмкүн болгон. 2012-жылы 13-июнда кызмат өтөөнүн бул ыкмасы Парламенттин жана Президенттин чечими менен алынып ташталган жана ал чечим коомчулук тарабынан жактырылып, ККдө коррупциянын азайышынын дагы бир жолу катары бааланган.

Аскерге чакыруу чөйрөсү таза, ачык эмес, ал чөйрөдө да теңсиздик, коррупция өкүм сүрөт. Аскер комиссариаттары аскерге чакыруунун жана кызмат өтөөнүн ыкмасын аныктоочу мекемелер болуп саналат. Аскер комиссариаттарында аскердик билеттерди “сатуу”, аскерге чакыруунун мөөнөтүн мыйзамсыз узартуу, анык аскердик кызмат өтөөнү кызмат өтөөнүн альтер

¹²⁵ Булак: <<http://www.knews.kg/ru/society/16825/>>, 29 мая 2012.

¹²⁶ Бул абзацтагы маалыматтар төмөнкү талдоо докладынан алынды: «Кыргызстандагы аскерге чакыруу жана аскерде кызмат өтөө маселелери», 2012, июнь. «Аялдар – Кыргызстандын тынчтык орнотуучулары» желеси / UN Women/ Эл аралык толеранттуулук үчүн фонду.

нативдик ыкмасына алмаштыруунун жасалма негиздерин түзүү менен байланышкан коррупциянын гүлдөп турган мезгили. Аскерге чакырылгандарды медициналык кароодон өткөрүү – бул жөн эле формалдуу жол-жобо, анын натыйжасында аскерге милдеттүүлөрдүн кыйласы ден соолугуна байланыштуу деген шылтоо менен аскерден бошотулуп калат. Ал эми колунда бар адамдардын балдары армияга эч качан барбайт, армияда, негизи, жөнөкөй, карапайым үй-бүлөлөрдүн балдары кызмат өтөйт.

Жаш жигиттер атуулдук, жарандык милдетин аткаргылары келишпейт. Бул, албетте, аскердик кызматтын аброюнун түшүп калганы менен түшүндүрүлөт, бирок көпчүлүк жаштар өз ден соолугунун жана өмүрүнүн коопсуздугунан чочулагандыктан армияга баргысы келбейт. КР армиясында аскерлердин ортосунда уставдан тышкаркы терс мамилелердин болушуна, жетекчилердин аскерде кызмат өтөгөндөрдү жеке чарбалардын курулуштарына жумушка салуусуна жана башка терс көрүнүштөргө жол берилип келет.

Аскер кызматкерлеринин ортосундагы “дедовщина” деп аталуучу уставдан сырткары терс мамилелер жарандык көзөмөлдү ишке ашыруунун зарылдыгын, маанилүүлүгүн тастыктайт. Мөөнөттүү кызмат өтөгөн аскер кызматкерлеринин укугунун бузулушу, мыйзамды бузган аскер кызматкерлеринин жазаланбай калышы сыяктуу маселелер кыргыз армиясынын ансыз да канааттандырылгы эмес абалына, согушка даярдыгына терс таасирин тийгизет. Алсак, аскердик кызмат өтөө учурундагы өз жанын кыйгандардын (өзүн өлтүрүүгө аракеттенгендердин) көбөйүшү коомду бир топ бушайманга салса да, чындыгында аскердик кызмат өтөө учурунда кылмыш жасагандар, анын ичинде жеке адам өмүрүнө кол салган кылмышкерлер жазаланбай калууда. 2011-жылы кыргыз армиясында өз жанын кыйгандардын саны 13, 2012-жылы, эксперттердин билдиргени боюнча, 20 деп катталган. Ал эми 2012-жылы Караколдогу “Эчкилিতаш” чек ара отрядында аскер кызматкери өзү менен чогуу кызмат өтөгөн беш аскерди жана алардын биринин аялын кошо өлтүргөнү элдин үрөйүн учурган. Чек ара кызматынын башчысы ал окуядан кийин кызматтан бошогонго арыз жазган, анын арызы ошол учурда канааттандырылган эмес.

Аскер кызматкерлеринин укугун коргоо чөйрөсүндө коомдук көзөмөлдү демейде укук коргоо уюмдары жүргүзөт. Ал уюмдар мөөнөттүү кызмат өтөгөн аскерлердин укугунун бузулушун тактайт, изилдейт, элге алып чыгат, алардын үй-бүлөсүнө укуктук жардам көрсөтүшөт, армиядагы маселелерди камтыган ар кандай билдирүүлөрдү элге алып чыгышат.

Кыргызстанда “Аскерлердин энелеринин комитети” коомдук бирикмеси да иштейт. Бул уюм аскер кызматкерлеринин укугун коргоо жаатындагы ар кандай иш-чараларды уюштурушат, кээде жарандардан түшкөн арыздар боюнча аскерде кызмат өтөө учурундагы өлтүрүүлөр, өзүнө-өзү кол салууларды өз алдынча иликтөө жүргүзүшөт. Бул уюм “КРнын түштүк аймагындагы талаш жерлерде, анклавдарда, чек арага жакын чыр-чатактуу аймактарда

тынчтыкты, толеранттуулукту орнотуунун натыйжалуу таянычы катары армиялык аялдар кеңешин мыйзамдуу өнүктүрүү” долбоорунун алкагында чек арага жакын аймактарда көптөгөн акцияларды өткөргөн. Тактап айтканда, аскердик бөлүктөрдүн командирлеринин тарбиялык иштер боюнча орун басарлары жана аялдар кеңешинин мүчөлөрү менен бирдикте тренинг өткөрүшкөн¹²⁷. “Аскерлердин энелери комитети” коомдук бирикмеси 2012-жылы да аскерлердин качышын, өзүм билемдигине салып, аскердик бөлүктү жана курал-жарагын таштап кетишин жана өлтүрүүлөрдү, өзүнө-өзү кол салууларды алдын алуу максатында армиялык бөлүктөрдө психологиялык кызмат уюштуруу чакырыгы менен чыгышкан. 2013-жылдын башында бир катар коомдук уюмдар аскердик бөлүктөрдө мусулман дин кызматкерлеринин кызматын киргизүү сунушун ачык айтып чыгышты.

“Кыргызстанда тынчтыкты жаратуучу аялдар” бейөкмөт уюмдарынын тобу, «Эл аралык толеранттуулук үчүн» жана “БУУ Аялдар” фонддорунун колдоосу менен өлкөнүн түштүк аймактарында армияга чакыруу, армияда кызмат өтөө маселелери боюнча мониторинг жүргүзүштү. Анын натыйжасында атайы документ даярдалып, өлкөнүн Башкы прокуратурасына жөнөтүлдү¹²⁸. Анда тажрыйбаларга негизделген материалдар боюнча жогоруда аталган маселелердин көпчүлүгү талданып, жалпыланды.

2012-жылы июнда КРнын Акыйкатчысынын алдында аскер кызматкерлеринин, укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин, алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн, аскердик кызматтан бошонгондордун, Куралдуу күчтөрдүн жана ИИМдин жарандык кызматкерлеринин укугун коргоочу коомдук кеңеш түзүлгөн. Кеңештин курамы ИИМдин, Улуттук коопсуздук комитетинин, Чек ара аскеринин, Коргоо министрлигинин, Өзгөчө кырдаалдар министрлигинин өкүлдөрүнөн турат.

Бирок, кийинчирээк, 2013-жылы январда Кыргыз Республикасынын күч түзүмдөрүнүн ардагерлеринин Биринчи Республикалык курултайы болуп өттү, анда аскер кызматкерлерин социалдык жана укуктук жактан коргоо маселелери талкууланып, “Карабай Асаналиев атындагы аскердик Акыйкатчы институту” коомдук бирикмеси уюшулган жана анын уставы менен жетектөөчү органы бекитилген¹²⁹. Курултайда аскер Акыйкатчысы болуп дайындалган Анвар Сартаев КРнын акыйкатчы институтуна сын көз карашта экенин билдирип, анын аскер кызматкерлеринин укугун коргоо боюнча эч кандай иш алып барбаганын баса белгилеген.

Күчтүү аскердик дарамети бар көпчүлүк өлкөлөрдө куралдуу күчтөрдүн (ар

¹²⁷ Булак: < <http://www.ca-news.org/news:1055297/> >, 25 января 2013.

¹²⁸ «Кыргызстандагы аскерге чакыруу жана аскерде кызмат өтөө маселелери» талдоо доклады, 2012, июнь. «Аялдар – Кыргызстандын тынчтык орнотуучулары» желеси / UN Women/ Эл аралык толеранттуулук үчүн фонду.

¹²⁹ Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлигинин Маалыматтык камсыздоо башкармалыгы. Булак: <<http://www.mil.kg>>

миянын) коомго коркунуч келтирүү ыктымалдыгы тууралуу тема дайыма каралып турат. Аскердик түзүмдөр курал-жарактуу болгондуктан, согуштук жана көбүнчө бүлүндүргүч күчкө ээ. 2010-жылкы саясий жана улуттар аралык кагылышуулардагы Куралдуу күчтөрдө жоголгон куралдардын тагдыры, ал куралдардын калктын арасында ээн-эркин айлантылып жүргөнү боюнча айрым бейөкмөт уюмдардын ызы-чуусун эсепке албаганда, Кыргызстанда бул тема азырынча көтөрүлө элек.

Бүгүнкү күндө жарандык коомчулуктун өкүлдөрү улуттук коопсуздукту камсыз кылуу маселесин чечүү үчүн Куралдуу күчтөрдүн аскердик дареметин жогорулатуу зарылдыгын дайыма айтып келишет. Азыркы учурда Кыргызстандын армиясынын согушка даярдык деңгээли өтө төмөн болгондуктан, аскердик кызматкерлерди массалык көтөрүлүш же мамлекеттик төңкөрүштөргө катышат деп айтууга эч кандай негиз жок. Бирок башка ыктымал коркунучтар бар. Алсак, акыркы жылдары аскердик бөлүктөрдөн аскерлердин курал-жарагын ала качкан учурлары көбөйүп кетти. Мисалы, 2013-жылы 3-февралда массалык маалымат кызматтарынан ички иштер аскердик бөлүгүнөн 39 аскер кызматкери (702-аскердик бөлүк) тобу менен качып, кайра аскердик бөлүккө кайтканы белгилүү болду. Бул окуядан кийин КРнын Коргоо кеңешинини катчысынын катышуусунда ИИМдин коллегиясы өтүп, анын натыйжасында ИИМдин бир топ жетекчилери ээлеген кызматтарынан бошогон. Коллегияда “качкындар” жазасыз калтырылбайт” деп айтылган, бирок эч кандай жазык иши козголгон жок¹³⁰. Буга окшогон окуялар коомдун коопсуздугуна чоң коркунуч туудурат. Айрыкча ал качкындардын колунда курал бар экенинин эске алсак, жогорудагыдай качуулардын кесепети кандай болорун болжолдоого мүмкүн эмес.

Бул бөлүмдү жыйынтыктап жатып, Кыргыз армиясында өтө көп көйгөйлөр бар экендигин дагы бир жолу белгилеп кетиш керек. Кызмат өтөө учурундагы аскер кызматкерлеринин укуктарынын бузулушу, Куралдуу күчтөрдүн материалдык да, техникалык да жактан талаптагыдай жабдылбагандыгы жана мунун айынан алардын коопсуздукту камсыз кылуу боюнча өз милдеттерин аткара албагандыгы, ККдагы коррупция көйгөйү, бюджеттик каражаттын сарпталышынын ачык эместиги, таза эместиги, аскердик кызматкерлердин жасаган кылмышы үчүн жоопкерчиликке тартылбашы сыяктуу көйгөйлөр коомдо кооптонууну жаратууда.

Бир катар бейөкмөт уюмдар Куралдуу күчтөрдөгү көйгөйлөр туурасында жалпыга маалымдоо каражаттарында жана күч түзүмдөрүнүн жетекчилерине, парламентке, өлкөнүн президентине кайрылууларында айтып келишет. Коомдук уюмдар тарабынан, аскер кызматкерлеринин укуктарынын айрым жактары боюнча изилдөөлөр, күч түзүмдөрүндөгү коррупция жана бюджеттик каражатты пайдалануу маселелери тууралуу коомдук пикирди бирик

¹³⁰ Булак: <<http://www.24.kg/community/146807-voennosluzhashhie-minoborony-kyrgyzstana.html>> 2013-ж, 8-февраль.

тирүү, топтоо боюнча акциялар өткөрүлүүдө. Бирок күч түзүмдөрү көбүнесе коргонуу, актануу абалын ээлеп алышат да, бул көйгөйлөр боюнча ачык талкуу жүргүзүүгө дайыма эле даяр боло беришпейт. Ардагерлердин коомдук бирикмелери, көнгөн адаты боюнча, мамлекеттен баягы эле ардагерлер үчүн каралган социалдык жеңилдетүүлөрдү кайрып берүү, аны бекитүү жөнүндөгү талаптарды коюу менен эле чектелип жатышат.

Жарандык коом жана милицияны реформалоо тууралуу

Кыргыз Республикасынын укук коргоо тутумун реформалоо темасы акыркы эки жылда эң актуалдуу темалардын бири болуп калды. 2010-2012-жылдар аралыгында коомдо, милициядагы жана башка күч түзүмдөрүндөгү коррупция көйгөйү, жарандардын тартип сакчыларына ишеними абдан төмөндөп кеткендиги, жарандардын коопсуздугун жана тартипти сактоодо күч түзүмдөрүнүн күчүнүн жетишсиздиги тууралуу маселелер катуу талкууланып келди.

Ал эми эки жыл аралыгында, улуттук деңгээлде көптөгөн жумушчу топтор, мекеме аралык комиссиялар, бийликтин ар кайсы бутактарынын жана жарандык коомчулуктун өкүлдөрүнүн катышуусу менен, укук коргоо органдарын реформалоо ишине катышы бар жана сот тутумун реформалоо боюнча укуктук саясий концепцияны, ИИМди реформалоо концепциясын иштеп чыгуу боюнча эл аралык коомчулуктун өкүлдөрүнүн катышуусу менен сүйлөшүү аянтчалары уюшулган.

Укук коргоо органдарында реформалоону жүргүзүүгө коомдук талап бир кыйла өскөн, ал эми милиция органдары, коомдун кысымы менен, өз чөйрөсүндө коррупциянын ар кандай түрлөрүнүн бар экендигин, кадрлык саясатта, материалдык-техникалык базанын жабдылышында көйгөйлөр бар экендигин моюндарына алышып, ал тууралуу ачык эле талкуулап калышты. 2010-жылы өткөөл мезгилдин Президенти Роза Отунбаеванын демилгеси менен ИИМдин коомдук байкоочу кеңеши (КБК) уюшулган. 2012-жылдын майында ИИМдин коомдук байкоочу кеңеши КБКнын регламентин, этика (жүрүм-турум) Кодексин иштеп чыгып, бекиткен.

Жарандык коомчулук бир топ активдүүлүгүн көрсөттү. Жарандык сектордо грузиялык милицияны реформалоо тажрыйбасы өзгөчө жактырылган, ошондуктан жалпыга маалымдоо каражаттарында Грузиядагы реформалар жөнүндө көптөгөн материалдар жарык көргөн. 2010-2012-жылдар аралыгында коомдук уюмдар ИИМди реформалоо боюнча эл алдында чыгып сүйлөөлөргө активдүү катышты. Бир катар бейөкмөт уюмдардын өкүлдөрү “Реформалар жана натыйжа үчүн” деген Жарандык кошуунга биригишип, 2012-жылдын январынан тартып, кийинчерээк маалымат чөйрөсүндө ИИМди реформалоо боюнча альтернативдүү концепция деген атка ээ болуп калган документти иштеп чыгууга киришти. Жарым жыл ичинде ал бирикме өлкөнүн ар кайсы аймактарында коомдук угууларды өткөрдү, анын өкүлдөрү жалпыга маалымдоо каражаттарында чыгып сүйлөшкөн, талкуу социалдык

түйүндөрдө да жүргөн. Ал концепция ИИМди реформалоо боюнча ведомство аралык комиссияга берилген. 2012-жылы июнда ИИМди реформалоо боюнча альтернативдүү концепциянын кайрадан иштелип чыккан варианты жарык көргөн.

Альтернативдүү концепцияда милицияны кадрлык жактан жаңылоо боюнча бир топ чечкиндүү иш-чараларды, ИИМдин жана аны жарандык көзөмөлдөө комитетинин ишинин сапатын баалоо тутумун, ыкмасын иштеп чыгуу сунушталган. Алсак, көз карандысыз социалдык сурамжылоонун жыйынтыгы менен аныкталуучу калк ишеними индексин киргизүү сунуш кылынган. Концепциянын демилгечилери министрликтин ички ченемдик актыларынын, албетте, ыкчам-издөө иштерине терс таасирин тийгизүүчү, анын натыйжасында кызматкерлердин коопсуздугуна коркунуч пайда кылган маалыматтардан башкасынын, жашырылышына тыюу салууну сунуш кылышкан. Концепцияда штаттык кызматкерлердин саны, башкармалыктын түзүмү жана каржыланышы тууралуу маалыматтар элге жарыяланышы керектиги да көрсөтүлгөн.

Өз кезегинде, ИИМ тарабынан эки жыл аралыгында бул министрликти реформалоо боюнча өздөрүнүн концепциясын иштеп чыгуу аракети болгон. КР Ички иштер министрлиги 2011-2013-жылдардын аралыгында кеминде үч жолу ички иштер органдарын реформалоо концепциясын иштеп чыгабыз деп коомчулукка билдиришкен. Бул макала жазылып жаткан маалда, 2013-жылдын январында, премьер-министр менен жумушчу топтун жолугушуу мезгилинде, министр Шамиль Атаханов тарабынан 2013-2017-жылдарда ички иштер органдарын реформалоо концепциясынын акыркысы сунуш кылынган.

Жалпысынан, коомчулук менен кызматташууга даярбыз дегендери менен, ИИМде реформалоо иштеринин башталышында эле, алардын ишине коомчулуктун көз салышына тымызын каршылыгы байкалган. Мисалы, ИИМдин КБКсынын иши эч кандай натыйжа бербестиги, коомдук көзөмөлдү киргизүүдө мекеменин ишинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарылдыгы тууралуу ойлор ачык айтыла баштаган. Министрлик “Кыргыз Республикасынын ички иштер органдарынын ишинде адамдын укугунун сакталышын жарандык көзөмөлгө алуу жөнүндөгү” мыйзамдын долбоорун да иштеп чыккан. Ал мыйзам долбоору боюнча, КРнын ички иштер органдарынын ишинде адамдын укугун коргой турган Комиссар деген кызматты киргизүү сунуш кылынган, ошондой эле КРнын ички иштер органдарында адамдын укугун коргоо боюнча коомдук комиссия түзүү да каралган.

Акыркы бир жарым жыл ичинде эле, парламенттеги башкаруучу коалициянын таркашынын натыйжасында, министрлер кабинетинин курамынын улам-улам өзгөрүшү, Ички иштер министрлигиндеги жетекчилердин курамынын да кайра-кайра алмашуусу милицияны реформалоо ишинин жылышына тоскоолдук кылган негизги фактор болду жана коомчулуктун

реформалоо иштерине катышуусунун натыйжалуулугун төмөндөттү.

Ошентип, акыркы эки жылда Кыргызстанда милицияны реформалоо боюнча стратегиялык документти иштеп чыгуу процесси чаташкан, ыраатсыз түрдө жүрдү. Ички иштер министрлиги бул мезгил аралыгында реформалоо концепциясынын бир нече түрүн, ал эми жарандык уюмдар да бир жыл бою альтернативдик концепцияны иштеп чыгып, аны активдүү талкуулап жатышты. Ошентсе да, концепциянын тагдыры бүгүнкү күнгө дейре белгисиз бойдон, ал эми ички иштер органдарында кандай реформалар жүрүш керектиги тууралуу коомдук талаш, талкуу өз жыйынтыгын берген жок. ИИМ тарабынан ар убак КБКнын дарегине ал жарандык катышуу ыгы катары натыйжасыз деген сын пикирлер айтылууда. Буларды эске алганда, мамлекеттин жетекчилери жана ички иштер органдары, өз жарандарынын алдында иш-аракеттеринде таза-лыкты, ачыктыкты, терең жоопкерчиликти көрсөтүүгө даярбы, эрки жетеби, же жокпу – азырынча түшүнүксүз бойдон калууда.

Кыйноолорду колдонууну алдын алуу

Укук үстөмдүгүнүн жана адам укуктарынын сакталыш принциптерин ишке ашыруудагы жарандык коомдун ролу – өзүнчө бир маанилүү тема. Күч түзүмдөрүн жарандык жактан көзөмөлдөө жагынан алып караганда, коомдук уюмдардын кыйноолорду колдонууну алдын алуу жаатындагы иштери олуттуу салым болду.

Кыргызстан Жарандык жана саясий укуктар жөнүндөгү эл аралык пактынын (1966) жана БУУнун Кыйноолорго каршы конвенциясынын (1984) катышуучусу болуп саналат. 1999-жылы БУУда берген биринчи улуттук отчетунан баштап, республика мезгил-мезгили менен берилүүчү экинчи жана үчүнчү отчетту бербей, жооптуулук жол-жобосун сактаган жок. Кыргызстан 2008-жылы Кыйноолорго каршы конвенциянын эл аралык эксперттер тарабынан түзөтүүчү мекемелерде үзгүлтүксүз мониторинг жүргүзүүнү жана кыйноолор, ошондой эле ырайымсыз мамиленин башка түрлөрүн алдын алуунун улуттук механизмдерин түзүүнү карай турган Факультативдик протоколун ратификациялаган. Факультативдик протоколго негизинен жарандык уюмдардын күч-аракети менен кол коюлду.

КР Конституциясы жана кылмыш мыйзамдары кыйноолорго тыюу салгандыгына карабастан, Кыргызстанда кыйноолорду жана ырайымсыз мамилени колдонуу олуттуу көйгөй бойдон калып келет. Кыйноолор менен ырайымсыз мамилелер ички иштер органдарында, аскердик бөлүктөрдө, пенитенциардык мекемелерде, психиатриялык клиникаларда, балдар үйлөрүндө, интернаттарда колдонулууда. Укук коргоо уюмдары тарабынан өткөрүлүп келе жаткан мониторинг кыйноолордун көпчүлүгү ички иштер органдарынын кызматкерлери тарабынан кармоо, алгачкы тергөө жана тергөө жүргүзүү учурларында колдонула тургандыгын көрсөттү. Милиция органдарында кызматтык жактан жогорулоо үчүн “жазык ишин ачуу” көрсөткүчү кыйноолорду колдонууга өбөлгө түзүп жатат. 2005-жылдан 2009-жылга чейинки

мезгил аралыгында кыйноолордун колдонулгандыгы тууралуу келип түшкөн арыздардын 90 %ына жазык ишин козгоодон баш тартылган.

2010-жылдан соң, жарандык коомдун өкүлдөрү “Кыйноолорду жана башка ырайымсыз, адамгерчиликсиз жана абийирди кемсинтүү түрүндөгү мамилелер менен жазалоону алдын алуу боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук борбору жөнүндө” мыйзамды илгерилетүүдө негизги күч болуп беришти.

2010-жылы өлкөнүн түштүгүндө болуп өткөн улуттук аралык чыр-чатактан соң, укук коргоо органдарынын кызматкерлери тарабынан кыйноолорду жана жол берилбеген мамилени колдонуу көйгөйү кыйла курчуп кеткен, ал эми укук коргоочулардын арызы боюнча мындай кыйноолор массалык түрдө колдонулган. 2011-жылы Кыргызстанда БӨУлардын күчү менен 200 ашуун кыйноо көрүнүштөрү ачыкка чыкса, анын 87 %ы ички иштер органдарына туура келет. Башкы прокуратура кыйноолорду колдонуу боюнча келип түшкөн арыздарга тийиштүү көңүл бурган жок¹³¹. 2011-жылы апрель айында жаңы баш прокурор Аида Саянованын келиши менен, прокуратура органдарына кыйноолор жана ушуга окшогон укук бузууларга байланыштуу келип түшкөн ар бир арызга токтоосуз түрдө аракет көрүү, бардык күнөөлүүлөрдү кылмыш жоопкерчилигине тартуу тууралуу көрсөтмө берилген.

ЕККУнун Бишкектеги борбору тарабынан каржыланган “Адам укуктарын коргоонун улуттук механизмдеринин жардамы менен Кыргызстандагы кыйноолорго каршы аракет көрүү” долбоорунун алкагында, 2011-жылы 7-июнда Кыргызстандагы Омбудсмен институту, ЕККУнун Бишкектеги борбору жана укук коргоочу уюмдар ортосундагы Кызматташуу тууралуу меморандумга кол коюлган. Бул меморандумга ылайык, укук коргоочулар жабык мекемелерге, кабыл алуучу жайларга жана убактылуу кармоочу жайларга кирүүгө мүмкүндүк алышты. Ошентип, 2010-жылдан кийин, жабык мекемелерге кирүү мүмкүнчүлүгү эки канал: жогоруда белгиленген меморандумдун күчү менен, ошондой эле ИИМдин Коомдук байкоочу кеңешинин ишмердиги аркылуу ишке ашты.

Узакка созулган илгерилетүү процессинен соң, укук коргоочу уюмдардын аракети менен Жогорку Кеңеш тарабынан “Кыйноолорду жана башка ырайымсыз, адамгерчиликсиз жана абийирди кемсинтүү түрүндөгү мамилелер менен жазалоону алдын алуу боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук борбору жөнүндө” мыйзам кабыл алынып, 2012-жылы июль айында ага Президент кол койгон. Мыйзам боюнча, 11 мүчөдөн турган Координациялык кеңеш Улуттук борбордун жогорку органы болуп саналат. Ага өлкөнүн Омбудсмени (кызматы боюнча), парламенттен бирден депутат (башкаруучу көпчүлүктөн жана оппозициядан) жана укук коргоочу БӨУлардын 8 өкүлү кирет. Мыйзамга

¹³¹ Сардар Багишбековдун материалдары. Булак: Европалык Кеңеш – Кыргыз Республикасы «Мыйзам үстөмдүгүн жана адам укуктарын сактоону ишке ашыруудагы БӨУ ролу» аттуу адам укуктары боюнча жарандык коомдун семинары, 2012-жыл, 8-9-февраль, Ак-Кеме мейманканасы, Бишкек.

ылайык, укук коргоочулар түздөн-түз мониторинг жүргүзүү үчүн ирежени жана адистештирилген мекемелерге кире алышат.

Бул бөлүмдү жыйынтыктап жатып, алдын алуучу улуттук борбор тууралуу мыйзамдын кабыл алынышы буга чейинки жылдарда кыйноолорду колдонууну алдын алуу боюнча иш жүргүзүп келишкен жарандык секторлордун ишмердигиндеги ийгилик экендигин белгилеп коюуга болот. Бирок бул борбордун мындан ары кандай иш алып бараары, борбордун Координациялык кеңешиндеги укук коргоочу уюмдардын өкүлдөрүнүн иши канчалык натыйжалуу болору азырынча белгисиз.

Атайын кызматтар жана жарандык көзөмөл

Эреже боюнча, кандай гана өлкө болбосун, андагы атайын кызматтардын чөйрөсүнө жарандык көзөмөл жүргүзүү оңой эмес. Тескерисинче, дал ушул чөйрөнүн жарандык укуктар менен эркиндиктерди кысымга алуу жагынан мүмкүнчүлүктөрү абдан чоң. Бул чөйрөдө коомчулук алдында кеңеш берүүнүн кеңири таралган салттары жок, ал эми сырттан көзөмөлдөө – атүгүл өнүккөн демократиялуу коомдордо деле кыйла жаңы көрүнүш.

Атайын кызматтардын ишмердигине жарандык көзөмөл жүргүзүү кыйынчылыгы мындай агенттиктердин ишмердиги тууралуу маалымат алуу мүмкүндүгүнүн чектелгендиги жана жашыруундук принциптери менен байланышкан. Мындан сырткары, атайын кызматтардын бөтөнчөлүктөрүнө жана ишмердигинин өзгөчө шарттарына байланыштуу, алар өз ишмердиги тууралуу коомчулуктун маалымат алуу мүмкүнчүлүгүн чектөө жагынан ыйгарым укуктарга да эгедер. Бул өзгөчөлүктөрдүн баары Кыргызстандын жарандары үчүн күч түзүмдөрүндөгү атайын кызматтардын талаптагыдай ачык болбой жатышына да таасирин тийгизүүдө.

Бул жаатта экспертиза жасай ала турган адамдар Кыргызстанда абдан аз. Эксперттердин катарына, негизинен, атайын кызматтардын мурунку кызматкерлери, ошондой эле коопсуздук чөйрөсүнө адистешкен укук коргоочулар менен юристтер, анча көп эмес сандагы БӨУ, мисалы, Интернет колдонуучуларынын укугун коргоо же жеке жашоонун кол тийбестигине болгон укуктуу коргоо чөйрөсүнө адистешкен уюмдар кирет. Жалпыга маалымдоо каражаттары азырынча атайын кызматтарды жарандык жактан көзөмөлдөй турган күчкө айлана элек. ЖМК резонанс жараткан айрым эпизоддорду, чыр-чатактуу жагдайларды чагылдырат, бирок азырынча өлкөдө коргонуу жана коопсуздук тармагындагы маселелерди кесипкөйлүк менен чагылдыра алгыдай журналисттер жокко эсе.

2010-жылдан соң Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин (УКМК) Коомдук байкоочу кеңеши түзүлгөн. Уюшулган мезгилден тартып КБК мүчөлөрү бир катар маанилүү маселелерди, айрыкча коопсуздук тутумун реформалоо, иш ыкмасы жана ишмердигинин багыттарына байланышкан маселелерди талкуулоону демилгелөөгө жетише алды. Атайын кызматтар советтик мезгилден

бери эле салттуу түрдө өлкөдөгү түзүмдөр – советтик МККнин ордун басуучулар катары элестелет. УКМК КБК мүчөлөрү коопсуздук тутуму өзүнчө бир турган мамлекеттик түзүм эмес, ал өзүнө институттардын топтомун жана ишмердиктин тиешелүү багыттарын камтышы керек деген маселени бир канча ирет көтөрүштү. Коопсуздук тутуму бир гана укук коргоо органдары, сот тутуму, саясий жана коомдук уюмдар, ЖМК менен айкалышта каралууга тийиш.

Жаңы кооптонууларды, тышкы жана ички коркунучтарды талкуулоо жана ушул контексттеги коркунучтарды алдын алуу жана улуттук коопсуздук көйгөйлөрүнө натыйжалуу аракет көрүү боюнча иш жүргүзгөн атайын кызматтардын дараметин бекемдөө маселелери акыркы жылдары маалымат мейкиндигинде кыйла кеңири талкуулана баштады. Өлкөнүн маалымат коопсуздугу, улут аралык чыңалуу, тышкы коопсуздукка байланышкан маселелер көбүрөөк көтөрүлүүдө.

Жарандык коомдун өкүлдөрү улуттук коопсуздукту камсыз кылууда өзүнүн милдеттерин так аткара албай жаткан мамлекеттик түзүм деп УКМК дарегине сын-пикирлерди көбүрөөк айта баштады. Айрыкча мындай сын-пикирлер 2010-жылдагы улут аралык негизде болуп өткөн июнь жаңжалынын учурундагы “маалымат согушунан” Кыргызстандын утулуп калышы боюнча айтылып жатты. Ал учурда чет мамлекеттердин ЖМКы болуп өткөн окуяларды бир беткей чагылдыруу менен Кыргыз Республикасын массалык маалымат чабуулуна кириптер кылышкан. Жарандык коомдун өкүлдөрү терроризм жана экстремизм менен күрөшүү чөйрөсүндөгү УКМКнын ишин да натыйжасыз деп сындаган. Коомдук уюмдар башка күч түзүмдөрү сыяктуу эле УКМК дагы ашкере саясатташкан жана көп учурда алар мыйзамга эмес, башкаруучу ирежеге кызмат кылат деп дайыма айтып келишет.

Экинчи жагынан, УКМКнын жана коомдук байкоочу кеңештин айрым мүчөлөрү бейөкмөт сектордун сын-пикирлерине каяша айтуу менен эле чектелип калууда. Мисалы, массалык толкундоолорду алдын алуу максатында өлкөдөгү саясий жана коомдук процесстердин атайын кызматтар тарабынан андууга алынышынын зарылдыгын аргументтештирүү менен, УКМК КБК мүчөсү Аркадий Гладилов 2011-жылдын ноябрь айындагы ИИМ менен УКМКнын коомдук байкоочу кеңештеринин жолугушуусунда: “өлкөдөгү 20 миң бейөкмөт уюмдардын арасында чыныгы байкоо жүргүзүү милдетин гана аткарган БӨУ аз, алардын кээ бирлери нааразычылыктар менен баш-аламандыктарга тукуруу, мамлекеттик институттардын кадырын кетирүү, улут аралык араздашууларды чыгаруу менен гана алек болуп келишет. УКМК коомдук процесстерге көзөмөл жүргүзүүчү, аларга чектөөчү гана милдеттерди аткара турган органга айланып калбашы керек, бирок, мамлекеттин коопсуздугун сактоо максатында бул түзүм бул коомдук процесстерди кооптуу тенденциялардан коргоо үчүн демократиялык механизмдерге ээ болушу керек”¹³², - деп белгилеген.

¹³² Кыргызстанда кыйноолорду жоюу жана жалпы эле мамлекеттик коопсуздук көйгөйлөрүнө олуттуу түрдө тынчсыздана башташты. <<http://www.polit.kg/conference/4/69>>, 15.09.2011.

Кыргызстанда акыркы жылдары *ыкчам тергөө иш-чараларынын тутуму (ЫТИТ) темасы активдүү талкууланып*, ал кадыресе кепте “жашыруун тыңшоо” деп аталып калды. Бул – өтө аял маселе, анткени атайын кызматтардын улуттук коопсуздук жана коргонуу кызыкчылыгын көздөп маалымат чогултууну көздөгөн ишинин натыйжасында мыйзамдуу укуктар менен эркиндиктердин бузулушуна байланышкан.

ЫТИТ темасы 2010-жылдагы белгилүү апрель окуяларынан кийин актуалдуу темага айланып, качып кеткен президент К.Бакиевдин жана анын тегерегиндеги жакындары менен үй-бүлө мүчөлөрүнүн жашыруун сүйлөшүүлөрү, ошондой эле Убактылуу Өкмөттүн айрым өкүлдөрүнүн ортосундагы коомчулукта коррупция схемасынын мисалы катары кабылданган сүйлөшүүлөр Интернет желесинде пайда болду. Ал убакта желедеги мындай сүйлөшүүлөр кайдан пайда болгондугу, бул телефондук сүйлөшүүлөрдү кимдердин угуп жаткандыгы көпчүлүк жарандар үчүн түшүнүксүз эле. Коомчулукта мындай “жашыруун тыңшагычы” эч көзөмөлсүз эле пайдалануу адамдын жеке жашоого, жашыруун кат алышууга, сүйлөшүүлөргө болгон укугун бузуп, саясий атаандаштар менен күрөшүү үчүн ЫТИТун пайдалануу коркунучун жаратат ж.б.у.с. деген сөздөр жүргөн.

2011-жылы бул тема коомчулукта кызуу талкууга алынды. Депутат Дастан Бекешов башында турган кыргыз парламентинин депутаттар тобу ЫТИТ кылмыштуулук, терроризм жана экстремизм менен күрөшүүдө гана колдонулуп, мыйзамдын катуу көзөмөлүнө алынгыдай ченемдик актыларды кабыл алуу максатында бул маселелерди иликтөө демилгесин көтөрүшкөн. КР ЖК Адам укуктары, бирдей мүмкүнчүлүктөрү жана коомдук бирикмелер боюнча комитетин жетектеген Д.Бекешевдин демилгеси менен 2011-жылы апрель айында ыкчам тергөө иш-чараларынын милдетин камсыз кылуу үчүн техникалык каражаттар тутумун изилдөө боюнча жумушчу топ түзүлгөн. Бул топко Жогорку соттун, Башкы прокуратуранын, Улуттук коопсуздук мамлекеттик кызматынын, Мамлекеттик байланыш агенттигинин, Операторлор ассоциациясынын, “Интернет саясатынын жарандык демилгеси” КФ, “Кыргызтелеком” ААК жана “Винлайн” ЖЧКнун өкүлдөрү киришкен. 2011-жылдын май айында бул жумушчу топтун отурумунда Д.Бекешов буга чейин Жогорку Кеңеш 2011-жылы апрель айында “Кыргыз Республикасындагы ыкчам тергөө иш-чараларынын милдетин камсыз кылуу үчүн уюк байланыш операторлорунун техникалык каражаттар тутумун өчүрүү жөнүндө” токтом кабыл алганы менен, иш жүзүндө ал токтомдун аткарылбай калгандыгын билдирди. Ошентип, Кыргызстанда ЫТИТун колдонууну жана коомдук угууларды өткөрүүнү жөнгө салуучу мыйзам долбоорун кайра иштеп чыгуу тууралуу чечим кабыл алынды¹³³. Кийинчерээк, 2011-жылы бул маселелер боюнча коомдук угуулар өткөрүлгөн.

КР ЖК Адам укуктары, бирдей мүмкүнчүлүктөрү жана коомдук уюмдар бо

¹³³ Булак: www.kenesh.kg

юнча комитетинин, ошондой эле ЖК Убактылуу депутаттык комиссиясынын суроо-талабы менен, ЫТИТ колдонуу боюнча ченемдик актыларды изилдөө жана кайра иштеп чыгуу үчүн “Маалымат саясатынын жарандык демилгеси” коомдук фонду (МСЖД КФ) “Адилет” укуктук клиникасы менен биргеликте КР мыйзамдарынын Кыргыз Республикасындагы ыкчам тергөө иш-чаралары үчүн аппараттык-программалык комплексти (мындан ары текст боюнча – АПК) колдонууга туура келе тургандыгына талдоо жүргүзүп көрүштү¹³⁴.

МСЖД КФнун отчетуна ылайык, “ЫТИТ” түшүнүгү Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында жок, бул аталыш Орусия практикасынан алынган. Ал жерде ЫТИТ телефондук, жылып туруучу жана зымсыз байланыш түйүндөрүндө, радио байланыштарда ыкчам тергөө иш-чараларын өткөрүүгө багышталган техникалык каражаттар менен көрүлүүчү чаралардын комплексин билдирет. Телефондук сүйлөшүүлөрдү уга турган тутум (“ЫТИТ-1”) жана Интернет желесине кайрылууларды протоколдоо тутуму (“ЫТИТ-2”) бар. Мындан сырткары, МСЖД КФ өзүнүн отчетунда кыргызстандын жашоочуларынын телефондук жана Интернет байланыштарын аңдууга мамлекеттик он бир мекеменин мыйзамдуу укугу бар экендигин белгилеген. Бул мекемелер, МСЖД КФнун иликтөөсүнө ылайык, Кыргызстандын бардык Интернет-трафигин, ошондой эле уюлдук жана стационардык телефондор боюнча бардык телефондук байланыштарды аңдууга алуу жана жазуу мүмкүндүгүнө ээ. Жарандык активчилердин божомолу боюнча, массалык түрдө “жашыруун тыңшоо” ыктымалдыгы аз, себеби Кыргызстандын өкмөтүнүн мынчалык көлөмдөгү маалыматты иргеп алууга жарагыдай каржы ресурстары жана мүмкүнчүлүгү жок. Активчилердин тынчсыздануусу Кыргызстандын ЫТИТ колдонуу мүмкүнчүлүгү бар тиешелүү министрликтери менен мекемелери орусиялык өндүрүштөн чыккан аңдуу аппараттарды колдоно тургандыгы менен шартталат, алар мындай көрүнүш өз кезегинде өлкөнүн коопсуздугуна белгилүү бир коркунуч жаратат деп эсептешет. Мындан сырткары, бул көйгөй ЫТИТун колдонуу жоопкерчилиги маселелерин жөнгө салуучу ченемдик базанын бүдөмүктүгү да маселени чечүүгө кедерги болууда.

Отчеттун сунуштамаларынын биринде ЫТИТун колдонуу укугун бир гана түзүмгө, мыйзамдын катуу көзөмөлү алдында гана берүү керектиги айтылат. Кылмыштуулукту, терроризмди, экстремизмди алдын алуу жана аларды токтотууда ЫТИТ колдонуунун маанилүүлүгүн моюнга алуу менен, МСЖД КФ өз отчетунда, аппараттык-программалык комплексти колдонуу уюлдук байланыштагы дагы, интернеттеги дагы салттуу түрдө жазылуучу маалыматты тутуп алуу жана аны аңдуу коркунучун гана камтыбастыгын, ЫТИТ колдонуу санкцияланган гана түрдө болоруна кепилдик жоктугун белгилейт.

2012-жылы парламентте жана өкмөттө “Кыргыз Республикасынын айрым бир мыйзамдык актыларына толуктоолорду жана өзгөртүүлөрдү киргизүү

¹³⁴ Булак: <http://www.gipi.kg/archives/1743>

жөнүндө” («Жазык кодекси», “Ыкчам-тергөө ишмердиги жөнүндө”, “Электр жана почта байланыштары жөнүндө” мыйзамдар) мыйзам долбоорун кайра иштеп чыгуу боюнча иштер жүргөн. Бул мыйзам долбоорунда тыңшоочу аппаратураларды колдонууга укуктуу күч түзүмдөрүн кыскартуу тууралуу сөз болот. 2012-жылдын 30-январында Жогорку Кеңештин депутаттары жогоруда белгиленген мыйзамдарга кирген өзгөртүүлөрдү карап чыгып, аны биринчи окууда кабыл алышкан. Мыйзам долбоору сот актысынын негизинде гана телефондук жана башка сүйлөшүүлөрдүн, электрондук же башка билдирүүлөрдүн купуялыгына болгон жарандардын конституциялык укугун чектейт. Мыйзам долбоорунун демилгечилеринин бири Курманбек Осмонов билдиргендей, “Ыкчам тергөө ишмердиги жөнүндө” аракеттеги мыйзамга ылайык, ЫТИТ колдонуу укугу УКМК, ИИМ, Коргоо министрлигине, БКМК, ЭКМК, ЖАМК берилген. Мыйзам долбоорунда ыкчам-тергөө ишмердигиндеги бир субъектти – УКМКны мыйзам жүзүндө аныктоо сунушталган. Бул мыйзам долбоорунун демилгечилери божомолдогондой, мыйзамсыз “жашыруун тыңшоо” АПК чыгарган өлкөлөргө маалымат берүү мүмкүнчүлүгүн түзөт, андыктан ЫТИТун колдонууга катуу көзөмөл зарыл. Атайын техникалык каражаттарды алып келүү, иштеп чыгуу, монтаждоо жана аны сыртка чыгаруунун үстүнөн катуу көзөмөлдү киргизүү, ошондой эле байланыш кызматтарынын жана каражаттарынын абоненттерин жана керектөөчүлөрүн милдеттүү түрдө каттоону киргизүү сунуштары да айтылды¹³⁵. Анткен менен, жарандык коом тынчсыздануусун билдирген бир катар суроолор жоопсуз бойдон калды. Алар көбүнесе, ЫТИТун УКМК тарабынан колдонулушуна көзөмөл жүргүзүү, сот бийлигинин аны аткаруучулардан көз карандысыздыгынын жетишсиздиги, маалымат чыгып кетишин алдын алуу сыяктуу маселелерге тиешелүү.

Тыянак

Дүйнөнүн бир дагы өлкөсүндө коопсуздук тармагынын мыйзамсыз түрдө же ак ниетсиз жосундардан толугу менен коргонуу мүмкүнчүлүгү болбойт. Андыктан көз карандысыз сырткы көзөмөл жүргүзүүнү ишке ашыруу маселеси дайыма актуалдуу бойдон кала бербекчи. Бул макалада коомдук уюмдар тарабынан күч түзүмдөрүн көзөмөлдөөнү өнүктүрүүнүн негизги өңүттөрү каралды. Кыргызстанда парламент, аткаруучу жана сот бийлиги тарабынан, башкача айтканда, көзөмөлдөөгө мыйзамдуу мандаты бар институттардын күч түзүмдөрүн демократиялык көзөмөлдөөгө даремети жетпестигин эске алганда, жарандык коом тарабынан көзөмөл жүргүзүү зор мааниге ээ болот. Күч түзүмдөрү күч органдарынын ишмердигин адам укуктары жана коомчулуктун кызыкчылыгы жаатындагы эл аралык ченемдерге дал келтирүү үчүн жарандык көзөмөлдөөнүн субъекти болушу керек.

¹³⁵ Булак: <http://www.knews.kg/ru/parlament_chro/27183/>, 2013-жыл, 30-январь.

Кыргыз Республикасынын күч түзүмдөрүнүн үстүнөн жарандык көзөмөл жүргүзүү иши – бул салыштырмалуу жаңы көрүнүш жана аны уюштуруунун формалары эми гана калыптанып жатат. Бул формалар улуттук бөтөнчөлүктү чагылдырат. Мисалы, адвокати-топторунун арасында ишмердик чөйрөсү аскер кызматчыларынын укугун коргоо, кыйноолорду алдын алуу, коррупция менен күрөшүү, укуктук тартипти камсыз кылуу, мамлекеттик чек араларды күзөтүү сыяктуу тематикалык тармактарды камтыган укук коргоочу уюмдар бар. Күч түзүмдөрүндөгү ардагерлердин кызыкчылыгына тиешелүү маселелерди көтөргөн ардагерлер уюмдары бар, бирок алар азырынча коомдук кызыкчылыктарга байланышкан маселелерге анча аралаша беришпейт.

Кыргыз Республикасында коопсуздук чөйрөсүндө изилдөөлөрдү жүргүзүүчү көз карандысыз изилдөө жана талдоо борборлору сыяктуу топтор иш жүзүндө жок. Андыктан чечим чыгаруучу жактарга коопсуздук чөйрөсүндөгү саясат маселелери боюнча негизделген экспертизаны көрсөтүүгө, сапаттуу сунуштамаларды берүүгө, мыкты маалымдалган коомдук билдирүүлөрдү жасоого жөндөмдүү субъектилер да кездешпейт. Күч ведомстволорунун ишмердигине тиешелүү атайын маселелер боюнча жеке эксперттер бар экендиги талашсыз. Алар бул мекемелерде мурун иштеп кеткендиктен, бул жер боюнча байланыштарынын аркасында, коопсуздук чөйрөсүндөгү саясатчылар жана аткаминерлер тууралуу маалымат алууга мүмкүнчүлүгү бар адистер. Бирок, жалпысынан алганда, бул багыттагы институционалдык негиз жок, коопсуздук жана коргонуу чөйрөсүндөгү коомдук маанилүү көйгөлөрдү көпчүлүк жарандарга түшүнүктүү тил менен айтып бере турган талдоо дарамети жетишсиз. Тилекке каршы, жергиликтүү ЖМКнын дарамети дагы күч түзүмдөрүнө жарандык көзөмөл жүргүзүү милдетин аткарууга жетишсиздик кылат. Коопсуздук сектору боюнча тутумдуу негизде иликтөө же изилдөө жүргүзүздөй журналисттердин ассоциациясы сыяктуу кесипкөй топтор, академиялык коомдоштуктар да жок.

2010-жылдан кийин Кыргызстандагы жарандык көзөмөлдөөнүн өзгөчө уюштуруу формасы күч министрликтеринин алдында уюштурулган коомдук байкоочу кеңештер болуп калды. КБК менен иштешүү тажрыйбасына негиздеп, укук коргоочулар УМККне салыштырмалуу ИИМ кыйла ачык мекеме болуп калгандыгын айтышат. Бирок, жалпысынан, түзүлгөн саясий абалдан алып караганда, жарандык коомдун катышуусундагы күч министрликтеринин алдындагы ар түркүн кеңеш берүүчү жана кеңешүүчү механизмдердин иши али да болсо кыйынчылык менен жүрүп жатканын байкоого болот. ИИМди жана сот бийлигин реформалоонун концепциясын иштеп чыгуу процесси, күч мекемелеринин жетекчилери тарабынан өкмөттүк эмес уюмдарга каршы айтылган сын-пикирлер менен жамандоолорго байланышкан кырдаал – мындай кыйынчылыктардын сырткы гана көрүнүшү. Күч түзүмдөрү тарабынан жарандык көзөмөлдөөнүн ар түркүн жаңы көрүнүштөрүнө карата институционалдык жана саясий каршылык көрсөтүү болуп жатат. Реалдуу сүйлөшүүлөр жетишсиз болгон учурдагы көп сандаган атаандаштык же болбосо альтерна-

тивдик, концептуалдык документтерди иштеп чыгууга жана күч мекемелери менен жарандык коомдун уюмдары ортосундагы оптималдуу чечимдерди кабыл алууга болгон далалат бар экендиги байкалат.

Жашыруун маалыматка жетүү маселелери боюнча мыйзамдардын катаалдашып бараткандыгы, ведомстволук маалыматтарды жашырын кылуу жагынан күч түзүмдөрүнүн кызматкерлери чектегич ыйгарым укуктарын кеңири колдонуп жаткандыгы, өкмөттүн жана бул органдардын жетекчилеринин тез-тез алмаштырылып тургандыгына байланыштуу жарандык көзөмөл каражаттарын калыптандыруу жана институционалдаштыруу жаатындагы иш-аракеттердин жыйынтыкталбай келгендиги – булар күч түзүмдөрүн жарандык көзөмөлдөөнүн өнүгүшүнө кедергиси тийип жаткан маселелердин негизгилери.

Өлкөнүн коопсуздук жана коргонуу чөйрөсүндөгү так аныкталган стратегиялык максаттардын жоктугу коопсуздуктун маанилүү көйгөлөрүнөн болуп саналат. Бул чөйрөгө тиешелүү аракеттеги расмий документтер, анын ичинде 2012-жылы кайрадан кабыл алынган улуттук коопсуздук концепциясы улуттук коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндөгү так багыттар менен максаттарды чагылдыра албайт. Армиянын санын көбөйтүү, армиянын жана аскер кызматкерлерин материалдык жактан камсыз кылууну жакшыртуунун зарылдыгы, аларды окутуу жана заманбап курал-жарактарды сатып алуу сыяктуу мезгил-мезгили менен айтыла жүрчү пикирлерден сырткары, азыркы убакка чейин коопсуздук секторундагы ырааттуу кайра түзүүнүн толук кандуу сереби жасала элек.

Жарандык көзөмөлдү натыйжалуу жүргүзүүгө жарандык коомдун дарамети чектелүү. Биринчиден, күч түзүмдөрүнүн калыптанып калган салтка ылайык жабыктыгы жана күч мекемелеринин ишмердиги боюнча маалыматтарды алууну чектеген мыйзамдардын бар экендиги таасирин тийгизет. Экинчиден, жарандык коом күч органдарынын ишине тиешелүү болгон атайын техникалык маселелер же бюджеттөө, мамлекеттик сатып алуулар маселесин көзөмөлдөөдө натыйжалуу катышуу үчүн экспертиза жүргүзүү жагынан тийиштүү деңгээлдеги, жетиштүү тажрыйбага ээ эмес. Тилекке каршы, эл аралык сүрөөнчү уюмдар күч түзүмдөрүнө мониторинг жүргүзүү боюнча жарандык уюмдардын дараметин көтөрүү маселелерин четтеп өтүп, мамлекеттик түзүмдөрдөгү коопсуздук секторуна техникалык жардам көрсөтүүгө чоң каражат сарптап жатышат. Мындан сырткары, жарандык коомдун биримдиксиздиги эдвокаси-кампаниялардын дараметин күчөтүү жана коомдук уюмдардын жамааттык аракеттеринен мультипликациялык натыйжалуулукка жетишүү мүмкүнчүлүгүн төмөндөтөт.

2010-жылдагы апрель окуяларынан кийинки эки жыл аралыгында күч түзүмдөрүн жарандык көзөмөлдөөнү жөнгө салууда жана аны күчөтүүдө жарандык коом айрым бир ийгиликтерге жетишти. Анын маанилүү жыйынтыктары катары 2012-жылдын июль айында кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Кыйноолорду жана башка катаал, адамгерчиликсиз же

кадыр-баркты кемсинтүүчү мамилелерди жана жазаларды алдын алуу боюнча улуттук борбор жөнүндө» мыйзамды жана курамына БӨУ укук коргоочулары кирген Координациялык Кеңештин түзүлүшүн эсептесек болот. Өлкөнүн укук коргоочуларынын күч түзүмдөрүндөгү маалымат эч кандай негизсиз эле жашырылып жаткандыгына коомчулуктун көңүлүн буруу аракети олуттуу кадам болуп саналат. Коомдук уюмдардын ИИМди, укуктук саясатты, сот тутумун реформалоо аракети, күч түзүмдөрүнүн алдындагы кеп-кеңеш, баарлашуу, кеңешүү органдарындагы жарандык коомдун өкүлдөрүнүн иштеши, улуттук коопсуздуктун жана Куралдуу күчтөрдүн абалына тиешелүү маселелердин айрым өңүттөрү боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүп, коррупция фактылары жөнүндө маалыматтарды алып чыгып же бюджеттин ачык-айкындыгын талап кылып жаткандыгы – мунун баары күч ведомстволоруна жарандык көзөмөлдү мындан ары күчөтүү үчүн зор мааниге ээ.

Келечекте, жарандык коомдун алдында, мамлекеттик органдардын ишмердигине, анын ичинде коргонуу жана коопсуздук тармагына көзөмөл жүргүзүүгө активдүү катышуу аркылуу ак ниет башкаруу принциптерин жүзөгө ашыруу милдети турат. Күч түзүмдөрүнүн ишмердиги, негизсиз же туш келди эле жашыруун кылынган маалыматтарды жетиштүү деңгээлде ачыкка чыгаруу багытында көп иштерди жүргүзүү керек.

Өзгөчө кырдаалдарды башкаруу, ааламдашуу доорундагы маалымат коопсуздугу сыяктуу чөйрөлөр иш жүзүндө жарандык көзөмөлгө алынбай, ал эми күч мекемелеринде коррупция менен болгон күрөшкө жарандардын катышуу маселелери эми гана карала баштады.

Сунуштар:

Мамлекеттик органдарга, алардын ичинен күч түзүмдөрүнө:

- Кыргыз Республикасынын улуттук мыйзамдарды, ошондой эле адам укуктарын сактоо жана күч тармактарында ак ниет башкаруу принциптерин киргизүү боюнча эл аралык милдеттенмелерди так аткаруу;
- Күч тармактарындагы кесипкөй даярдык жана кадр саясаты маселелерине олуттуу көңүл буруу. Күч ведомстволорунун кызматкерлерине коюлуп жаткан талаптардын ичинде бир гана мыйзамдарды, өзгөчө профессионалдык талаптарды билүү гана эмес, коомчулук менен иштешүү талабы да коюлгандыгы абдан маанилүү.
- Коопсуздук чөйрөсүндө чечим кабыл алуучу адамдарга изилдөө жана талдоо жагынан көмөктөшүүчү изилдөө түзүмдөрүн ачуу;
- Улуттук коопсуздуктун кыйла маанилүү маселелери, алардын ичинде коомдук уюмдар менен кеңеш берүүчү жолугушуулар, жарандардын кайрылуулары менен иштөө диалогдук форумдар, күч түзүмдөрүнүн ишмердиги, коомдук коопсуздуктун маанилүү маселелери тууралуу жарандарга түшүнүктүү жазылган атайын макалаларды, басылмаларды чыгаруу формасында коомчулук менен байланышуунун маалыматтык механизмдерин жана каналдарын түзүү;

- Жарандык коом менен болгон кызматташууга ачыктыкты жана даярдыкты көрсөтүү;
- Коомдук уюмдардын катышуусу менен күч түзүмдөрүнүн ишинин сапатын жана натыйжалуулугун көз карандысыз баалоо механизмдерин иштеп чыгуу.

Жарандык уюмдарга:

- Жарандардын маалымат алуу укугунун бузулушу боюнча мониторингди улантуу, мамлекеттик органдар, бүтүндөй коомчулук, ЖКК жана сүрөөнчүлөр коомдоштугу үчүн мониторингдин жыйынтыктарын кеңири чагылдыруу;
- Күч органдарынын ишмердик чөйрөсүндөгү жарандык көзөмөлдүн таасирин күчөтүү үчүн жарандык сектордун ичиндеги аракеттерди бириктирүү жана координациялоо;
- Коомдук кеп-кеңеш берүү боюнча бардык жеткиликтүү, мыйзамдуу каражаттарды кеңири пайдалануу, күч түзүмдөрүнө жарандык көзөмөл жүргүзүүнүн жеткиликтүү стратегияларын, анын ичинде эдвокаси стратегиясын, мониторинг, изилдөөлөрдү жана талдоо баяндамаларын жүргүзүү мүмкүнчүлүктөрүнүн баарын колдонуу;
- Жарандык көзөмөл жүргүзүү боюнча өз дараметин, анын ичинде талдоо дараметин бекемдөө, күч түзүмдөрүнүн бюджеттеринин түзүлүү, аткарылуу жана ага мониторинг жүргүзүү процесстеринин өзгөчөлүктөрүн түшүнүү;
- Кыйноолордун колдонулушун алдын алуу боюнча Улуттук борборду түзүү жөнүндө мыйзамдын ишке ашырылышына жигердүү катышуу;
- Калктын маалыматтуулугун арттырууга, укуктук сабаттуулугун жогорулатууга жана коопсуздук чөйрөсүндөгү маселелер туурасында кабардар болушуна жигердүү көмөктөшүү.

Адабияттар:

Англис тилинде:

1. Eden Cole, Kerstin Eppert, Katrin Kinzelbach (Eds) (2008), Public Oversight of the Security Sector. A Handbook for Civil Society Organizations. UNDP-Bratislava & Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF)
2. Erica Marat (2012), Security Sector Reform in Central Asia. DCAF – Geneva.
3. Marina Caparini (January 2004), Civil Society and democracy oversight of the security sector: a preliminary investigation. Geneva Center for the Democratic control of armed forces (DCAF) / Working paper No.132.
4. Public Oversight of the Security Sector. A Handbook for Civil Society Organizations. United Nations Development Programme, Bratislava, 2008

Орус тилинде:

1. Аналитический доклад «Проблемы призыва и военной службы в Кыргызстане», июнь 2012. Сеть «Женщины – миротворцы Кыргызстана»/ UN Women/ Фонд за Международную толерантность.
2. Демократический гражданский контроль над сектором безопасности: актуальные источники. – Центр исследований армии, конверсии, и разоружения, Киев, 2012, 428 с.
3. Европейский Союз – Кыргызская Республика. Семинар гражданского общества по правам человека. Роль НПО в осуществлении верховенства закона и соблюдении прав человека» / UN Women/ 8-9 февраля 2012 года, отель Ак-Кеме, Бишкек.
4. Концепция национальной безопасности Кыргызской Республики. Утверждена Указом Президента КР от 9 июня 2012 № 120.
5. Национальный Доклад КР в Комитет ООН против пыток за 1999-2011 гг. Подготовлен МВД КР при поддержке УВКПЧ ООН.

8-БАП.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КУРАЛ-ЖАРАК КООПСУЗДУГУ: УЧУРДАГЫ АБАЛ ЖАНА КОРКУНУЧТАР

*Гүлшайыр Абдирасулова,
"Кылым шамы" укук коргоо борбору*

Киришүү

Кыргызстанда акыркы жылдары түзүлгөн татаал социалдык-экономикалык жана саясий кырдаал коомдогу ар кандай чыңалуу, кагылышуу очокторунун пайда болушуна шарт түздү. Ар түрдүү митингдерди, жүрүштөрдү, пикеттерди, көтөрүлүштөрдү өткөрүү сыяктуу массалык иш-чаралар өнөкөткө айланды. Мындай шарттарда массалык же топтошкон мыйзам бузуу, бийлик органдарынын имараттарын басып алуу, стратегиялык мааниге ээ болгон трассаларды, жолдорду тосуу, жарандарды барымтага алуу, курал-жарактарды тоноо өңдөнгөн, элге, коомдук тартипке жана анын коопсуздугуна залал келтирүүчү, укуктук талаптарга дал келбеген ар кандай каршылык акциялары кулачын жайылтууда.

2005-жылы март ыңкылабы учурунда белгисиз адамдар тарабынан күч түзүмдөрүнүн карамагындагы курал-жарактардын тонолушу тескери үлгү болуп, эл арасында ушундай кылса боло берет деген ойдун жаралышына алып келди¹³⁶. Тилекке каршы, мындай укуктук талаптарга каршы келген аракеттер 2010-жылы апрель окуяларында¹³⁷ жана июнь айындагы өлкөбүздүн түштүгүндөгү улуттар аралык кагылышууларда¹³⁸ мурдагыдан кеңири масштабда

¹³⁶ 2005-жылдын 24-мартында Кыргызстанда “жоогазын ыңкылабы” болуп өтүп, анын жыйынтыгында бийлик алмашкан.

¹³⁷ 2010-жылы 7-8-апрелде курал колдонуу менен кезектеги бийлик алмашуу жүрүп, 6-апрелде бул толкундоолор Талас шаарында, ал эми 7-апрелде Бишкектеги “Форумдун” имаратынын жанында болгон.

¹³⁸ Июндун онунан он бирине караган түнү Ош шаарында кыргыздар менен өзбектер арасында улут аралык жаңжал башталып, ал Ош жана Жалал-Абад облустарына таралган.

кайра кайталанды. Бул окуялар учурунда 400дөн ашуун адам ок атуулардан курман болуп, миңден ашууну ар кандай жаракаттарды алышкан.

Аскердик жана укук коргоо мекемелеринен мыйзамсыз тонолуп алынган курал-жарактардын жөнөкөй жарандардын колуна өтүшү, алардын ал курал-жарактар үчүн жоопкерчилигинин жоктугу коомдун ички коопсуздугуна коркунуч туудуруу менен коомубуздагы жана жалпы мамлекетибиздеги олуттуу көйгөйгө айланды.

Бул макала массалык баш-аламандык учурунда ок атуучу курал-жарактардын (мындан ары жөн эле курал-жарак) коопсуздугун калыбына келтирүү маселеси боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде жазылды. Бул изилдөө 2011-жылкы башталган иштин уландысы болуп саналат (ошол иштин алкагында мамлекетте курал-жарактарды тоноо боюнча түзүлгөн кырдаалды талкуулоо жана массалык баш-аламандык учурунда курал-жарактардын коопсуздугун мамлекет тарабынан камсыз кылуу багытындагы сунуш-пикирлерди иштеп чыгуучу мекемелер аралык жумушчу топ түзүлгөн эле).

Массалык баш-аламандык учурунда тонолгон ок атуучу курал-жарактардын саны

Расий маалыматтарга ылайык, 2005-жылдын мартындагы массалык баш-аламандыктардын учурунда жөнөкөй жарандар тарабынан 52 даана курал-жарак тонолгон, анын 4 даанасы гана ИИБ тарабынан кайтарылып, 48 даанасы кайтарылган эмес. Мамлекет да, коом да бул орчундуу маселеге учурунда анчейин маани бербеген.

2010-жылдагы окуялардан кийин курал-жарактардын коопсуздугу тууралуу маселе демейдегиден орчундуу көйгөй болуп калды, анткени апрель окуяларында 90дой, июнь окуяларында 300дөй адам ок атуучу курал-жарактардан курман болуп, 1000ден ашуун адам жаракат алышкан.

Расмий маалыматтар боюнча, 2010-жылдын апрель, июнь айларындагы массалык баш-аламандыктар учурунда республикада 1033 даана курал, 43 045тен ашуун ок-дары тонолгон. Алардын ичинен куралдардын 45 пайызы, же 465 даанасы гана, ок-дарылардын 38 пайызы, же 16701 даанасы гана кайтарылган. Демек, тонолгон курал-жарак жана ок-дарылардын жарымынан көбү азыркы күнгө чейин кайтарыла элек¹³⁹.

¹³⁹ 2012-жылдын 1-ноябрына карата Чек ара аскери, Коргоо министрлиги, Ички иштер министрлиги, Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук боюнча мамлекеттик комитетинин расмий маалыматтарынан.

2010-жылдын апрель, май айларындагы курал-жарактар Ички иштер министрлигинин бөлүктөрүндө – бул ички иштер жана ички аскер органдары, Коргоо министрлигинин - аскер бөлүктөрү менен чек ара заставаларында талап-тонолгон.

Болжолдуу саны 200-300гө чамалаган кыргыз улутундагы адамдардын жоон тобу күч жана укук коргоо органдарынын түзүмдүк бөлүмдөрүн курчап, курал-жарак берүүнү талап кылышкан. Көпчүлүгүнүн кандайдыр бир адамдардын жетектөөсү менен жүргөндүгү бул талап-тоноонун алдын ала даярдалганынан кабар берет. Алсак, 2010-жылдын июнь окуялары учурунда өлкөнүн түштүгүндө калк тарабынан 25 жолу курал жарактарды талап-тоногон, алардын ичинен 7синде курал-жарак өз ыктыяры менен кайтарылган, 1 жолкусунда аскер кызматындагы адам өзүнө ишенип берилген автоматы менен качкан фактылар катталган.

Айрым учурларда аскер бөлүмдөрүнүн жетекчилери, курал-жарактардын негизги бөлүгүн сактап калуу максатында, сүйлөшүүлөр аркылуу, курал-жарактардын айрым бөлүгүн талап кылгандарга берүүгө мажбур болушкан. Куралдарды талап-тоноо учурунда адамдардын жоон тобу күч колдонуп, натыйжада курман болгондор, жаракат алгандар болгон¹⁴⁰.

Курал-жарактардын коопсуздугу: коркунучтар жана жамааттык күч-аракеттин зарылчылыгы

2011-жылы 25-августта “Кылым шамы” укук коргоо борборунун (Бишкек) демилгеси менен массалык баш-аламандык учурунда ок атуучу курал-жарактардын, аскердик техниканын, ок-дарылардын коопсуздугун мамлекет тарабынан камсыз кылуу багытында сунуш-пикирлерди талкуулоо жана иштеп чыгуу боюнча жумушчу топ түзүлгөн.

Жумушчу топко Өкмөттүн аппаратынан, Ички иштер министрлигинен, Улуттук коопсуздук комитетинен, Кыргыз Республикасынын Аскер прокуратурасынан өкүлдөр, ошондой эле Коргоо министрлигинин алдындагы коомдук байкоо кеңешинин (КБК), Баңги заттарын көзөмөлдөө мамлекеттик кызматынын, Улуттук коопсуздук боюнча мамлекеттик кызматынын мүчөлөрү, эксперттик бирикменин өкүлдөрү киришкен¹⁴¹.

¹⁴⁰ Аскер прокуратурасынын жана Жалал-Абад облусунун ИИБ расмий маалымдамаларынан.

¹⁴¹ Жумушчу топтун курамы: Өкмөттүн Аппаратынын укуктук тартип коопсуздугун жана коргонуу жөндөмдүүлүгүн камсыздоо бөлүмү, Аскер Прокуратурасы, КР ИИМ Ички аскеринин инженердик-химиялык жана атайын каражаттар менен куралдандыруу кызматы, КР Баңги заттарын көзөмөлдөө боюнча мамлекеттик кызматы, КР Улуттук коопсуздугунун мамлекеттик комитети, ИИМ коомдук коопсуздук боюнча башкы башкармалыгы, УКМКнын Чек ара аскери, КР ИИМ каржы-чарбалык башкармалык бөлүмү, КР УКМКнын тогузунчу башкы башкармалыгы, ИИМ Академиясы, КРнын Коргоо министрлигинин алдындагы КБК, УКМКнын алдындагы КБК, КР Баңги заттарын көзөмөлдөө боюнча мамлекеттик кызматынын алдындагы КБК, “Кылым шамы” укук коргоо борбору, эксперттер.

Жумушчу топ өз ишинин учурунда борбор калаабызда үч жолу, курал-жарактарды тоноо жүргөн облустук борборлордо (Ош жана Талас) бирден тегерек столдорду өткөрүшкөн. Тегерек столго бийликтин күч органдарынын өкүлдөрү катышып, анда төмөнкү **негизги маселелер** талкууга коюлган:

- Кыргыз Республикасынын курал-жарактарды пайдалануу боюнча мыйзамдарындагы кемчиликтер жаена карама-каршылыктар;
- курал-жарактарды колдонуу маселесин жөнгө салган мыйзамдарда жана КР Жазык кодексинде массалык баш-аламандыктарга аныктаманын жана юридикалык түшүндүрмөнүн берилиши;
- тынч мүнөздөгү каршылык акциясынын катышуучулары менен зомбулукчул сүрмө топтун ортосундагы айырманы аныктоо;
- кызматтагы адамдардын, укук коргоо органдарынын жана аскерлештирилген түзүмдөрдүн кызматкерлеринин массалык баш-аламандык учурундагы аракеттеринин мыйзамдарда так, даана белгиленишинин зарылчылыгы;
- курал-жаракты, ок-дарыларды пайдалануу, колдонуу, сактоо, эсебин тактоо, таркатууда техникалык коопсуздук эрежелерин сактоо боюнча мекеме ичиндеги буйруктарды жөнгө салуунун тартиби;
- курал-жаракты жоготууда, тарттырып ийүүдө, өз ыктыяры менен берип салууда командирлердин, укук коргоо органдарынын жана аскердик түзүмдөрдүн кызматкерлеринин жоопкерчилигин, алардын күнөөсүн / күнөөлүү эместигин далилдөө тутумун уюштуруу;
- курал-жарактарды талап-тоноого жол бергендерди, талап-тоногондорду жоопко тартуу;
- курал-жаракты жоготкондо, тарттырып ийгенде же өз ыктыяры менен берип салган учурларда кызматтык иликтөөлөрдү жүргүзүү жана уставдар, мекеме ичиндеги буйруктар аркылуу жөнгө салуу тартиби;
- куралдарды сактоочу жайларга коюлуучу техникалык талаптар;
- массалык баш-аламандык учурунда мамлекеттик органдар жана жергиликтүү башкаруу органдарынын өз ара иштешүүсү жана аны жөнгө салуу тартиби;
- «Массалык баш-аламандыктар жана ИИБ кызматкерлеринин иш-аракеттери» деген темада окуу программасын иштеп чыгуу жана ИИБ кызматкерлеринин массалык баш-аламандык учурундагы иш-аракеттери боюнча практикалык сабактарды өткөрүү;
- талап-тонолгон ок атуучу куралдардын кайтарылып берилишин тездетүү.

Жумушчу топтун ишинин жүрүшүндө, Ош жана Талас шаарларында күч органдарынын, укук коргоо органдарынын, жергиликтүү бийлик органдарынын, коомдук уюмдардын өкүлдөрүнүн катышуусу менен өткөн талкууларда, массалык баш-аламандык учурунда укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин куралдарды тарттырып жиберүүсүнө таасирин тийгизген төмөндөгүдөй **негизги көйгөйлөр** аныкталды:

1. Укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин начар корголгондугу: 2010-жылы апрелде укук коргоо органдарынын кызматкерлери Өкмөт үйүн жана башка стратегиялык объектилерди коргоо боюнча бийликтин буйругун аткарып, бийликти алмаштырууну каалаган адамдарга каршы курал колдонушкан. Натыйжада укук коргоо органдарынын кызматкерлери сот жообуна тартылган;
2. Бийлик алмашкандан кийин укук коргоо органдарынын аброюнун төмөндөшү. Массалык баш-аламандык учурунда укук коргоо органдарынын бирдиктүү иштелип чыккан иш-аракетинин планынын жоктугу;
3. Аскер кызматындагылардын массалык баш-аламандык учурунда так, тыкан иштелип чыккан багыттуу иш-аракетинин жоктугу, алар өз эли менен согушууга эмес, Мекенди сырткы душмандардан коргоого даярданып жатканын унутпоосу керек;
4. Аскер бөлүктөрүндөгү курал-жарак сакталган жайлардын начар жабдылгандыгы. Мамлекет тарабынан аскер бөлүктөрүнүн жетиштүү каржыланбагандыгы;
5. Чек ара заставаларынын жана аскердик бөлүктөрдүн калк жашаган жана калк өзгөчө жыш жашаган жерлерге жайгашкандыгы;
6. Куралдарды талап-тоногондордун тобунда аялдардын, кары адамдардын болушу, аларды жалпы топтон бөлүп алуу кыйындыгы;
7. Укук коргоо органдарынын курал-жарактардын ордуна колдонуучу, адамдын ден-соолугуна, өмүрүнө залал келтирбөөчү атайы куралдар менен начар жабдылгандыгы;
8. Куралдарды талап-тоногондордун жоопко тартылбай калышы. Эки жүздүүлүк, башкача айтканда куралдарды талап-тоногондор эмес, куралды аргасыз тарттырып жиберген аскер кызматкерлеринин жоопко тартылып жаткандыгы;
9. Бийликтин криминал менен күрөшүмүш болгон “көргөзмө” иш-аракеттери.

КРнын курал-жарак коопсуздугу жаатындагы мыйзамдарын талдоо

Жумушчу топтун эксперттери тарабынан массалык баш-аламандыктарды жөнгө салуучу дагы 15 мыйзам, укук коргоо органдарынын жана аскер кызматкерлеринин массалык баш-аламандык учурундагы максаттары, аракеттери, ок атуучу курал-жарактардын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча иштер, баш-аламандык учурунда курал колдонуу сыяктуу маселелер кошумча талданды.

Мыйзамды талдоонун натыйжасында **2 негизги көйгөй**: ал мыйзамдардын аткарылбай жаткандыгы, ошондой эле мыйзамдын аныктамаларындагы кемчиликтер, так эместиктер белгиленди.

Алсак, укуктук анализ көрсөткөндөй, массалык баш-аламандыктар кылмыштын татаал (оор) түрү болуп саналат. Массалык баш-аламандыктар учурунда башка кылмыштардын белгилерин камтыган тескери аракеттер жасалат. Массалык баш-аламандыктарга өрттөө, кыйратуу, мүлктү жок кылуу, ден соолукка зыян келтирүү, өлтүрүү ж.б. сыяктуу өз алдынча кылмыш курамдары кирет. Мыйзамда массалык баш-аламандыктарга жогоруда белгиленген жана башка кылмыштардын жана аларды уюштуруунун жыйындысы деген аныктама берилет.

Массалык баш-аламандыктар учурунда 20дан ашуун кылмыш жасалышы мүмкүн, алар массалык баш-аламандыктарды уюштургандарды жоопкерчиликке тартуу боюнча Жазык кодексинин 233-беренеси боюнча же ар бири өзүнчө Жазык кодексинин бийликке каршылык көрсөтүү деген тиешелүү беренесине ылайык классификацияланат.

Ошентип, массалык баш-аламандык – бул сүрмө топтун коомдук тартипке, жарандардын жеке коопсуздугуна, коомдун коопсуздугуна олуттуу коркунуч туудуруучу, күч колдонуу, бузуп талап-тоноо, өрттөө, башка бирөөнүн мүлкүн жок кылуу, ок атуучу куралдарды, жардыруучу заттарды колдонуу, ошондой эле бийлик өкүлдөрүнө куралдуу каршылык көрсөтүү менен коштолгон, мамлекеттик жана коомдук ишканалардын, мекемелердин, транспорттун ырааттуу күндөлүк ишин бүлүнтүүчү (аларды кайра калыбына келтирүү үчүн атайын шашылыш иш-чаралар, кошумча каражат, чоң күч керектелет) аракети деп аныктама берсек болот.

Ички иштер органдары (мындан ары ИИО) тууралуу мыйзам ИИОнун негизги милдеттеринин тизмегин – коомдук тартипти, инсандын жана коомдун коопсуздугун камсыз кылууну аныктайт¹⁴².

*ИИО өз милдеттеринин чегинде коомдук тартипти, инсандын жана коомдун коопсуздугун сактоого милдеттүү*¹⁴³.

Бул ченемдер кызматкердин милдеттерин толук аныктай албайт, ал ИИОнун ишинин жалпы принциптерин гана белгилейт. Коомдук тартип, инсандын, коомдун коопсуздугу деген түшүнүктөр эмнени билдирери такталган эмес. ИИО коомдук тартипти сактоо боюнча кандай иштерди аткарыш керек, өзгөчө массалык баш-аламандыктар же өзгөчө кырдаалдар учурунда коомдук тартипти сактоо, коомдун, инсандын коопсуздугун коргоо боюнча ага кандай милдеттер жүктөлгөндүгү да түшүнүксүз. Тилекке каршы, мыйзам бул суроолорго толук кандуу жоопторду бере албайт, ошондуктан ИИОнун милдеттери ар башкача чечмеленип калууда.

142 2-берене.

143 8-берене

ИИОнун массалык баш-аламандыктар учурунда башка уюмдар менен иштешүүсү¹⁴⁴

ИИО өзүнө жүктөлгөн милдеттерди мамлекеттик органдар, коомдук бирикмелер, эмгек жамааттары, ошондой эле ИИОго жардам көрсөтүү максатында түзүлгөн коомдук түзүмдөр менен бирдикте аткарат.

Мамлекеттик органдар, эмгек жамааттары, кызматкерлер, коомдук бирикмелер ИИОнун милдеттерин аткаруусуна көмөк көрсөтүшү керек.

ИИО өзүнө жүктөлгөн милдеттерди Ички аскер бөлүгү менен бирдикте аткарат.

Тилекке каршы, мыйзамда массалык баш-аламандыктар учурунда өз ара иштешүүнүн белгилүү бир механизми көрсөтүлгөн эмес. Андай механизм сөзсүз иштелип чыгышы керек. Мисалы, массалык баш-аламандыктар учуруна иш план түзүлүп, ал планда катышуучулардын ар биринин милдеттери аныкталышы керек. Мындай иштешүү механизмин мыйзамдык актылар менен бекитсе болот.

ИИО кызматкерлеринин жоопкерчилиги¹⁴⁵.

ИИО кызматкерлери өз укуктарынын чегинде өз алдынча чечимдерди кабыл ала алат.

ИИО кызматкерлери укукка каршы келген иш-аракеттери же кайдыгерлиги үчүн мыйзам боюнча жоопко тартылат. Эгерде ИИО кызматкерине мыйзамга каршы буйрук бериле турган болсо, ал мыйзам чегинде гана аракеттерди жасоого тийиш.

ИИОнун кызматкери кайсы мыйзамдын жетегинде болуусу керек экендигин мыйзам аныктабайт. Массалык баш-аламандык учурунда да мындай талаптарды аткаруу (жетекчинин буйругунун же тескемесинин мыйзамга карама-каршылылыгын аныктоо) чынында мүмкүн эмес.

Эгерде ИИОнун кызматкери формалдуу түрдө укукка каршы келген, бирок акталгыдай кесиптик тобокел менен иш-аракеттерди жасаган болсо, мыйзамды бузгандык деп таанылбашы мүмкүн. Эгер иш-аракет түзүлгөн кырдаалга жараша жасалган, максатка мындай иш-аракетсиз жетүү мүмкүн эмес болсо, ал эми тобокелге барган кызматкер келтирилген зыянды болтурбоо үчүн бардык зарыл чараларды көргөн болсо, анда бул тобокелдик акталуу деп таанылат.

Бул аныктама өтө калпыс берилгендиктен, аны чечмелөө, практикада колдонуу кыйынчылыкты туудурат.

¹⁴⁴ 4 жана 5-беренелер

¹⁴⁵ 11-берене.

**ИИОнун (кызматкерлердин) ок атуучу куралдарды колдонуусу.
Курал колдонууга уруксат бериле турган жагдайлар¹⁴⁶**

Тилекке каршы, Мыйзамда “курал колдонуу” деген түшүнүккө аныктама берилбеген. Ошол эле мезгилде мыйзамдын текстинде “курал колдонуу” деген сөз айкашы кездешет¹⁴⁷.

Илимий адабияттарда курал колдонуу деген сөз аны өз дайыны боюнча колдонууну билдирет (мисалы, эскертүү иретинде жогору карай атуу, атууну (жардырууну) тууроо, атып өлтүрүү ж.у.с.)

ИИОнун кызматкерлери тарабынан курал төмөнкү учурларда колдонулат¹⁴⁸:

1. Жарандарды өмүрү жана ден соолугуна коркунуч туудурган кол салуулардан коргоодо.
2. Өзүнүн өмүрү жана ден соолугуна коркунуч туудурган кол салуулардан коргонууда.

Өмүргө жана ден соолукка коркунуч туудурган кол салуу деген эмне? Тилекке каршы, мыйзам бул түшүнүктүн критерийлерин аныктабайт. Ошондуктан, турмушта ички иштер бөлүмүнүн кызматкери учурда түзүлгөн абалга өзү баа берип, курал колдонуу керектиги жөнүндө чечимди өз алдынча кабыл алуусу керек. Кийин ал ошол кырдаалда курал колдонгондугунун мыйзамдуулугун негиздеп берүүгө тийиш. Демек, массалык баш-аламандыктардын шартында, кызматкер үчүн бул милдет ого бетер татаалдашат.

3. Маанилүү жана кайтарууга алынган объектилерге, жарандардын турак үйлөрүнө, мамлекеттик жана коомдук органдардын, ишканалардын, мекемелердин, уюмдардын имараттарына жасалган топтошуп кол салууну же куралдуу кол салуунун мизин майтаруу үчүн, аскердик же ИИОнун кызматтык нарядына кол салуунун мизин майтаруу үчүн.

Практикада бул жобонун колдонулушу бир катар суроолорду туудурат. Негизги термин “кол салуудан коргонуу” экени түшүнүктүү. Сүрмө топ ИИБ кызматкерлеринин колунан күч менен куралдарды тартып алса же тартып алууга аракеттенсе, бул кол салууга жатабы? Топтошуп кол салуу деген эмнени түшүндүрөт? Маанилүү объектилер деген эмне? ИИОнун курал сакталган жайын кол салгандардан коргоо үчүн курал колдонууга болобу?

4. ИИОнун кызматкерлеринин же коомдук тартипти коргоо боюнча жана кылмыштуулук менен күрөшүүгө байланышкан башка коомдук же

¹⁴⁶ 12 жана 15-берене.

¹⁴⁷ Мисалы, 15-беренеде.

¹⁴⁸ ИИОнун кызматкерлери куралды башка учурларда: 1) айдоочу ички иштер органынын кызматкерлеринин талаптарына баш ийбей, жарандардын өмүрүнө жана ден-соолугуна коркунуч жаратса, ал айдаган унаа каражатын зыян келтирүү менен токтотуу үчүн; 2) жырткычтардын кол салуусунан коргонуу үчүн; 3) коога, жардамга чакыруу белгисин берүү, ошондой эле эскертүү максатында асманга атуу үчүн колдоно алышат.

кызматтык милдеттерди аткарып жаткан башка кызматкерлердин өмүрү жана ден соолугуна коркунуч туудурган жана башка кол салуулардын мизин кайтаруу үчүн.

“Адамдын өмүрү жана ден-соолугуна коркунуч туудурган башка (айрым) кол салуулар» деген сөз тизмеги кызыктай угулат. Бул кайсы учурлар болушу мүмкүн? Тилекке каршы, бул түшүнүк үстүртөн берилген, түшүнүксүз.

5. Куралдуу каршылык көрсөткөн, кылмыш жасоо аракетин жасап жаткан жеринен көрүнүп калган, камактан (административдик камакта жүргөндөрдөн башка) качкандарды кармоо, ошондой эле мыйзам боюнча куралды тапшыруу талабын орундатуудан баш тарткандарды кармоо үчүн.

Бул жагдайлар массалык баш-аламандык учурларында да болушу мүмкүн экендиги түшүнүктүү.

Мыйзам курал колдонуунун төмөнкү тартибин бекитет:

Курал колдонуунун алдында сөзсүз ал жөнүндө эскертүү берилиши керек.

Капысынан же куралдуу кол салганда, аскер техникасы менен, унаа менен, учуучу аппараттар менен, деңиз унаалары менен кол салууда, барымтага алынгандарды бошотууда, камактан курал менен же кандайдыр унаа менен качканда, камактагы адамдар жүрүп бараткан унаадан секирип качкан учурларда ок атуучу куралды эскертүүсүз колдонууга болот.

Мыйзам бул жерде да капысынан жана куралдуу кол салуу деген түшүнүккө так аныктама бербейт. Массалык баш-аламандык учурунда, куралды күч менен тартып алуу учурунда курал колдонууга болобу, же жокпу, кайрадан түшүнүксүз бойдон калууда.

Аялдарга, жашы жете элек балдарга карата курал колдонууга, алар куралчан кол салбаган, куралдуу каршылык көрсөтпөгөн, адамдарды же унааларды барымтага албаган, кандайдыр топ менен адам өмүрүнө коркунуч туудурган кол салууларга катышпаган учурларда тыюу салынат.

Эгерде массалык баш-аламандык учурунда топтун арасында ок атуучу курал менен, таш, таяк, бөтөлкөлөр, жардыруучу аралашмалар менен куралданган аялдар, жашы жете элек балдар болсо, ИИОнун кызматкери эмне кылууга тийиш? Мындай учурлардагы курал колдонуунун эрежеси да жөнгө салынбаган бойдон калууда.

Коргонуу жана куралдуу күчтөр жөнүндөгү мыйзам төмөнкү принциптерди аныктайт: коргонууну уюштуруунун негиздери, мамлекеттик органдардын, жергиликтүү башкаруу органдарынын укуктары менен милдеттери; уюштуруучулук-укуктук формасына карабай, бардык юридикалык жактардын, ошондой эле коргоо жаатында кызмат өтөгөн

КРнын жарандарынын укуктары жана милдеттери; КР Куралдуу күчтөрүнүн курамы, түзүлүшү жана милдети; коргонуу жаатында КР мыйзамын бузгандардын жоопкерчилиги.

Бул иште аталган мыйзамдын 10-беренеси орчундуу мааниге ээ, ал Кыргыз Республикасынын куралдуу күчтөрүнүн төмөнкү учурларда колдонулушун жөнгө салат:

1. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендигин, көз карандысыздыгын жана аймактык бүтүндүгүн, конституциялык түзүлүшүн, коомчулугун жана жарандарын ар кандай агрессиядан коргоо үчүн;
2. Жарандардын, коомдун, мамлекеттин коопсуздугун террорчулуктан, мамлекеттин кызыкчылыгына терс таасирин тийгизүүчү жер-жерлердеги жана башка куралдуу кагылышууларда коргоону камсыз кылуу;
3. мыйзамсыз куралдуу тузүмдөрдү жок кылуу үчүн;
4. жаратылыш кырсыктарынын жана башка техникалык өзгөчө кырдаалдардын кесепеттерин жоюу үчүн.

Мамлекеттин ичиндеги саясий маселелерди чечүүдө Куралдуу күчтөрдү колдонууга тыюу салынат.

Мыйзамда жогоруда белгиленген түшүнүктөрдүн так критерийлери жок. Ошондуктан аларга түшүндүрмө берүүдө келип чыгуучу айрым суроолорго өзүнчө талдоо жүргүзүү зарыл. Мыйзам массалык баш-аламандыктар учурунда келип чыгуучу маселелерди, андагы куралдуу күчтөрдүн аракетин, куралдардын, ок-дарылардын, аскердик техниканын коопсуздугу менен байланышкан маселелерди жөнгө салбайт.

“Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин куралдуу күчтөрү жөнүндөгү” мыйзамда куралдуу күчтөрдүн (мындан ары – КК) алдына коюлган маселелердин ичинен төмөнкүлөр өзүнчө бөлүп каралат:

1. мамлекеттик маанилүү объектилерди, атайын жүктөрдү кайтаруу;
2. түзөтүүчү эмгек мекемелерин, соттолгондорду жана камакка алынгандарды кайтаруу;
3. өзгөчө кырдаалдар учурунда коомдук тартипти сактоо, коомдун коопсуздун камсыз кылуу, укуктук эрежелерди аткаруу боюнча ИИБге көмөк көрсөтүү.

Бул аталган мыйзамдан тышкары КК милдеттери ички аскердин уставында, КР ИИМ ченемдик актыларында аныкталат.

Мыйзамга ылайык, Куралдуу күчтөрдүн аскер кызматкерлери куралды төмөнкүдөй учурларда колдоно алышат:

- а) жарандарды өмүрүнө же ден соолугуна коркунуч туудурган кол салуулардан коргоо үчүн;
- б) аскер кызматкерлерин, ИИБнүн, эмгек түзөтүү мекемелеринин (ЭТМ), сот жана прокуратура кызматкерлерин алардын өмүрү менен

- ден соолугуна коркунуч туудурган кол салуулардын мизин кайтаруу, ошондой эле алардын курал-жарагын тартып алуу аракетине бөгөт коюу үчүн;
- в) барымтадагыларды, тартып алынган кайтарылуучу объектилерди, имараттарды, жүктөрдү жана аскердик техниканы бошотуп алуу үчүн;
- г) жарандардын өмүрүнө, ден соолугуна каршы келген кылмыштарды жасап жаткан учурда көрүнүп калып, качууга аракеттенген жана куралдуу каршылык көрсөткөн кылмышкерлерди кармоо үчүн;
- д) кылмышка шектүү делип кармалгандардын, камакка алынууга өкүм чыгарылгандардын, камактагылардын качууга жасаган аракеттерин алдын алуу жана бул пунктта белгиленгендердин күч менен бошонуп кетүүсүн алдын алуу үчүн;
- е) өзгөчө кырдаалдар учурундагы ирежеге карабай, милициянын кызматкерлеринин, аскер кызматкерлеринин мыйзамдуу талабы боюнча токтобогон унааны зыян келтирүү менен токтотуу үчүн;
- ж) аскердик шаарчаларга, аскердик эшелондорго жана колонналарга, корголуучу объектилерге, курулуштарга жана жүктөргө, жарандардын турак-жайларына, мамлекеттик органдардын, коомдук бирикмелердин, уюмдардын имараттарына айрым топтордун кол салуусунун же куралдуу кол салуусунун (анын ичинде унааларды колдонуу менен) мизин кайтаруу үчүн;
- з) укуктук талаптарга каршы аракеттерин токтотуу, колдорундагы куралдарды жана аскердик техникаларды өткөрүп берүү тууралуу мыйзамдуу талаптарды аткаруудан баш тарткан куралдуу топтордун каршылыгын басуу үчүн;
- и) ЭТМ, ТИЗО жана башка абактагылардын бүлүнтүү, өрт коюу, массалык өлтүрүүлөр жана башка аракеттер менен коштолгон массалык баш-аламандыктарын басууда (эгер басуунун башка түрү натыйжа бербеген болсо).

Бул нерселердин бардыгы массалык баш-аламандык учурунда сөзсүз боло тургандыгы белгилүү нерсе.

Мыйзамда дагы төмөнкүлөр берилген: капысынан кол салууда, куралдуу каршылык көрсөтүүдө, куралдуу кол салууларда, аскер техникасы, унаа жана учуучу жабдыктар менен кол салууларда, кайтаруудан куралы, унаачан же учуучу жабдыктар менен качкан учурларда, ошондой эле көрүү кыйын болгон (караңгы) шартта качканда, жүрүп бараткан унаадан секирип качканда, куралды эскертүүсүз колдонууга болот.

Тилекке каршы, Мыйзам капысынан кол салуу, куралдуу кол салуу деген аракеттерге так аныктама бербейт. Кыргызстандагы болуп өткөн массалык баш-аламандыктарды эсепке алуу менен, мындай учурларда курал колдонууга болобу деген суроо туулат.

Мыйзамда аялдарга, майып экендиги ачык байкалып турган адамдарга, жашы жете элек өспүрүмдөргө курал колдонууга, албетте, эгерде алар адамдын өмүрүнө жана ден соолугуна коркунуч туудурган куралдуу каршылык көрсөтпөгөн учурларда, тыюу салынат деп айтылган.

Массалык баш-аламандыктар учурунда элдин арасында ок атуучу куралдар, таш, таяк, бөтөлкө, жардыргыч аралашмалар менен куралдангандардын арасында аялдар жана жашы жете элек өспүрүмдөр болсо, мындай учурларда аскер кызматкерлери кандай чара көрүүсү керектиги түшүнүксүз бойдон калган. Бул учурда курал колдонуунун кандай тартиби бар?

Жумушчу топтун ишмердигин, эксперттердин кеп-кеңештеринин, ошондой эле Кыргызстандын аймактарында өткөн талкуулардын жыйынтыгында ченемдик-укуктук негиздер чагылдырылган “Мамлекет тарабынан массалык баш-аламандык учурунда ок атуучу куралдардын, ок-дарылардын, аскер техникасынын коопсуздугунун камсыздалышы” деген аталыштагы отчет түзүлдү.

Куралдарды кайтарып алуу боюнча мамлекеттик органдардын иш-аракеттери

“Кылым шамы” укук коргоо борбору бул көтөрүлгөн көйгөйдүн маанилүүлүгүн эске алуу менен, тиешелүү бийлик органдарына алардын массалык баш-аламандык учурундагы курал-жарактардын коопсуздугун камсыз кылуу жана тартылып алынган куралдарды кайра кайтаруу боюнча аткарган иштери тууралуу билдирүүлөрдү берип турушун өтүнүп, маал-маалы менен кайрылып турат.

Алсак, Коргоо министрлиги тарабынан Убактылуу өкмөттүн 2010-жыл, 7-майдагы “Куралдарды, ок-дарыларды, жардыруучу заттарды мыйзамсыз колдонууну алдын алуу чаралары жөнүндө” №32 тескемесин аткаруу максатында, жарандардан мыйзамсыз сакталган куралдарды акы төлөбөй кабыл алуу тууралуу жобо иштелип чыккан.

Коргоо министрлигинин ракета жана артиллериялык куралдары кайрадан такталып саналып чыкты, ок атуучу куралдардын так эсеби алынып, эсептик номерлери такталды. ИИМдин талдоо-маалымат борборуна тонолуп кеткен куралдардын эсептик карточкалары кайрадан эсепке алуу максатында жиберилди.

Тонолгон куралдарды кайтарып алуу максатында “ЭлТР”, “КТРК” каналдарынан, “Кабарлар”, “Европа плюс”, “Манас”, “Кыргызстан обондору” радиолорунан элге кайрылуулар уюштурулду. Республикалык, облустук басылмалардан КР Ички иштер министрлигинин өз ыктыяры менен мыйзамсыз сакталган курал-жарактарды өткөрүү тууралуу элге

кайрылуулары басылып чыкты. Бул өңдүү иш-чарлар “Билайн”, “Мегаком”, “Кател”, “Фонекс” уюлдук компанияларынын операторлору менен да биргеликте жүргүзүлдү. Азыркы учурда ИИБ бөлүмчөлөрүндөгү курал-жаракты сактоочу жайлар сакчылык белги бергичтер жана видео камералар сыяктуу зарыл техникалык каражаттар менен жабдылган¹⁴⁹.

Мамлекеттик улуттук коопсуздук комитетинде да куралдардын, окдарылардын жоголуп кетүү коркунучун алдын алуу максатында жүргүзүлгөн иштерине кайрадан баа берилип, кошумча иш-план түзүлдү, мекеме ичиндеги тийиштүү түшүндүрмөлөр, буйруктар кайра каралып, толукталып иштелип чыкты¹⁵⁰. Курал-жарактардын тонолуусуна жол берген 2014, 2028-аскердик бөлүктөрдүн¹⁵¹ расмий кызматкерлерин тартип жоопкерчилигине тартуу тууралуу буйрук кабыл алынды.

Аскер прокурорунун орун басарынын айтуусу боюнча, 2010-жылдын июнь айындагы массалык баш-аламандык учурунда тонолгон, тартылып алынган куралдар фактысы боюнча 29 жазык иши козголуп, анын 21 сотко өткөрүлдү, 23 адам кылмыш жоопкерчилигине тартылып, 13 жазык иши зарылдыктан улам жасалган деп табылып, сот иши токтотулган¹⁵².

Бирок, ким жоопкерчиликке тартылды (жөнөкөй жарандарбы же аскер кызматкерлериби), иликтөө кандай жол менен жүргүзүлдү, кайсы адамдарга козголгон кылмыш иштер жабылды – бардыгы белгисиз бойдон калды. Бул суроолор али да жоопсуз, андыктан мындан ары бул багытта ишти улантуу зарыл.

Мындан сырткары, өткөрүлгөн куралдар үчүн бериле турган акчанын көлөмүнө да мамлекеттик органдардын өкүлдөрү өздөрү ишенбөөчүлүк менен карашат, бул ыкманын жыйынтыгынан күмөн санашат. Куралдарды кайтарып берүү өнөктүгүнө бардыгы 300 миң сом сарпталган. Пулеметту кайтарып бергендерге 8 миң сом (180 доллар), Калашников автоматы үчүн 4500 сом (100 доллар), 1 патрон үчүн 5 сом сыйлык берилген. (ал эми көмүскө базарда пистолетти 300 АКШ долларына, автоматты 600 долларга сатса болот). Мындай төмөн баа үчүн, албетте, жарандар куралды өткөрүүгө кызыкдар эмес экендиги айтпаса да түшүнүктүү¹⁵³.

¹⁴⁹ КР ИИМдин коомдук коопсуздугунун башкы башкармалыгынын расмий маалымдамасынан.

¹⁵⁰ КРнын Улуттук коопсуздук боюнча мамлекеттик комитетинин расмий маалымдамасынан.

¹⁵¹ КРнын Чек ара аскерлеринин расмий маалымдамасынан.

¹⁵² 2011-жылы 16-декабрдагы тегерек столдо Аскер прокурорунун орун басары Д.Эркинбаевдин сүйлөгөн сөзүнөн.

¹⁵³ 2011-жылы 16-декабрда өткөн тегерек столдо Башкы Прокурордун орун басары Н.Жэналиевдин жана Президенттин аппаратынын этникалык өнүгүү, дин саясаты жана коомчулук менен байланыш бөлүмүнүн жетекчиси З.Эргешовдун сүйлөгөн сөздөрүнөн.

Тыянак

Бүгүнкү күнү мамлекет массалык баш-аламандык учурундагы курал-жарак коопсуздугун камсыз кылуу боюнча жана анда тартылып алынган, тонолгон куралдарды кайтарып алуу боюнча жетишерлик иш алып барган жок. Мунун далили болуп, кайтарылган куралдардын санынын аздыгы, куралдарды тоноого, алдырып ийүүгө жол берген адамдардын жоопко тартылгандыгы тууралуу маалыматтын жоктугу эсептелет. Жоопко тартылбагандык жаңы кылмышка алып барары белгилүү, ошондуктан, Кыргызстанда бул багыт боюнча иш алып барууда мамлекеттик органдардын, коомдук уюмдардын, эксперттик бирикмелердин аракетин бириктирүү керек.

Коопсуздук – адамзаттын негизги укуктарынын жана муктаждыктарынын бири, ал бүгүнкү күндө эң чоң мааниге ээ болууда. Коопсуздукту камсыз кылуу үчүн адамдардын турмуш-тиричилигинин социалдык, экономикалык, саясий, техникалык, аскердик, маалыматтык, экологиялык сыяктуу ар түрдүү өңүттөрүн эске алууну талап кылынат.

Коопсуздук – адамдын жашоосунун негизги шарты, анын руханий, нравалык жана дене бой жактан өсүп-жетилүүсүнүн өбөлгөсү. Адамдын коомдогу коопсуздугу камсыз болмоюнча, анын жашоосу мүмкүн эмес.

Ошондуктан курал-жарак коопсуздугу менен байланышкан көйгөйлөр, коркунучтар бул багытта иш алып баруунун жаңы жолдорун, ыкмаларын издөөнү талап кылат. Коомдук коопсуздук концепциясын иштеп чыгуу керек. Анын бир бөлүмүндө курал-жарактардын коопсуздугу менен байланышкан маселелер каралууга тийиш.

Коопсуздук деген түшүнүктүн мазмунун маңызын кайра карап чыгуу талап кылынат. Мамлекеттин да, коомдун да, жеке адамдардын да коопсуздугун камсыз кылууну жөнгө салуунун жаңы жолдорун ойлонуштуруу зарыл.

Массалык баш-аламандыктар мамлекеттин ички коопсуздугуна коркунуч келтирерин моюнга алышыбыз керек. Ошондуктан келечекте массалык баш-аламандыктарды алдын алуу мамлекеттин улуттук коопсуздукту камсыз кылуудагы негизги багыттарынын бири болушу зарыл.

Баш-аламандык учурунда коопсуздукту камсыздоо боюнча мамлекеттик программаны даярдоо, аткаруу бийлигинин улуттук коопсуздукту камсыз кылуу жаатындагы ишин координациялоо жана анын натыйжалуулугуна баа берүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу кажет. Бул иш-аракеттерди уюштуруу жана мамлекеттик органдардын ишин күчөтүүнү координациялоо үчүн төмөндөгүлөрдү түзүү сунушталат:

- Коргоо кеңешинин курамында туруктуу же убактылуу комиссияны;
- ИИМдин алдында Массалык баш-аламандыктарды алдын алуу боюнча координациялык комиссияны / кеңешти.

Мамлекеттик органдарынын коопсуздукту камсыз кылуу иш-аракеттерин бюджеттен каржылоо ишин караштыруу зарыл.

Эң негизгиси, жөнөкөй жарандардан да, кызматкерлерден да мыйзамдын аткарылышын талап кылып, мыйзамды аткарбагандарды жоопко тартуу зарыл. Элди уюштуруп, ызы-чуу менен кандайдыр бир максаттарга жетүү аракеттерин токтотуу керек, алардын уюштуруучуларын кызматына, социалдык абалына карабастан, мыйзам чегинде жоопко тартуу зарыл. Болбосо, ар ким өзүн коргоо, же өз максатына жетүү үчүн каалаган, туура дагы, туура эмес дагы жолдорду тандап алышы кадимки көндүмгө айланат. Мындай жагдай мамлекетте баш-аламандыктын пайда болушуна, мамлекеттүүлүктүн, эгемендүүлүктүн жоголушуна алып келиши ыктымал.

Сунуштар

Курал-жарактардын коопсуздугун камсыз кылууга, куралдарды берүүдөгү жоопкерчиликти күчөтүүгө, калк ичинде куралды тартып алгандар, мыйзамсыз куралды сактагандар кандай жоопкерчиликке тартылары жөнүндө маалыматтарды таратууга багытталган төмөнкү бир нече сунуш-пикирлерди беребиз:

- 1) мыйзамдарда юридикалык түшүнүктөрдү, аскер кызматкерлеринин массалык же топтошкон баш-аламандыктар учурундагы иш-аракеттерин так белгилөө зарыл;
- 2) курал-жарактын айлантылышына мамлекеттик көзөмөлдү күчөтүү керек;
- 3) мамлекеттик түзүмдөр тарабынан куралдардын коопсуздугун камсыз кылуу иштери боюнча кошумча чараларды көрүү керек;
- 4) укук талабы боюнча курал колдонууга аргасыз болгон укук коргоо органдарынын кызматкерлерин, аскер кызматкерлерин коргоого алууну күчөтүү, алардын керт башынын жана үй-бүлө мүчөлөрүнүн коопсуздугуна кепилдик берүү керек;
- 5) мыйзамсыз куралды сактагандык жана сатып алгандык үчүн жоопкерчиликти күчөтүү керек;
- 6) курал-жарак саткан дүкөн ээлери үчүн коопсуздук чараларын жана курал коопсуздугунун эрежелерин сакташына көзөмөлдү күчөтүү керек;
- 7) практикада укуктук талаптарды аткаруудагы кемчиликтерди аныктоо максатында, ЧУАны кыйла толук талдоону жүргүзүү керек;
- 8) калк жашаган, өзгөчө калк жыш отурукташкан жерлерге чек ара заставаларын, аскер бөлүктөрүн жакын жайгаштырбоо мүмкүнчүлүгүн карап чыгуу керек. Көпчүлүк учурларда дал ушул заставалар менен аскер бөлүктөрү куралдарды тартып алуу, тоноо максатындагы кол салууларга дуушар болушат.
- 9) күч түзүмдөрүндөгү кызматкерлердин, офицерлердин өздөрү туулган же жашаган жерлерге жакын кызмат өтөөсүнө тыюу салып, аларды ротациялоо мүмкүнчүлүгүн карап чыгуу керек;

- 10) чек ара сызыгын, чек ара аймагын аныктап, чек ара заставадарын жайгаштырууга байланышкан маселелерди өзүнчө талдоо керек. Чек ара сызыгы такталбаган (талаш аймактарда) жерлердеги, анклавдардагы бышып жетилген кагылышуулардын алдын алуу, тактоо зарыл;
- 11) сыйлык катары берилген куралдардын сакталышы, колдонулушуна байланышкан маселелерди өзүнчө талдоону жүргүзүү керек;
- 13) мамлекеттин аймагындагы куралдарды тактоо үчүн бирдиктүү ок-дары-гильзотека базасын түзүү керек.
- 14) массалык баш-аламандык учурундагы күч түзүмдөрүнүн иш-аракетин координациялоочу бирдиктүү борбор түзүү керек;
- 15) массалык же топтошкон баш-аламандыктар, курал жоготуу, куралды тартып алуу, колдонуу боюнча сот практикасы тууралуу Жогорку соттун пленумунда түшүндүрмө кабыл алуу керек;
- 16) Генарал-майор Э.Алиев атындагы КР ИИМ Академиясынын “Этника аралык мамилелер”, “Конфликтология” сабактары боюнча тажрыйбаларын үйрөнүп, өнүктүрүү (балким, кошумча окуулар катары). Аталган темалар боюнча тегерек столдорду, конференцияларды уюштуруу керек;
- 17) Жазык кодексине жана ведомстволук актыларга кошумча беренелерди («кызматтагы адамдардын гана колдонуусу үчүн» деген белгинин алдында) киргизүү менен, куралын жоготкон жооптуу адамдардын жоопкерчилигин күчөтүү керек;
- 18) бир ок менен кармалган жарандын жана курал менен кармалган жарандын жоопкерчилигин бөлүп кароо. Учурда практикада бул эки аракетке тең бирдей жаза колдонулат. КР ККнин №241 беренесине өзгөртүү киргизүү сунуштарын иштеп чыгуу керек;
- 19) бардык жерлерде калк арасында куралдарды жана ок-дарыларды кайтарып берүү боюнча бир айлыктарды өткөрүп туруу керек;
- 20) өкмөттүн атайын өкүлдөрү жер-жерлерде ок атуучу куралдарды, ок-дарыларды кайтарып берүү тууралуу иш-пландарды иштеп чыгып, бекитүүгө тийиш;
- 21) жаштардын, мектеп окуучуларынын арасында укук коргоо органдары менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары биргелешип, мыйзамсыз куралды тартып алуунун, сатып алуунун, сактоонун кесепеттерин алдын алуу боюнча түшүндүрүү, үгүт иштерин күчөтүү керек;
- 22) ок атуучу куралдарды талап-тоноого жол бербөө, баш-аламандык учурунда тартып алынган куралдарды кайтарып берүү зарылдыгы тууралуу социалдык видеотасмаларды жаратуу, түшүндүрүү иштерин жүргүзүү керек;
- 23) жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана массалык маалымат каражаттарынын (гезит, үналгы, сыналгы) катышуусу менен калың эл катмарына куралдарды мыйзамсыз сактоо жоопкерчилиги тууралуу маалыматтарды жеткирүү керек;
- 24) укук коргоо органдарынын кызматкерлерине жана аскер кызматкерлерине кызмат учурунда кол салгандардын жоопкерчилигин күчөтүү керек;

- 25) күч органдарынын өкүлдөрүнө карата жарандардын ишенимин, сый-урматын арттыруу багытында атайын мамлекеттик саясатты иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу керек;
- 26) укук коргоо органдарынын кызматкерлери, аскер кызматкерлери тарабынан мыйзамдардын, ички жоболордун кыйшаюусуз сакталышын камсыз кылуу керек.

“Кылым шамы” укук коргоо борбору отчет даярдоодо берген жардамы үчүн жумушчу топтун мүчөлөрүнө, эксперттерге, талкуунун катышуучуларына ыраазычылык билдирет.

9-БАП.

МАМЛЕКЕТТИК ТУТУМДУН АЧЫКТЫГЫ ЖАНА КООМДУН КООПСУЗДУГУ

Нурбек Токтакунов,

“Прецедент өнөктөш тобу” коомдук бирикмесинин мүдүрү

*Коом бийлик кандай ишке ашырылып жатканын билбесе,
бийлик коомдо эмне болуп жаткандыгын билбейт
(Токтакунов Нурбек)*

Киришүү

Совет мезгилиндеги Кыргызстандын тарыхында коомубуздун коопсуздугу ал кездеги үстөмдүк кылып келген идеологиялык катуу тартиптин негизинде камсыздалып келген. Жарандардын, коомдук түзүлүштөрдүн бийлик ишин көзөмөлдөө мүмкүнчүлүгү жоктугунан советтик тутум кыйрап, анын натыйжасы өлкөдө коррупциянын гүлдөп өсүшүнө, мамлекеттик аппараттын коомдун муктаждыгы жана кызыкчылыгы менен иши жок, бирок коомду көзөмөлдөөгө, анын киреше булактарын, байлыгын коргоого багытталган обочолонгон өзүнчө түзүмгө айланышына алып келди. 2005- жана 2010-жылдардагы эки саясий төңкөрүш коопсуздук жана укук коргоо органдары бийлик башындагылардын коррупциялык жана жеке кызыкчылыгына кызмат кылып калган учурда, мамлекеттик аппарат коомдун коопсуздугуна эң чоң коркунуч туудураарын ачык-айкын көрсөттү.

Бирок 2010-жылдагы бийлик алмашуудан кийинки абал 2005-жылдагы төңкөрүштөн кийинки абалдан бир топ айырмаланат. 2010-жылкы окуялардан кийин өлкөдө парламенттик республиканын мыйзамга ылайык негиздери, саясий чөйрөдө болсо атаандаштык кырдаал түзүлдү. Партиялар, бир партиянын ичиндеги саясатчылар, укук коргоо мекемелери,

укук коргоо жана сот органдарынын ичиндеги майда топтор бири-бири менен атаандашууда. Мурунку башкаруучу коррупциялык бийликтин иерархиясынын бирдиктүү тутуму кыйрады. Ал атандашуучу чөйрөдө ар кыл саясий жана каржы топтору бири-бирин, ошону менен бирге киреше алып келүүчү тармактарды, коррупциялык агымдарды көзөмөлдөп, коомдогу ар кандай мыйзамсыз аракеттерди, бийликтин кемчиликтери менен аракетсиздигин ачып көрсөттү. Позитивдүү өзгөрүүлөргө кандайдыр бир себептер менен каршы болгон күчтөр менен атаандашкан дал ошол саясий жана каржы топтор менен убактылуу бирдиктерди түзүп, позитивдүү өзгөрүүлөрдү жаратуу үчүн жарандык коомчулукка эң сонун мүмкүнчүлүктөр түзүлдү.

Тутум жана анын субъектилери саясий бийликтин борборунун айланасындагы бир борборго турукташууга умтулуп жаткандыгы коркунуч жаратат. Себеби, коррупциялашкан күч органдарынын, судьялардын, прокуратура кызматкерлеринин чоң армиясы атаандаштык күчөгөн чөйрөдө өздөрүн ыңгайсыз сезишет, ошондуктан бирдиктүү коррупциялык бийликтин иерархиясын кайрадан калыбына келтирүүгө бардык күч-аракетин жумшашат. Ошентип, атаандаштык чөйрөсүнүн пайда болушу – бул мамлекеттик бийликти бардык тараптан көзөмөлдөө ишин жөнгө салуу үчүн жарандык коомчулукка берилген кыска мөөнөттүк тарыхый мүмкүнчүлүк. Бул учурду кое бербей пайдаланып калуу зарыл. Мамлекеттик бийликти көзөмөлдөөнүн компетенттүү, таасирдүү шарттарынын бири болуп, маалыматтарды чектөөнүн акылга сыярлык деңгээлине негизделген мамлекеттик тутумдун ачыктыгы эсептелет. Маалыматтардын эркиндигин камсыз кылган мамлекеттик тутум төмөнкү өзгөчөлүктөргө ээ:

1. Жарандардын мамлекеттик бийликтин иш-аракети, жүргүзгөн саясаты тууралуу, ошондой эле тигил же башка чечимдердин жыйынтыктары тууралуу маалыматтар менен кабардар болуп турушу ал чечимдердин коом тарабынан колдоого алынышына өбөлгө түзөт, канааттанбай калуу даражасын, анын натыйжасындагы кагылышуулардын, түшүнбөөчүлүктөрдүн санын азайтат.
2. Бийликтин чечимдерин элге жарыялоо тартибинин бекемделиши чечимдерди кабыл алууда бийликтин ар кыл кызыкчылыктарды, ойлорду эске алуу жолдорун издөөсүнө өбөлгө түзөт жана элдин бийликке ишенимин арттырат.
3. Мамлекеттик ачык тутумда бийликтин бардык өкүлдөрү коомчулуктан ар кыл мыйзам бузууларды жашыруу канчалык кыйынга турарын жакшы билишет, бул аларды андай мыйзам бузуулардан коргойт, эгерде алар баары бир мыйзам бузууга бара турган болсо, анда жеткиликтүү маалымат каражаттары кыянаттык жана коррупция өңдүү мисалдарды ачыкка алып чыгарууга мүмкүндүк берет.
4. Маалыматтын эркин таратылышы, мамлекеттик тутумда ийкем жана ыкчам сапаттарды, жаңы белгисиз коркунучтардан коргонуунун жаңы

ыкмаларын пайда кылат, ал болсо мамлекеттик тутумдун ар качан өркүндөп турушуна түрткү берет.

Ачык-айкындыкты көздөгөн дүйнөлүк кыймыл

Ачык саясат кыймылы – бүгүнкү замандын дүйнөдөгү тез өнүгүп бара жаткан көрүнүшү. Маалыматтын жеткиликтүүлүгүнө болгон укук, алгач ойду эркин айтуу укугунун бир кыры катары каралып¹⁵⁴, негизинен, коомдо кызыгууну пайда кылган, бирок расмий эмес жолдор менен алынган расмий маалыматтардын таркатылуусуна тыюу салуу санкциялардан журналисттерди коргоодо колдонуп келген. Бирок аталган укуктун өнүгүшү менен журналисттерге гана эмес, жөнөкөй жарандарга маалыматтын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуудагы мамлекеттин позитивдүү милдеттери так аныкталган. Журналисттерге эле эмес, жөнөкөй жарандарга да маалыматтын жеткиликтүүлүгү боюнча жарандык жана саясий укуктардын Эл аралык Пактысынын 19-беренесинин бузулушунун биринчи мисалы болуп, Кыргыз Республикасынын жаранынын маалыматты билүү укугунун бузулушу тууралуу арызы боюнча БУУнун АУК кабыл алган чечими эсептелет¹⁵⁵. Формалдуу түрдө өз оюн ачык билдирүү укугунун бөлүгү катары каралса да, бүгүнкү күндө маалыматка жетүү укугу өз алдынча мааниге ээ болуп калды.

2004-жылы декабрда БУУнун жеке ойлордун, көз караштардын эркиндиги боюнча атайын докладчысы, жалпыга маалымдоо каражаттары боюнча сүйлөгөн ЕККУнун өкүлү жана Америкалык мамлекеттердин уюмунун атайын докладчысы тарабынан бирдиктүү декларация сунуш иштелип чыккан, анда төмөнкүлөр камтылган: Мамлекеттик органдардын карамагындагы маалыматтарды билүү укугу адамдын негизги укуктарынын бири болуп саналат, ал жалпы мыйзамдар аркылуу улуттук деңгээлде ишке ашырылышы керек, ал мыйзамдар айрым аз сандагы адамдардын тобунан башкалардын бардыгына маалыматтардын толук ачык болуу принцибине негизделген¹⁵⁶.

Маалымат эркиндигине болгон укук үч аймактагы тең адам укуктарын коргоо тутумунда таанылган¹⁵⁷. Европалык Кеңештин министрлер комитети 2002-жылы Расмий документтердин жеткиликтүүлүгү боюнча сунуштама кабыл алган¹⁵⁸. Бюджеттин ачыктыгы, жооптуулук жана жарандык

¹⁵⁴ 1966-жылы Жарандык жана саясий укуктар тууралуу эл аралык пакт кабыл алынган, анын 19-беренеси өз оюн эркин билдирүү укугун коргойт.

¹⁵⁵ 2001-жылдын 28-мартында кабыл алынган БУУнун адам укуктары боюнча комитетинин №1470/2006- билдирүүсү.

¹⁵⁶ Кара. <http://www.cidh.org/Relatoria/showarticle.asp?artID=319&IID=1>.

¹⁵⁷ Страсбургдагы Адам укуктары боюнча европалык сот Адам укуктары тууралуу Европалык конвенция боюнча иштерди карайт; Женевадагы БУУнун адам укуктары боюнча комитети Жарандык жана саясий укуктар тууралуу эл аралык пакт боюнча арыздарды карайт; Сан-Хоседеги адам укуктары боюнча америка аралык сот Адам укугу жөнүндөгү америкалык конвенция боюнча иштерди карайт.

¹⁵⁸ 2002-жылы 21-февралда кабыл алынган №R(2002)2-сунуштама.

катышуу боюнча дүйнөлүк кыймылдар кулачын жайылтууда. Бюджеттин ачыктыгы, жооптуулук жана катышуу боюнча дүйнөлүк кыймылдар (ВТАР)¹⁵⁹ атайы, бюджеттик процесстин ачыктыгы идеясын андан ары өнүктүрүү максатында түзүлгөн. ВТАР – бул дүйнө жүзү боюнча мамлекеттик каржы жана бюджеттик жооптуулук чөйрөсүндө иштеген, активдүү адамдардан, уюмдардан турган ишкер кыймыл. 50дөн ашуун мамлекеттерден жана 12 эл аралык уюмдардан 100дөн ашык жарандык коомчулук уюмдары 2010-жылы 18-ноябрда кабыл алынган «Бюджеттин ачыктыгы, жооптуулук жана жарандык катышуу жөнүндөгү» Дар Эс Салам Декларациясында берилген тезистерди колдоо менен, ал кыймылга кошулушкан¹⁶⁰.

“International Budget Partnership”¹⁶¹ (Эл аралык бюджет өнөктөштүгү) эл аралык уюму тарабынан бюджеттин ачыктыгынын деңгээлин (индексин) эсептөөнүн усулдук ыкмасы иштелип чыккан. Бүгүнкү күндө 100дөй өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөр бул рейтинг боюнча мамлекеттин бюджетинин жарандарга жеткиликтүүлүгү боюнча изилдөөлөрүн жүргүзүп жатышат¹⁶². Аталган индексти эсептөөнүн усулдук ыкмасы “Мамлекеттик бюджеттин ачыктыгын камсыздоодо ЭКӨУга мүчө болгон мамлекеттердин аракеттеринин оптималдуу жолдору” деген документтеги каралган сунуштамалардын негизинде иштелип чыккан¹⁶³.

Кыргызстан 2008-жылдан бери аталган изилдөөлөргө катышып келет жана бюджеттин ачыктыгы глобалдык кыймылынын (ВТАР) активдүү катышуучусу болуп саналат. Белгилеп кетүүчү нерсе, мурунку советтик республикалардын ичинен Кыргызстан биринчилерден болуп маалыматтардын жеткиликтүүлүгү тууралуу мыйзамды киргизген. 2008-жылдан баштап Кыргызстан бюджеттин ачыктыгы боюнча өзүнүн рейтингин 8 пайыздан 20 пайызга чейин жогорулаткан, өсүү бар, ошентсе да өтө жай экени көрүнүп турат.

Ачык-айкындык – коопсуздуктун негизги шарты

Калктын жана бийликтегилердин аң-сезиминде мамлекеттик тутумдун ачыктыгы, адатта, коопсуздук кызыкчылыгына каршы коюлуп келет. Бул совет империясынын калдыктары, ал убакта мамлекет темир көшөгөнүн артында жашап, мамлекеттин, анын идеологиясынын бүтүндүгү маалыматтарды, ал гана эмес ойлорду толугу менен көзөмөлгө алуу аркылуу камсызда-

¹⁵⁹ Өз ишмердиги, өткөргөн иш-чаралары, өнөктүктөрү тууралуу маалыматтарды жайылтуу максатында ВТАР жакында эле өздүк веб-сайт ачкан. ВТАРдын сайты (www.globalbtap.org) Кыймылдын өзүнүн мүчөлөрүнө жана бардык кызыккандарга жакыныраак, түшүнүктүүрөөк болуу максатын көздөйт.

¹⁶⁰ <http://www.globalbtap.org/declaration-russian/>

¹⁶¹ <http://internationalbudget.org/>

¹⁶² www.openbudgetindex.org

¹⁶³ <http://talap.kg/optimalnye-podxody-gosudarstv-chlenov-oesr-k-obespecheniyu-prozrachnosti-gosudarstvennogo-byudzhetta/>

лып келген. Азыр дүйнө жүзүндө ар кандай чектөөлөргө, тыюу салууларга баш ийбеген процесстер жүрүп жатат, технологиянын жана байланыш каражаттарынын өнүгүшү эч кандай сырды жашырууга мүмкүнчүлүк бербейт, ал эми дүйнөдөгү глобалдуу коркунучтар мамлекеттерди өз ара маалымат алмашууга, кызматташууга мажбурлайт.

Эгерде коом бийлик кандай ишке ашырылып жатканын билбесе, анда бийлик коомдо эмне болуп жатканын билбейт. Мындай кырдаалда мамлекеттин бюрократиялык аппараты жогорку бийликке чындыкты эмес, тескерисинче аларга жаккан, алар күткөн маалыматтарды жеткирип, бийликти жактоо, мактоо маанайын түзүүгө жөндөмдүү болот. Татаал кырдаалдарда болсо, чындыктан алыс калган бийлик туура эмес кадамдарга барып, ал эми маалыматтардан алыс калган же туура эмес маалыматтарды алган коомдо ар кандай маанай түзүлүп, алар жеке кызыкчылыкты көздөгөн кандайдыр бир үчүнчү күчтөрдүн, топтордун колундагы коркунучтуу куралга айланат. Мамлекеттеги чечимдерди кабыл алуу тутумунун ишинин натыйжалуулугу жана коопсуздугу анын коомдо болуп жаткан окуялардын чындыгын бийликтегилерге, ал эми бийликтин кантип ишке ашырылып жатканын коомго канчалык деңгээлде туура, так жеткире ала тургандыгынан көз каранды.

Коопсуздук секторунда өсүп бараткан коркунучтардын арасында ачык-айкындык маселеси айрыкча орчундуу. Тутумдун ачык эместиги күч түзүмдөрүнүн бюджеттик каражатты көзөмөлсүз пайдаланышына, алаамат түрдө ырбап кетиши ыктымал коопсуздук маселелеринин себептерин коомчулуктан жашыруусуна шарт түзөт. Ошондуктан бул чөйрөдө коомдун кызыкчылыгын канааттандыруу зарылдыгы менен элге тарап кетсе коомдун коопсуздугуна жана башка мыйзам тарабынан коргоого алынуучу жашыруун сырлардын сакталышына коркунуч туудуруучу маалыматтарды купуя сактоо зарылдыгынын ортосундагы балансты туура тутуу зарыл.

Маалыматтардын эркиндигине чек коюу боюнча эл аралык стандартты колдонуу боюнча ЖСУЭПтин 19-беренесинде айтылган. Анда мамлекеттерге мыйзамдын негизинде, *“башкалардын укугун, аброюн сыйлоо”*, *“мамлекеттин коопсуздугун, коомдук тартипти, калктын ден соолугун жана адеп-ахлагын сактоо, коргоо” максатында айрым маалыматтарды таркатууну чектөө тууралуу сунуштар берилген*. Бул талаптардын кандай ишке ашырыла тургандыгына эл аралык «ARTICLE – 19» уюму түшүндүрмө берген. Ал боюнча эгерде үч талап (“мыйзамдуулук”, “терс залалдарын эске алуу”, “коомдун кызыкчылыгын жогору коюу”) аткарыла турган болсо, анда маалыматты таркатууга чек коюлушу мүмкүн¹⁶⁴.

¹⁶⁴ Бул үч критерий “19-берене” уюмунун КР Маалыматтардын жеткиликтүүлүгү жөнүндө 2006-жыл, октябрдагы мыйзамынын долбооруна жасаган жана ошол эле жылдын 23 октябрында КР Жогорку Кеңешине жиберген талдоосунан алынды. КРнын маалыматтарга жеткиликтүүлүк тууралуу мыйзамынын долбоорунун меморандуму, ARTICLE-19, 2006 – Индекс: LAW/2006/10/26.

1. Мыйзамдуулук принциби – айрым маалыматтардын ачыкка чыгарылышы мыйзам тарабынан корголуучу кызыкчылыктарга коркунуч жаратат. Башкача айтканда, мыйзамда каралбаган кызыкчылыктар үчүн маалыматтардын таралышына чек койбоо керек.
2. Терс залалдарын баалоо принциби – маалыматтарды ачыкка чыгаруу мыйзам тарабынан корголуучу кызыкчылыктарга орчундуу залал келтирет. Башкача айтканда, маалыматты таркатуу менен анын натыйжасында келип чыгуучу терс натыйжалардын ортосунда белгилүү байланыш бар.
3. Коомдун кызыкчылыктын артыкчылыгы принциби – маалыматты ачыкка чыгаруудан келип чыккан залал коом үчүн коомчулуктун кызыкчылыгынын канааттанбай калышынан да коркунучтуу. Башкача айтканда, маалыматты ачыкка чыгаруудан келип чыккан коркунуч менен коомдун кызыкчылыгынын канааттанбай калышы таразалап, кайсынысы коркунучтуураак экендиги боюнча туура чечим кабыл алуу керек.

Мамлекет тарабынан бул принциптердин сакталышы ага коомго коркунуч келтирбей коомдун кызыкчылыгын канааттандырууга мүмкүнчүлүк берет.

Мыйзамдар

Кыргызстандын Конституциясы мамлекеттин карамагындагы маалыматтардын “ар бир адамга” жеткиликтүү болоруна кепилдик берет (33-берене) жана бюджет тууралуу маалыматтардын жеткиликтүүлүгү тууралуу да кошумча айтылат (52-берене). Конституция конституциялык укук жана эркиндикке коюлган ченемдерди колдонуунун, анын ичинде калктын коопсуздугу, ден соолугу, адеп-ахлагын сактоо үчүн гана маалыматтын жеткиликтүүлүгүнүн принциптерин белгилейт. Бирок ал ченемдер көрсөтүлгөн максаттарга жараша болушу абзел (2-б. 30-берене).

“Мамлекеттик органдардын же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын карамагындагы маалыматтардын жеткиликтүүлүгү жөнүндө” мыйзам¹⁶⁵ маалыматтардын жеткиликтүүлүгү төмөнкү жолдор: оозеки же жазуу түрүндө сурап-билүү, мамлекеттик органдардын же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын отурумдарына катышуу, расмий маалыматтар фонду аркылуу камсыз боло тургандыгын белгилейт жана мамлекеттик органдарды өз демилгеси менен айрым маалыматтар тизмегин жарандарга жеткирип туруусун милдеттендирет. Бирок мыйзамдын 2-беренесинин 3-пункту («*Бул мыйзамдын күчү КРнын мыйзамдары таркатууга чек койгон маалыматтарды берүү менен байланышкан иштерге жайылтылбайт*») маалыматтарга жетүү укугунун чектелиши тууралуу маселени бул мыйзамдын чегинен четтетип койгон, а чындыгын

¹⁶⁵ 2006-жыл, 28-декабрдагы № 213

да, эреже боюнча дал ушул мыйзам жеткиликтүүлүгүнө чек коюлган маалыматтардын берилиши менен байланышкан иштерди көзөмөлгө алышы керек эле. Ошентсе да мыйзамдын 5-беренесинде чектөөлөргө аныктама берилген, бирок ал аныктаманын мааниси чаржайыт болуп, так эместиктер бар, анын негизинде каалаган маалыматты берүүдөн баш тартып коюуга да болот. Алсак, айрым бир жашыруун маалыматтын белгилерине мындай аныктама берилген – *“жабык (жашыруун) угуулардын жана отурумдардын толук, так мазмунун камтыган маалыматтар”*. Мындай аныктама отурумдарды жабык эшик артында өткөрүү менен, ал отурумдун өзүн, андагы айтылган маалыматтарды жашыруун сыр кылып коюуга мүмкүнчүлүк берет. Тескерисинче, эгерде чектелген адамдар үчүн маалыматтар айтыла турган болсо, отурум жабык эшик артында өткөрүлүшү керек.

Бул мыйзамда маалыматты жашыруунун зарылдыгынын негиздери тууралуу маалымат жок болгону менен, “Мамлекеттик жашыруун сырларды коргоо жөнүндөгү” мыйзамдын 3-беренесинде маалыматты жашыруунун негиздеринин принциптери бекитилип, *“мамлекеттин жана жарандардын кызыкчылыктарына эксперттик баа берүү менен маалыматтарды жашыруунун зарылдыгын аныктоо”* деп көрсөтүлгөн. Бул ченем мамлекеттик органдар маалыматты берүүдөн баш тарткан учурда алардан бул маалыматты жашыруунун максатка ылайыктыгы боюнча эксперттердин баасын талап кылууга мүмкүндүк берет.

Мындан тышкары, Кыргыз Республикасынын 2010-жылы 27-июнда кабыл алынган Конституциясы жарандарга маалымат берүүчү объектилердин тизмесин кеңейтип, ал тизмеге мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, республикалык жана жергиликтүү бюджеттен каржылануучу уюмдардын катышуусу менен юридикалык жактарды да киргизген. Бүгүнкү күнгө чейин Конституциянын бул талабы мыйзамдарга киргизиле элек.

Мамлекеттик органдар тарабынан маалыматтардын берилиши

Кыргыз Республикасында маалыматтарды жашыруу мыйзам талабына каршы келет. Мыйзамдын талаптарын аткаруудагы чоң тоскоолдуктардын бири болуп, мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ички иш-аракетин аныктоочу мыйзам актыларынын моралдык жактан эскиргендиги жана азыркы мыйзамдардын талабына жооп бере албагандыгы эсептелет. КР “Мамлекеттик жашыруун сырларды коргоо жөнүндөгү” мыйзамынын 3-беренеси боюнча маалыматты жашыруунун принциптеринин бири болуп *“максатка ылайыктуулук принциби, башкача айтканда, мамлекеттин жана жарандардын кызыкчылыгына эксперттик*

баа берүү менен маалыматты жашыруу зарылдыгын аныктоо принциби” эсептелет. Бул мыйзамдын 5-беренесинде мамлекеттик жашыруун сырлардын ар кайсы түрлөрүнө – мамлекеттик, аскердик, кызматтык жашыруун сырларга аныктама берилет. Ошентип, эксперттик баа берүүнүн натыйжасында маалыматты таркатуу коргонууга, коопсуздукка, экономикалык жана саясий кызыкчылыктарга чын эле коркунуч туудурары же Куралдуу күчтөргө залал келтирери аныкталышы керек. Мындай баа берүү укуктарга, Конституциянын 20-беренесинин 2-пунктунда бекитилген эркиндикке чек коюунун өлчөмдөштүк принцибин сактоо үчүн зарыл (“Укуктар менен эркиндикке чектөөлөр улуттук коопсуздукту, коомдук тартипти, калктын денсоолугу менен адеп-ахлагын коргоо максатында коюлушу мүмкүн. Чектөөлөр белгиленген максаттарга жараша коюлушу керек”). Маалыматка жетүү адамдын негизги укуктарынын бири болуп саналат жана ага коюлган бардык чектөөлөрдүн негизи жана зарылдыгы болушу керек.

“Мамлекеттик жашыруун сырларды коргоо жөнүндөгү” мыйзам маалыматты жашыруунун зарылдыгынын принциптерин бекиткени менен, эксперттик баа берүүнү уюштуруунун тартибин караган эмес. Эксперттик баа берүү тартиби мамлекеттик органдарда маалыматты жашыруу тартибин көзөмөлдөөчү актылар аркылуу жөнгө салынышы керек. Мындай документ болуп КР Өкмөтүнүн 1995-жыл, 7-июлдагы №267/9 токтому менен бекитилген “Иштердин, документтердин, даяр иштеп чыгарылган буюмдардын, маалыматтардын жашыруундук категориясын аныктоо ирети жөнүндөгү жобосу” эсептелет.

Бирок ал документ да эксперттик баа берүүнүн иретин жөнгө салбайт, “Мамлекеттик жашыруун сырларды коргоо жөнүндөгү” мыйзамдын 5-беренесине ылайык, жарандардын кызыкчылыктарына коркунуч туудурбаган маалыматтар да жашыруун болуп калышы ыктымал. Милдеттүү түрдө эксперттик баалоо талабынын жоктугунан улам, мыйзам тарабынан корголуучу кызыкчылыктар үчүн эмес, коррупцияланган чөйрөнүн кызыкчылыгы үчүн болгон маалыматтар, жөн эле бюрократиялык аппараттын тынч жашоосу үчүн, жашыруун сыр болуп калган.

Жогоруда белгиленген тыянактарды ар кыл изилдөөлөр ырастап жатат. “Эркиндик үнү” коомдук фондунун изилдөө тобу 2011-2012-жылдары 7 ай аралыгында мамлекеттик тутум маалымат берүү жөнүндөгү суроо-талаптарга кандай жооп кылып жаткандыгына саресеп салып көрдү¹⁶⁶. Натыйжада, мамлекеттик тутум Конституциянын жана башка тиешелүү мыйзамдардын маалыматтарга акылга сыярлык, ченемдүү, максатка ылайык критерийлерди коюу деген талаптарын аткарганандыгы аныкталды. Алсак, 39 суроо-талапка (47%) жөн эле жооп берилген эмес. Суроо-талаптардын 4 пайызына эч негизсиз, зыянына баа бербестен, маалыматтын жеткиликтүүлүгүнө коюлган чектөөнүн зарылдыгын, максатын түшүндүрбөстөн, кызыкчылыкты

¹⁶⁶ <http://www.inkg.info/dokumenty/otchety/1598-obobshchenie-praktiki-dostupa-k-informatsii-nakhodyashchejsya-v-vedenii-gosudarstvennykh-organov>

коргоо деген гана шылтоо менен терс жооп берилген. Суроо-талаптардын 9,6 пайызына формалдуу эле, башкача айтканда коюлган суроо-талаптарга дал келбеген жооптор берилген. Суроо-талаптардын 12,8 пайызына толук эмес жооп берилген, башкача айтканда берилген суроолордун көбү жоопсуз калган. 5,6 пайызына жооп мыйзамда каралган убагынан кеч берилген, суроо-талаптардын 34,13 пайызына гана жооп толук кандуу жана өз убагында берилген.

2013-жылы 23-декабрда Эл аралык бюджеттик өнөктөштүк уюму Бюджеттин ачык-айкындык индексин жарыялады, ал Кыргыз Республикасында 20 %ды түзүптүр. Бул Кыргыз Республикасы коомчулукка бюджеттик жыл ичинде бюджеттик жана каржылык иш-аракети боюнча жарыбаган малыматтарды бере турганын жана коомчулуктун алдында жоопкерчилигин унутуп калганын билдирет. Бюджет боюнча маалыматтардын жеткиликтүү эместигинен коомчулук бийликтегилердин артыкчылыктуу багыттарды аныктоодогу жана каражатты бөлүштүрүүдөгү иш-аракеттерин түшүнө беришпейт.

Сот практикасы

Бул макаланын автору менен КР Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитеттин ортосундагы УКМКнын чыгымдардын сметасын берүүдөн баш тарткандыгы боюнча соттук талаш учурдагы сот тутумунун акыбалынын начардыгын айгинелейт. Өкмөттүн укук коргоо органдарынын бюджеттик маалыматтарын жашыруун сыр катары сакталуусу тууралуу токтомуна¹⁶⁷ таянып, УКМК өзүнүн чыгымдар сметасын берүүдөн баш тарткан. Макаланын автору атайын бул мекемеге байланышкан ушул прецедентти түздү, себеби аталган мекеме чынында эле өзүнүн табияты боюнча купуя сырларга чөмүлгөн. Түзүлгөн прецеденттин максаты – мамлекеттик жашыруун сырларга жол ачуу же аларга жетүүнү жеңилдетүү эмес, “Мамлекеттик жашыруун сырларды коргоо боюнча” мыйзамдын 3-беренесине ылайык, УКМКдан чыгымдардын сметасын жашыруунун маскатка ылайыктыгына эксперттик баа берүүнү талап кылуу болчу.

УКМКнын чыгымдар сметасы чыгымдардын кадимки эле стандарттык аталыштарын камтыйт, мисалы, “айлык акы”, унаага кеткен чыгым”, «сатып алуулар”, “оңдоолор” ж.б. – бул маалыматтардын жайылып кетиши коопсуздукка эч кандай коркунуч жаратпайт. Күч түзүмдөрүнүн жалпыланган бюджеттик маалыматтары биздин мамлекеттин коопсуздугуна эч коркунуч туудурбастыгы айтпаса да түшүнүктүү, бирок мамлекеттин укук коргоо тутумундагы коррупция гүлдөп турган азыркы шартта мындай маалыматтарды да жаап-жашыруу өтө чоң коркунучту туудурат, себеби жогору даражадагы күч кызматкерлеринин

¹⁶⁷ КР Өкмөтүнүн 1995-жыл, 7-июлдагы №267/9 токтому менен бекитилген “Иштерде, документтерде, даяр иштеп чыгарылган буюмдарда камтылган категориялардын, маалыматтардын жашыруундугун аныктоо тартиби тууралуу жобосу”.

байып кетишине, полициялык аппараттын кубаттуулугунун пропорционалдуу эмес өсүшүнө шарт түзөт. Мыйзамдар иштеп турганда, кылган күнөөлөр үчүн жазалоолор сөзсүз түрдө ишке ашып турган учурларда күчтүү, жакшы жабдылган укук коргоо органдары керек, ал эми, тескерисинче, мыйзам иштебесе, күнөөлүлөр жазасын албаса, анда ал күч жарандарга каршы, керек болсо акырында эң жогорку бийликтин өзүнө каршы багытталат.

Бүгүнкү күнү күчүндөгү административдик сот өндүрүшүндөгү¹⁶⁸ «күнөөсүздүк принциби»¹⁶⁹ боюнча УКМК өзүнүн чыгымдар сметасын таркатуу коопсуздукка кандай коркунуч туудураарын далилдеп бериши керек эле. Тилекке каршы, УКМК өкүлдөрү соттун талап кылганына карабастан, эч кандай эксперттик тыянакты көрсөтүшө алышкан жок. Өкмөттүн маалыматты жашыруу боюнча жобосу мыйзамдын талаптарына каршы келсе да, сот УКМКнин чыгымдар сметасын жашыруусу Өкмөттүн мыйзамдуу актысынын негизинде жүргүзүлгөн дегенге канааттанып калган. Тилекке каршы, соттор КРнын “Ченемдик укуктук актылары” деген мыйзамынын 6-беренесинде бекитилген укуктук актылардын иерархиялык принцибин эске алышпайт. Эгерде, мамлекеттик органдардын ченемдик укуктук актылары мыйзамга карама-каршы болсо, анда сот мыйзам боюнча иш алып барышы абзел. Бирок соттор адатта маалыматты жашыруу боюнча ченемдик-укуктук актылар бар болсо эле, мыйзамга каршы экендигине карабастан, ошол актыларды жетекке алып иш жүргүзүшөт да, маалыматты сурагандарга терс жооп кайтарышат.

Каралып жаткан прецеденттеги эң таң калтырган көрүнүш автор тарабынан сотко көрсөткөн УКМКнин чыгымдар сметасынын расмий каналдар¹⁷⁰ аркылуу алынгандыгы болду. Бул ага эч кыйынчылык туудурган эмес, себеби ал материалдар эчактан бери эле кызыккандардын колунда болуп келген. Күч түзүмдөрүнүн сотто келтирген жүйөсүнө ылайык, бул факты боюнча “Мамлекетти жашыруун сырды таркатуу” деген берене боюнча иш козгосо туура болмок, бирок, кызыгы, алар мындай кадамдарга барган жок¹⁷¹.

¹⁶⁸ Мамлекеттик эмес объектилер менен мамлекеттик объектилердин ортосундагы мамлекеттик органдар тарабынан жарандардын укуктарынын, эркиндигинин жана башка мамлекеттик эмес субъектилердин кызыкчылыктарынын тепселгендиги тууралуу талаштар боюнча сот өндүрүшү. Административдик укук бузуулар боюнча сот өндүрүштөрүнөн айырмалоо керек.

¹⁶⁹ КРнын ЖПКнын 4-пунктунун 267-беренесинде бекитилген жана анда мындай деп айтылат: “Актылардын, аракеттердин негиздүүлүгүн далилдөө милдети актыны кабыл алган же аракеттерди (аракетсиздикти) жасаган мамлекеттик органдарга, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарына, кызматтагыларга жүктөлөт”.

¹⁷⁰ Эркин жүгүртүүдө таралган Бюджет жана каржы боюнча комитеттин “2012-жылга жана 2013-2014-жылдарга КРнын республикалык бюджетин болжолдоо мыйзамын талкуулоо боюнча парламенттик угуулар” расмий басылмасы.

¹⁷¹ УКМКнын тергөө башкармалыгынын тергөөчүсү Жаанбаев тарабынан чыгарылган 2012-жыл, 4-июндагы кылмыш ишин козгоодон баш тартуу тууралуу токтом. УКМК жок коркунучтарга көп күч жумшап, реалдуу коркунучтарга эч кандай чара көрбөйт. Мисалы, 2012-жылдын 17-майында УКМКна расмий текшерүүдөн кийин катталбаган 21 паспорттун берилгендиги тууралуу маалымат киргизилген, бирок ушул кезге дейре ал факты боюнча иш козголгон эмес.

Кээде мамлекет жашырууга болбой турган нерселерди жашырууга көп чыгым сарптайт. Мисалы, “Жолтоосуз жашоо үчүн” партиясы Бишкек шаарынын муниципалдык, жеке, мамлекеттик менчиктеринин ортосун бөлүүчү сызык тууралуу маалыматты сураган. Мэрия болсо КРнын Мамлекеттик картографиялык кызматы боюнча жашырууга тийиш болгон маалыматтардын тизмеги деген документке таянып, суроо-талапты канааттандырган эмес. Чынында эле, картография бардык мамлекеттердин негизги жашырылуучу сырларынын бири болуп келген, бирок заманбап интернеттин, мисалы, «Google картасы»¹⁷² программасы мүмкүнчүлүгүнүн кеңдиги мындай сырларды жашыруунун маанисиз экендигин далилдеди. Саясий партиянын суроосуна жооп бериш үчүн бул мааниси жок сырды ачуунун да зарылчылыгы жок болучу. Сот болсо мурункудай эле, картографиялык жашыруун сырлар дегенге таянып, маалыматты жашырууда укук бузуу болгондугун моюндабай койду.

Бир нече жылдар аралыгында “Прецедент” өнөктөштүк тобу мамлекеттик кызматтан камактагыларды тамак-аш, материалдык-тиричилик жана медициналык-санитардык жактан камсыздоого кеткен чыгымдар тууралуу расмий берилген маалыматтан баш тарткандыгы үчүн тиешелүү адамдарды жазалоосун талап кылып келет. Көрсө, ЖАМКнын бюджетти атайын мекеме ичиндеги буйрук менен жашыруун сыр деп белгиленген экен. ЖАМКнын өкүлдөрү сотко ал маалыматтарды жашыруунун максатка ылайыктыгына эксперттик баа берүүнүн материалдарын да берген эмес, ал эми сот мекеменин буйругуна таянып, арыздангандардын талабын канааттандырган эмес. 2011-2012-жылдардагы түрмөдөгү бунтта камактагылар менен алардын туугандары ал жердин адам чыдагыс эң төмөн жашоо шартына каршы чыгышкан, ал эми укук коргоо органдары анын себеби бийлик уюшулган кылмыштуулукка каршы согуш жарыялагандыктан “мыйзамдагы урунун жетеги” менен болду деп билдиришкен. Чындыгында, бул окуяда эки себеп тең мааниге ээ, жара да жетилгенде жарылат эмеспи. Түрмөдөгү тиричилик, жашоо шартына кеткен чыгымдарды жаап-жашыруу коррупцияга, ичип-жегенге жакшы шарт түзөт. Ал эми түрмөдөгү жашоо-тиричилик шартынын төмөндүгү уюшкан кылмыштуулукка майдай жагат, себеби мындай кырдаал ал жердеги контингентти каалагандай көзөмөлдөөгө, башкарууга жакшы негиз түзүп берет.

Эл аралык сүрөөнчүлөрдүн бюджеттин ачыктыгын камсыз кылуудагы орду

Сүрөөнчү мамлекеттер менен уюмдар өз программалары ишке ашырылып жаткан мамлекеттердеги ачыктыктын деңгээлине жоопкерчиликтүү болушат. Бардык сүрөөнчүлөрдүн жана дүйнөлүк каржы институттарынын

¹⁷² <http://maps.google.ru/>

коомдук консультациялар стратегиясы болот, же болушу керек. Коомдук консультациялар аркылуу гана реалдуу муктаждыктарды аныктоого болот, андан кийин гана өзгөрүүлөрдүн болгон-болбогонуна байкоо жүргүзүү керек. Тилекке каршы, муктаждыктарга жана өзгөрүүлөргө баа берүү, анализдөө иши сүрөөнчүлөр менен алардан жардам алгандардын тар чөйрөсүндө гана жүргүзүлөт. Алсак, Кыргызстанда милиция (полиция) реформасы бир нече жылдардан бери USAID жана Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча уюмдардын көмөгү менен активдүү жүргүзүлүүдө. Бул программа боюнча милициядагы реалдуу муктаждыктарга, өзгөрүүлөргө өздөрүнчө кичинекей эле чөйрөдө баа берип коюунун кесепети милициянын эки жолку төңкөрүштө (бийлик алмашууда) тең коомдук тартипти сактоо милдетин аткара албай калышына алып келди.

Сүрөөнчүлөрдөн алынган жардамдын жалпы көлөмү тууралуу ИИМге жиберилген эки жолку суроо-талапка, алар сүрөөнчүлөр менен маалыматтын жеткиликтүүлүгүн чектөө тууралуу макулдашуу бар экенин билдиришип, ал суроо менен сүрөөнчүлөрдүн өздөрүнө кайрылууну сунушташкан. Ал эми ЕККУ бул суроого терс жооп кайтарган, ЮСАИД болсо жооп берүүдөн таптакыр баш тарткан. Ошентсе да, бүгүнкү күндө эки сүрөөнчү тең милицияны реформалоо боюнча иш-аракеттерин улантышууда. 2012-жылдын 6-июнунда АКШнын өкмөтү менен КРнын өкмөтүнүн ортосунда жалпы суммасы 4,699,158 долларды түзгөн кошумча каржылоо боюнча макулдашуу¹⁷³ түзүлгөн, бирок бул боюнча кандайдыр бир коомдук консультациялар кайрадан эле жүргүзүлгөн эмес. Мындай абал эл аралык ишкерлер чөйрөсүндө коррупция, ишбилгисиздик өкүм сүрөт деп шектенүүгө негиз берет. Эгерде сүрөөнчүлөр коомдук консультациялардан оолакташса, коомдук маанилүү маалыматтарды элден жашырышса, анда алардын иш-аракети бүлдүрүүчүлүк мүнөзгө ээ болуп, коррупциянын өнүгүшүнө шарт түзүп, коопсуздук кызыкчылыктарына коркунуч туудурары шексиз.

Тыянактар жана сунуштар

Ошентип, өз билишинче жашыруун маалыматтардын тизмесин түзүп, бекитип алуу адаты, жашыруунун максатка ылайыктуулугуна эксперттик баа берүүнүн жоктугу коомдун коопсуздугуна коркунучтарды жаратат. Коопсуздукту бекемдөө үчүн мыйзамга айрым өзгөртүүлөрдү киргизүү керек, мамлекеттик органдардын иш-аракеттерине, өзгөчө сот ишине да өзгөртүүлөрдү киргизүү зарыл, башкача айтканда, позитивдүү өзгөрүүлөрдүн болушу бийликтин үч бутагынан тең көз каранды. Алсак, мыйзам чыгаруу чөйрөсүн

¹⁷³ “Баңгизаттарын көзөмөлгө алуу жана АКШ менен Кыргызстандын ортосундагы укуктук пайдалануу жаатына тийгизген таасирлер жөнүндөгү 2001-жылы 21-декабрда кол коюлган макулдашуудагы №12 өзгөртүү”. 2012-жылы 6-июнда АКШнын Кыргызстандагы элчиси Памела Спартлен жана Өкмөттүн аппарат жетекчиси, коргоо, укуктук тартип жана өзгөчө кырдаалдар бөлүмүнүн башчысы Көлбай Мусаев тарабынан кол коюлган.

дө “Мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын карамагындагы маалыматтардын жеткиликтүүлүгү жөнүндөгү” мыйзамга бир нече оурчундуу өзгөртүүлөрдү киргизүү зарыл.

1. 2-берененин 3-пунктунун 3-абзацын («Бул мыйзамдын күчү КР мыйзамдары боюнча жеткиликтүүлүгү чектелген маалыматтарды берүү менен байланышкан мамилелерге жайылтылбайт») алып таштоо керек, анткени андагы чек коюулар маалыматка жетүү укугуна тиешелүү маселелерди бул мыйзамдын чегинен тышкары чыгарып жатат. Бул абзацта айтылгандар мыйзамдын маанисин толугу менен жок кылат, анткени дал ушул мыйзамда маалыматтардын жеткиликтүүлүгүнө чек коюунун бардык шарттары жазылышы керек.

Маалыматка жетүү укугунун чектелиши башка мыйзамдарга шилтемесиз эле ушул мыйзамдын өзүндө аныкталышы керек. Мыйзамдын 5-беренесиндеги жобонун чектелишинин үч шартын киргизүү керек:

- чектөөлөр мыйзам тарабынан корголуучу кызыкчылыктар менен негизделиши керек (мыйзамдуулук);
- маалыматтын ачыкка чыгышы, тарап кетишинин натыйжасы аталган кызыкчылыктарга чоң коркунуч жаратат (залалдарын баалоо);
- маалыматтын ачыкка чыгып, тарап кетишинин натыйжасында келип чыккан залалдар коомчулуктун канааттанбай калышынан келип чыккан залалдарга салыштырмалуу кыйла коркунучтуу (коомдун кызыкчылыгына артыкчылык берүү).

Мыйзамды Конституциянын 33-беренесинин 3-пункту менен дал келтирүү максатында мамлекеттик органдар же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары деп табылган уюмдардын тизмегине мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары катышкан юридикалык жактарды, ошондой эле республикалык же жергиликтүү бюджеттен каржылануучу уюмдарды киргизүү керек.

Мамлекеттик органдардын ишин өзгөртүү үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтү төмөнкүлөрдү аткарууга тийиш:

Өкмөттүн 1995-жыл, 7-июлдагы №267/9 токтому менен бекитилген “Иштерде, документтерде, даяр иштелип чыккан буюмдардагы жашыруундуктун маалыматтарын, категориясын бекитүүнүн тартиби жөнүндөгү” жобого төмөнкүдөй жаңыланууларды киргизүү:

- маалыматты жашыруунун зарылдыгы тууралуу милдеттүү түрдөгү эксперттик баа берүү талаптарын белгилөө;
- эксперттик баа берүүнүн тартибин белгилөө;
- жашыруунун зарылдыгына эксперттик баа берүүн материалдары коомчулукка жеткиликтүү болушу керектигин белгилөө.

2. Жогорудагы өзгөртүүлөрдү киргизген соң мамлекеттик органдардын маалыматтардын жеткиликтүүлүгүн чектөөчү бардык ченемдик-укуктук актыларын (тизмектерди, көрсөтмөлөрдү) кайрадан карап чыгуу керек.

Жогорку сотко маалыматтардын жеткиликтүүлүгү укугу боюнча соттук иш-аракеттерди жайылтуу жана төмөнкү жетектөөчү түшүндүрмөлөрдү жер-жерлерге таратуу сунуш кылынат:

«Күнөөсүздүк презумпциясы» принцибин колдонуу, башкача айтканда жоопкер адам кабыл алган чечиминин же ченемдик укуктук актынын мыйзамдуулугун далилдөө боюнча өз милдетин аткарган учурда, сот чечимин арыздануучунун пайдасына чыгаруу.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган укуктук ченемдик актылардын иерархия принцибин сактоо.

Кыргыз Республикасынын аймагында иштеген сүрөөнчү уюмдарга сунуштар:

1. Каржылоо каралган коомдун учурдагы чыныгы муктаждыктарына баа берүү жана сүрөөн программаларды ишке ашыруунун жыйынтыгы боюнча өзгөрүүлөргө баа берүү үчүн коомдук консультацияларды кеңири колдонуу керек.
2. Сүрөөн программалардын бюджетти тууралуу маалыматтын жеткиликтүүлүгүнө коюлган чектөөлөрдү алып салуу керек.

10-БАП.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИЧКИ ИШТЕР ОРГАНДАРЫНЫН ИШ-АРАКЕТИНДЕГИ АДАМ УКУКТАРЫНЫН САКТАЛЫШЫ

Сардар Багишбеков, “Эркиндик үнү” коомдук фондунун мүдүрү

*“Бийликтегилер мыйзамда каралган гана иштерди, ал
эми адам мыйзам тыюу салбаган иштерине баарын жасоого укуктуу”
(Марек Новицкий)*

Киришүү

Кыргызстандагы адам укуктары тууралуу сөз болгондо биз көбүнчө ички иштер органдарын (милицияны) эске алабыз. Милиция юстиция тутумундагы алгачкы звено болуп саналат да, анын ишмердигинин көп кырлары мамлекеттин өзүнүн укугунун чегинде жеке адамдардын, айрым топтордун укугун жана эркиндигин камсыз кылуу боюнча өзүнө алган эл аралык милдеттерин аткаргандыгынын же аткарбагандыгынын көрсөткүчү болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы эл аралык келишимдер менен бирге адамдын негизги укугу жана эркиндигин бекемдейт. Мамлекеттик органдар болсо аларды кабыл алынган мыйзамдардын чегинде ишке ашырууга, коргоого милдеттүү. Милиция укук коргоо органдарынын бири катары мыйзамды коргоону камсыз кылуу укугуна ээ – бул анын негизги иши, андан өзүнчө бөлүмчөлөрдү дайындоо, кылмыштуулуктун кесепеттерин азайтуу боюнча жалпы жана жеке милдеттер, коомдо коопсуз социалдык чөйрөнү түзүү, сактоо дагы башка орчундуу функциялары келип чыгат.

Көпчүлүк башка өлкөлөрдөй эле, Кыргызстанда да адамдын укугун коргоо маселеси боюнча кош стандарттуу тутум бар. Демократиялык принциптерге баш ийүү, адам укуктарынын маанилүүлүгү жана зарылдыгы жөнүндөгү бийик сөздөр так аныкталган мамлекеттик концепция эмес, айрым чиновниктер менен саясатчылардын жеке демилгесинин деңгээлинде калып

жаткан сыяктанат. Мамлекетте адамдын укугун, эркиндигин коргоого үндөгөн мыйзамдардын, кагаз бетиндеги «иштер» менен механизмдердин, мамлекеттик институттардын бар экендиги эле маселени чечүү үчүн жетиштүү эмес. Адам турмушта кандайдыр бир бийликке жетишкендердин ээн баш жосунуна өзү жалгыз каршы турууга аргасыз болору да чындык. Өнүкпөгөн, коррупцияга малынган азыркы сот тутумунун шартында укук коргоо органдары жазалоочу органга айланды. Укуктагы ээн баштык, адатта, саясий оппозиция өкүлдөрүнө, этникалык жана аялуу топторго гана эмес, азыр коомдун ар бир мүчөсүнө каршы багытталган.

Коомдун коопсуздугуна чоң коркунучту жараткан кырдаал – укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин одонолук, ээн баштык, пара алуу, кызмат абалынан пайдалануу, орой жана зордук-зомулук кылуу сыктуу чектен чыккан, терс мамилелеринин адаттагы көндүмгө айланышы. Ал эми коомчулук мындай кырдаалга социалдык каршылык, алдын алуу чаралары болбосо, анда бул маселе ого бетер оорлошуп кетери, чиновниктер өз ыктыяры менен андан баш тартпай тургандыгы жөнүндө ойлонбойт.

Милициянын адам укуктарын тебелөөсүнүн, кызмат абалынан пайдалануусунун себеби көп кырдуу. Ал себептердин негизгилери: укук коргоо органдарынын коррупцияга баткандыгы, алардын кызматкерлеринин профессионалдык деңгээлинин өтө төмөндүгү, айрымдарынын эң жөнөкөй моралдык-адептик сапаттарынын жоктугу. Милиция органдарында адамды жек көрүүчүлүк, зордук-зомбулук, ырайымсыздыктын мисалдары көп эле кездешет. Мунун баары коомдо коркуп-үркүү, аргасыздык абалын түзөт. Күнөөсүздүк презумпциясы (күнөөсү далилденбеген адамды күнөөлөбөө) принциби бизде иштебейт, бизде күнөөлүлүк презумпциясы иштейт (шектеүүчү өзүнүн күнөөлү эмес экенин далилдеши керек).

Совет мезгилинен бери милиция мамлекеттик иштерде жарандардын кызыкчылыгы башкы мааниге ээ экендигин шарттуу түрдө белгилемиш болуп, мыйзамдуулукту жана тартипти камсыз кылуу менен алектенип келген. Көз каранды эмес Кыргызстандын бир нече жолку эл аралык ареналарда адамдын укугун жана демократияны жактоочулук позициясын жар салгандыгынын натыйжасында, мамлекетке жардам катары, милициядагы тиешелүү реформаларды жүргүзүүгө чет өлкөлөрдөн каржылык жардамдар тартылган. Бийлик бир нече жолу укук коргоо органдарын этап менен реформалоого саясий эрки барлыгы тууралуу билдирүүлөрдү жасашкан, бирок чындыгында алар демократиялык кайра түзүүлөр эмес, саясий көзөмөлдү күчөтүү максатын көздөшкөн. Өлкөдөгү мезгилдүү саясий жана экономикалык кризисте эске алганда, бийликтегилер үчүн коопсуздук негизги маселелерден болуп саналат. Ошондуктан азырынча мыйзам чыгаруу базасындагы коомду жаңыртууга тийиш болгон көп өзгөрүүлөр көбүнесе жүргүзүлбөй кала берүүдө.

Чынында, милициянын ишине киргизилип жаткан жаңылануулар сот адилеттигин жүргүзүү тутумундагы башка органдардын (прокуратура, сот жана

башка укук коргоо кызматтарыннын) да иш-аракеттерине өз таасирин тийгизбей койбойт. Ушул себептен милицияны реформалоо соттордун жана башка юстиция тутумунун органдарынын иш-аракеттерине өзгөртүүлөрдү киргизүү менен коштолушу керек, себеби бул түзүмдөрдүн бүгүнкү күндөгү иши кайра өзгөртүүлөрдү кечендетип, натыйжалуулугуна терс таасирин тийгизиши мүмкүн.

Жалпылап айтканда, адам укуктары жана эркиндиги ИИМди реформалоонун негизги өзөгү болушу керек. Мында укук коргоо органдарынын ишиндеги репрессивдүү мамилени жумшартуу, жаза колдонуунун башка альтернативдүү ыкмаларын колдонуу, окуу программаларына адамдын укугунун маданияты боюнча материалдарды киргизүү, укук бузууларды алдын алууга артыкчылык берүү, коомдук көзөмөлдүн ролун жана жооптуулукту жогорулатуу жана коомчулукка маалымдоо аркылуу мамлекеттин кылмыштуулук боюнча саясатына өзгөртүүлөрдү киргизүү зарылдыгы эске алынышы керек¹⁷⁴.

Өз кезегинде, өлкөдөгү укук коргоочулардын коомдоштугу ар дайым позитивдүү башталыштарды колдоп келген жана эч качан реалдуу реформалардын илгерилешине өбөлгө түзүүчү иштерге каршы чыкан эмес.

Ички иштер органдарын адам укуктарына байланышта реформалоонун зарылдыгы

Укук коргоо органдарын реформалоо боюнча коомчулуктун талабы бар экенин бийлик жакшы түшүнөт. Азыр да эскиргенине, бүгүнкү жашоо чындыгына дал келбегенине карабастан, совет мезгилинен берки укук коргоо тутумун уюштуруу жана анын иш-аракети тууралуу көпчүлүк принциптер сакталып калган. Бийлик органдарында жазага тартылбай калуучулук жана коррупциянын өсүшү, ошондой эле сот адилеттиги тутумунда опузалап акча алуу өнөкөтү укук коргоо органдарында ырааттуу реформа жүрбөгөндүгүн тастыктап турат.

Мамлекет көз карандысыздыкка жетишкен жылдардан бери эле ар дайым жарандар милициянын дарегине доомат айтып келет. Алардын ишмердигине карата айтылган сын-пикирлердин объективдүү себептери бар, булар коомдо кеңири талкууланып келет. Кыргызстандын совет доорунан кийинки тарыхында милиция бийликтин колунда жарандардын карама-каршылыктарын басуучу, жакпаган адамдарды коркутуп-үркүтүүчү, көмүскө экономиканы көзөмөлдөөчү курал болуп келди.

Мамлекетти натыйжалуу башкаруунун жана коомдун жыргалчылыгынын маанилүү элементтеринин бири болуп, кылмыштуулукту жана кол салып

¹⁷⁴ Ички иштер органдары менен иштешүү жана ИИМди реформалоого жардам көрсөтүү стратегиясы боюнча түзүлгөн укук коргоо уюмдарынын жумушчу тобу. “Вердикт” коомдук фонду.

зыян келтирүүлөрдү мүмкүн болушунча азайтуу, мыйзам бузгандарды сөзсүз жазага тартуу саналат. Бирок адамдын укуктарынын алкагында жол берилген чектен аша чаппоо керек, башкача айтканда максатка жетүүдө бардык эле чаралар жакшы боло бербейт. Укук үстөмдүгү жана күнөөсүздүк презумпциясы сыяктуу баалуулуктарды дайым эске алуу зарыл. Милиция кызматкерлеринин мыйзамсыз жана катаал иш-аракеттери, мейли атайы операцияларда болсо да, милициянын ролуна тийштүү максаттар менен принциптерди жокко чыгарат. Мыйзамды жана адамгерчиликти сыйлабаса, милициянын иш-аракети толук кандуу деп эсептелбейт. Анүстүнө, мындай мамиле акыры келип, иштеги натыйжасыздыкты көнүмүш адатка айлантат, анткени максатка жетүүдө мыйзамга туура келбеген аракеттерди колдонгон милиция кызматкерлери алдыңкы тажрыйбаларды үйрөнө, өнүктүрө албайт. Мунун дагы бир жүйөсү – алар социалдык өнөктөштүктү камсыз кылуу үчүн зарыл болгон коомдогу ишеничинен, кадыр-баркынан айрылат.

Мурда белгиленгендей, БУУнун келишим органдары укук коргоо органдарынын ишинде дайыма адамдын негизги жарандык жана саясий укуктарынын бузулушун белгилешет. Ал эми БУУнун атайын комитети бул мыйзам бузууларда, эл аралык келишимдин субъектиси катары мамлекет да күнөөлү экендигин көрсөтүп келет. Демек, милициянын иш-аракети Кыргызстандын эл аралык милдеттемелерди аткарып же аткарбай жаткандыгынын көрсөткүчү болуп саналат. Милициянын ишмердигинин мүнөзү менен максаттарын эске алганда, анын укугу менен милдеттеринин чегин аныктоодо адамдын түпкүлүктүү укуктары башкы мааниге ээ.

Мисалы, өтө чоң күчтү колдонуу же колдонбоо ыйгарым укугу адамдын жашоого укугу менен аныкталат (Жарандык жана саясий укуктардын эл аралык пактысынын (ЖСУЭПтин 6-беренесинде айтылгандай¹⁷⁵), ал эми адамды эркинен ажыратуу жеке эркиндикке болгон укук жана өз каалагандай кармоого тыюу салуу деген беренелер менен аныкталат (ошол эле пактынын 9-беренесинде айтылат). Мындан тышкары, кыйноолорго таптакыр тыюу салуу (ЖСУЭПтин 7-беренеси) адамдарды адамгерчиликсиз, кемсинтүүчү мамилелерден же жазалоолордон, тийиштүү ыйгарым укуктары бар милициянын одоно мамилесинен бардык шарттарда коргоого багытталган.

Милициянын кылмыштуулукту алдын алуу, кылмышты изилдөө, коомдук тартипти сактоо сыяктуу көп милдеттерин атасак болот. Алардын ичинен коомдук тартипти сактоо деген милдетин карайлы. Милиция элдин ачык жыйындарына, чогулуштарына, демонстрацияларга кандай мамиле жасашы керектиги адамдардын тынчтык чогулуштарга болгон укугу, эрки менен аныкталат (ЖСУЭПтин 21-беренесинде айтылгандай). Бул жагынан алганда эл аралык укук тутуму улуттук деңгээлде мыйзамдарды кабыл алуу аркылуу ишке ашырыла турган минималдуу стандартты бекитет. Мында че-

¹⁷⁵ БУУнун Жарандык жана саясий укуктар жөнүндөгү эл аралык пактысы 1966-жылы 16-декабрда кабыл алынып, 1976-жылы 23-мартта күчүнө кирген.

немдик актылардын иерархиясын эске алуу зарыл, антпесе көбүнчө ички иштер бөлүмүнүн практикасында жетекчинин буйруктары, мекеменин ички көрсөтмөлөрү конституциялык жана башка мыйзамдардан жогору коюлуп калары белгилүү.

Буга байланыштуу милиция кызматкерлерин окутуу, кайрадан даярдоо аркылуу аларга адам укуктары укук коргоо органынын жеке аткаминеринин же жетекчилигинин чечими менен чектелбей тургандыгын, ал улуттук мыйзамдар менен аныкталарын түшүндүрүү зарыл.

Коомдук тартипти сактоо – милициянын негизги иш-милдеттеринин бири, ал эми коомдук тартип адам укуктарын жүзөгө ашырууда башкы мааниге ээ, ошондуктан адам укуктарын коргоону милициянын милдети деп кароого болот. Адам укуктарын коргоо менен милиция өзү да адам укуктарын сыйлоосу абзел. Башкача айтканда, милиция өз ыйгарым укуктарын колдонууда (мисалы, кылмышкерди кармоодо атайы каражаттарды колдонгондо) адам укуктарын бузбай турган ыкмаларды, каражаттарды туура тандоого тийиш. Адам укуктарын коргоо жана сыйлоо коомдук тартипти сактоонун ажырагыс бөлүгү болуп саналат, ошондуктан тартипти сактоо менен адам укуктары ортосундагы карама-каршылыкты жоюу, милициядагы адам укуктары маданиятын өнүктүрүү ИИМдин жетекчилиги менен коомдун алдындагы маанилүү маселелердин бири болушу керек.

Адам укуктары ИИМдин окуу жайларында окутулуучу бардык сабактардын өзөгүн түзүшү керек, анткени адам укуктарын коргоону камсыз кылуу милиция кызматкеринин бардык иш-аракеттеринин маңызы болууга тийиш. Катардагы милиция кызматкерлерин окутуу мөөнөтү да алардын кызматтык милдетин аткарууда адам укуктарын коргоо жана сыйлоо менен байланышкан тиешелүү көндүмдөрү, мүдөөлөрү калыптанышы үчүн жетиштүү болушу керек.

Адам укуктарын жүзөгө ашырууга көмөктөшүү

Адам укуктарын коргоо коомдук тартипти коргоо аркылуу жүзөгө ашырылары тууралуу Адам укуктарынын жалпы декларациясынын 28-беренесинин жоболорунда жазылган: “Ар бир адам коомдук жана эл аралык тартипке укуктуу, бул декларацияда белгиленген укук жана эркиндик толугу менен ишке ашырылышы керек.”

Бул берененин жоболорунан эл аралык коомчулук өнүгүүгө болгон укукту өзүнчө белгилешкен. Бирок бул жобого өзүнө улуттук деңгээлде жашоонун сапатын билдирген коомдук тартип идеясы да камтылат.

Адам укуктары коомдук тартипсиз ишке ашпай тургандыгы маалым. Ал эми коомдук тартип кылмыштуулуктун жана социалдык чыңалуунун деңгээлинин төмөндүгү менен аныкталат да, милициянын иш-аракетинин натыйжа-

луулугунан көз каранды. Мындайда коомдук тартипти, коопсуздукту камсыз кылууны адам укуктарын жүзөгө ашыруудагы оң фактор катары караса болот, башкача айтканда, милициянын иш-аракети аркылуу мамлекет өз милдетин аткарат. Мисалы: жашоого болгон укук мыйзам аркылуу корголушу керек. Бул мамлекет милициянын алдына кылмыштардын бетин ачуу, аларды алдын алуу сыяктуу максаттарды коюучу мыйзамдарды кабыл алышы керек дегенди түшүндүрөт. Андан тышкары, эл аралык жана улуттук мыйзамдарга жараша, милиция адам сатуу, адам укуктарын тебелөө менен байланышкан кылмыш иштерин, мунун ичинен калктын аялуу топторунун укуктарын бузган басмырлоо фактыларын да ачууга милдеттүү.

Жашоого болгон укук – негизги укуктардын бири, мунун мисалдарын саясий, экономикалык, социалдык жана маданий укуктарды коргоо чөйрөсүнөн да жолуктурууга болот. Эгерде дин же диний көз караштар боюнча басмырлоого тыюу салуучу, башка диний агымдарга карата кыр көрсөтүүлөргө жол бербөөчү мыйзамдар бар болсо, бул мыйзамдардын бузулушунун аныкталышы жана алдын алынышы ой жүгүртүү, абийир жана динге ишенүү эркиндиктерине болгон саясий укуктарды колдоого, жүзөгө ашырууга мүмкүндүк берет.

Милиция кылмыштуулукка, социалдык чыңалууларга, тартип бузууларга аздыр-көптүр каршы тура алат, ошол эле учурда кылмыштуулуктун кээ бир түрлөрүнүн алдын алып, коомдогу чыңалуулар менен тартип бузуулардын себеби болгон айрым экономикалык, социалдык шарттарды жеңилдете алат. Негизги себептер аныкталбаган, четтетилбеген учурда коомдук тартипти сактоо иши баш-аламандыктын салыштырмалуу жоктугу менен мүнөздөлүүчү коомдук тартипти сактоого көмөктөшүүсү мүмкүн. Бирок мындай тартип ынтымакка, демократиялык баалуулуктарды сыйлоого жана социалдык акыйкатка эмес, жазалоого жана адилетсиздикке негизделип калат.

Социалдык тартиптин мындай түрү, ички чыңалуу маселелеринин чечилбегендигине байланыштуу, туруктуу болбойт, себеби ал адам укуктары менен эркиндиги толук камсыздалган социалдык тартипке дегеле окшобойт.

Адам укуктарын чектөө мүмкүнчүлүктөрү

Адам укуктарынын жалпы декларациясынын 29-беренесинин экинчи пунктунда мындай деп айтылат: «Ар бир адам өз укуктары менен эркиндигин толук ишке ашырган учурда, башкалардын укугу менен эркиндигин камсыз кылуу жана адеп-ахлактын, коомдук тартиптин, демократиялык коомдогу жалпы жыргалчылыктын калыс талаптарын аткаруу максатында мыйзам боюнча бекитилген чектөөлөргө гана баш ийет».

Бул келтирилген принцип бир нече себептер менен баалуу жана кызык. Биринчиден, бул чектөөлөр жөнүндөгү конкреттүү жоболор үчүн жалпы булак, аларды Жарандык жана саясий укуктардын эл аралык пактысынан тапса

болот. Мисалы: ой жүгүртүү, абийир жана дин тутуу эркиндигине болгон укукту, өз пикирине ээ болуу жана ачык айтуу, демек, тынчтык чогулуштарга катышуу укуктарын коргоо жөнүндөгү 18,19 жана 21-беренелер.

Бул чектөөлөрдүн мазмундары айтылышында бири-биринен айырмаланганы менен, алардын бардыгынын маңызы бир – беренелердеги укуктук чектөөлөрдүн баары мыйзам менен аныкталган. Мындай чектөөлөр коомдук коопсуздуктун кызыкчылыгы, коомдук тартипти, ден-соолукту, адеп-ахлакты, башка адамдардын укугу менен эркиндигин коргоо максатында демократиялык коом үчүн зарыл. Башкача айтканда, бул беренелер коргогон айрым адамдардын укугуна жана эркиндигине коюлган чектөөлөрдү актоо максатында алар Адам укуктарынын жалпы декларациясынын тийиштүү негиздерин аныктайт¹⁷⁶.

Экинчиден, укуктарды чектөөнүн себептери башкалардын укугун, эркиндигин сыйлоого, адеп-ахлак талаптарын, коомдук тартипти, жалпы жыргалчылыкты канааттандырууга багытталган укук коргоо органдарынын негизги милдеттеринин туюнтулушу катары каралышы мүмкүн. Мунун бардыгы демократиялык коомдо жашаган адамдардын артыкчылыгы болуп саналат. Аны сот адилеттигинин натыйжалуу иши аркылуу аз да болсо ишке ашырууга болот.

Адам укуктарынын жалпы декларациясынын бул жобосуна өзгөчө көңүл буруунун үчүнчү жана акыркы себеби баарынан маанилүү. Укуктар менен эркиндик чектеле турган себептерди карап чыгып, Декларация ыйгарым укуктарга чектөөлөрдү киргизет. Ошондуктан милиция кандайдыр бир башка максаттарды орундоо үчүн укуктарды жана эркиндикти чектөөчү мыйзамдуу ыйгарым укукка ээ болушу мүмкүн эмес. Укуктар менен эркиндикке мыйзам бекиткен гана чектөөлөр коюлушу керектигин эске алып, декларация милициянын аракетинин негизги эрежесин түзгөн. Ал боюнча милицияга мыйзамда каралган гана нерселерге уруксат берилет, башкача айтканда, алар өздөрүнүн мыйзамдуу укуктарынын чегинен чыкпашы керек.

Тилекке каршы, адам укуктары мыйзам менен корголуп, бардык чектөөлөр мыйзам менен бекитилсе да, укук коргоо органдарынын кызматкерлери башка мыйзамдарды колдонуу менен баары бир мыйзам бузуп жатат. Милиция кылмыштуулукту, тартипсиздикти кыскартуунун ордуна өзү буга шарт түзүп жаткандыгы акылга сыйбайт. Бул кырдаалдын аныктыгынын себеби – милициянын адам укуктарын тебелегенге даярдыгы анын ишинин бир бөлүгү болуп калган. Бул чөйрөдө, тилекке каршы, ар бир адамдын ажыратып алгыс укуктарынын коомдук тартипти коргоо жана кылмыштуулук менен күрөшүү процесстери менен байланышы жок деп эсептелет.

Коомдо “тартип” менен “эркиндиктин” ортосундагы чыңалуунун мүнөзү жана даражасы жөнүндө, “коомдук тартипти коргоо” менен “адам укуктарынын” ортосундагы өз ара байланыш тууралуу жана “коомдук тартипти коргоо” ме-

¹⁷⁶ Адам укуктары боюнча Хельсинки Фондунун материалдары боюнча, Варшава шаары.

нен “адам укуктарынын” ортосундагы карама-каршылыктар мыйзам менен чечилиши керектиги жөнүндө талаш-тартыштар жүрүп жатат. Адам укуктары менен эркиндиктеринин баары мыйзамга ылайык такталган, ал укуктарга коюлган чектөөлөр да, ошондой эле ал чектөөлөрдү чагылдыруучу милициянын милдеттери да аныкталган. Легитимдүүлүгү мыйзамга негизделген милиция бул мыйзамдардын бардыгын так аткарышы керек.

Коомдук тартипти коргоо маселесиндеги чыңалууларда мыйзамдуулук сакталбаган чөйрөлөргө кызмат учурунда милициянын кызматкерлеринен талап боюнча же өз алдынча аракет жасай ала турган чөйрө кирет. Бул көйгөй ИИМдин кызматкерлерине өз алдынчалыктын кенен берилишине байланышкан, аны көпчүлүк жооптуу кызматкерлер, тилекке каршы, каалагандай пайдаланышат. «Өзү билүүнүн» чектери кайсы органга караштуулугуна жараша ар түрдүү болсо да, ар кайсы деңгээлдердеги милиция кызматкерлери чечимдерди тигил же бул даражада өз алдынча кабыл алат. Мунун себеби, бардык эле кызматкерлердин бардык эле мыйзамдар боюнча ырааттуулукту, катуу сактоо мүмкүнчүлүгү жана каалоосу бирдей болбойт. Ресурстардын барлыгы жана аларды пайдалануу боюнча маселе келип чыкканда, кайсы мыйзамдарды биринчи кезекте жана кандай ыраат менен аткаруу керек деген суроо пайда болот. Айрым кызмат адамдары кол алдындагылардын мыйзам бузуусуна көз жуумп коюу, ошондой эле мыйзам бузулган конкреттүү учурга карата туура же туура эмес чечим кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Милиция кызматкерлеринин ар кандай кызматтык укуктарын ишке ашырышы алардын өз алдынчалыгы менен байланышкан, ал өз алдынчалык милициянын ишинин канчалык бөлүгү көмүскөдө, көзөмөлдөн сырткары калып жаткандыгынын көрсөткүчү болуп саналат. Милиция органдарында көзөмөл “окуя болгондон кийин” жүрөт. Маалыматтар ИИМдин тутумуна төмөнкү деңгээлде киргизилет, ошондуктан кенже милиция кызматкерлери маалыматтын мүнөзүн жана сапатын көзөмөлдөөгө мүмкүнчүлүк алышат. Жетекчилер окуянын “иргелген” мазмунун алышат, ал эми тергөөнү кенже милиция кызматкерлери жүргүзүп, көрүлгөн чаралар тууралуу маалыматты түзүшөт.

Теория боюнча адам укуктары менен коомдук тартипти коргоонун ортосунда карама-каршылык жок. Мындай карама-каршылык иш жүзүндө кездешип жаткандыгы адам укуктарын коргоого гана эмес, узак мезгилдүү келечекте коомдук тартипти натыйжалуу коргоого да таасирин тийгизет. Майда кылмыштуулук менен күрөшүүдөгү кыска мөөнөттүк “жеңишти”, мыйзамсыз аракеттердин жазаланышын жана дүйнөдөгү коопсуз жашоону самаган коомчулук алгач жактырышы мүмкүн. Ошентсе да, мындай “жеңишке” мыйзамсыз, адепсиз ыкмалар менен жетишилгендиги коомдогу ишенимди төмөндөтөт. Милициянын мыйзамсыз, адепсиз аракеттери сот адилеттигинин катачылыгына алып келип, натыйжада күнөөсүз адамдар жазаланса, колдоолор таптакыр токтолот, коомдун милицияга болгон ишеними, сый-урматы жоголот, адамдар милиция менен кызматташуудан баш тартышат, ко-

омчулук милициянын күбө катары берген көрсөтмөлөрүнө ишенбей калат. Ошентип, “жеңиш” жеңилүүгө айланат.

Бул акылга сыйбаган нерселерди карап отуруп, эмне үчүн ушундай болуп жатат, эмне үчүн тартипти коргоо максатында милиция мыйзамды бузууга барат деген суроого жооп издесек болот.

Милиция кызматкерлеринин иш-аракети эмоционалдык да, интеллектуалдык да жактан өтө татаал, оор болушу мүмкүн. Кызмат учурунда алардын өмүрүнө коркунуч туулушу, турмушунда ыңгайсыздык пайда болушу, өздөрү иштин жүрүшүндө психологиялык жаракат алышы да мүмкүн.

Милиция кызматкерлери кылмыштын кесепетине жооп кылышы керек, бирок өз убагында кылмыштын бетин ача албаса, же кылмышты болтурбай коюуга күчү жетпей калса, ошондой эле жетекчиликтин, коомчулуктун, маалымат каражаттарынын, кээ бир саясатчылардын кысымына кабылса, көңүлү чөгөт. Кээде өтө оор кылмыштуулуктун бетин ачууда, күрөшүүдө мындай кысым аларды өз максатына жетүү үчүн мыйзамсыз, адамгерчиликсиз ыкмаларды колдонууга түртөт.

Буллар – кызмат адамдарынын алдында турган адеп-ахлактык маселелердин айрымдары гана. Алар адам укуктарына жана мыйзам үстөмдүгүнө каршы келген, ошондой эле “укук коргоо” максатында мыйзамдар бузулуп жатканда, тантыган түшүнүктөр менен оңой эле келишип кетүүчү суб-маданиятты түзгөн факторлор болуп саналат.

Бул чечүүчү факторлор, өзгөчө укук коргоо органдарындагы суб-маданияттар бир топ изилдөөлөрдө¹⁷⁷ аныкталып, талкууланган жана алар укук коргоо органдарынын иши көмүскө, көзөмөлгө жакшы алынбаган ыйгарым укуктардын көптүгү менен мүнөздөлөт деп айтылат.

Мындай шарттар күмөндүү баалуулуктарга негизделген терс көрүнүштөрдү кеңири жайылткан, укуктук ченемдерди, ведомстволук нускамаларды көзгө илбеген кесиптик маданиятка алып келет. Бул маданияттын өзгөчөлүгү – ал өзүнө өч алуучу миссияны, социалдык теңчиликке карата ишенбестик мамилени, шектенүүнү, коомдон обочолонгон жашоону, өз ара жаап-жашыруучулук кодексин, саясий консерватизмди, этникалык туура эмес түшүнүктөрдү, бузукулукту, адамдарды байкуш жана «кыйын» деп бөлүштүрүүнү жана кызматтык кылмыштарды жашырууга даяр сапаттарды камтыйт.

Эмгектин ушундай шарты жана өзгөчөлүктөрү адам укугу маданиятынын өнүгүшүнө каршы келет жана сот адилеттигинин натыйжалуулугун камсыз кыла албайт. Бул милиция кызматкерлеринин коомдук тартипти сактоодо, кылмыштуулук менен күрөшүүдө адам укуктары менен эркиндигин коргоонун маанилүүлүгүн түшүнгөндөй түр көрсөтүп, тартип жана коопсуздуктун сырткы гана жасалма белгилерин сактап жатканын аңдап билүү керек.

¹⁷⁷ <http://www.manyppt.com/04/Police-Subculture.html> шилтемесиндеги жеткиликтүү материалдар боюнча

Мыйзамды сактоо зарылдыгы – негизги шарт

Мыйзам иштеген демократиялык мамлекетте бир дагы адам же кызматкер мыйзамдан жогору турбайт жана ар бир адам, ар бир мекеме мыйзам алдында жооптуу. Мындай жоопкерчилик айрыкча милиция кызматкерлерине жүктөлөт, анткени укук коргоо органдары дайыма мыйзам чегинде гана иш жүргүзүүгө милдеттүү. Коом, саясий процесстердин жана мамлекеттик институттардын ишинин натыйжасында, укук коргоо органдарына өзү каалаган укуктарды тагат жана аларга чектөөлөрдү киргизет. Милиция ал укуктар менен чектөөлөрдү талкуулаганга аракет жасаган күндө да, эч бир кызмат адамынын ал чектерден чыгып аракет жасашына эч кандай негиз жок.

Кылмышты болтурбоо, ачуу максатында, коомдук тартипти сактоо, калыбына келтирүү максатында жасалган мыйзам бузууларды, эрежеден чыгууларды эч актоого болбойт:

1. Эгерде милиция мыйзамды сактоо үчүн мыйзам бузса, бул кылмыштуулукту азайтпайт, тескерисинче ага шарт түзөт;
2. Милициянын өз укуктарынын деңгээлине, мүнөзүнө болгон көз карашы укуктардын кандай болуш керектиги тууралуу чечимдерди кабыл алууда эске алынууга тийиш болгон көпчүлүк ойлордун бири гана болуп саналат. Мында коомчулук үчүн ИИМдеги реформаларды министрликтин өзү башкарбаганы жакшы;
3. Эгерде айрым бир милиция кызматкерлери ар бир конкреттүү учурда кайсы мыйзамдарды көзгө илбей, кайсыларын колдонууну, адам укуктарынын кайсыларын бузууга болорун өздөрүнчө чече турган болсо, укук коргоо процесси жеке адамдардын өздөрүнүн жеке стандарттарын ишке ашырган чечимдердин көптүгүнөн чаржайыт, баш-аламан процесске айланат;
4. Милиция тарабынан мыйзам бузуулардын айрымдары эң оор кылмыш жана укук бузуу болуп саналат. Мисалы, кыйноолор жана катаал мамилелер, мыйзамсыз кармоолор, жеке мүлккө кол салуулар;
5. Милиция тарабынан мыйзам бузуулар оор натыйжаларга алып келиши мүмкүн. Мисалы, күнөөсү жок адамдардын жазаланышы, ал эми күнөөлүү адам болсо эркин жүрүп ага башка дагы адам өмүрүнө коркунуч туудуруучу кылмыштарын уланта бериши мүмкүн;
6. Милиция тарабынан кызмат аткаруу учурунда мыйзамдын, адам укугунун бузулушу эң оор кесепеттерге алып келиши мүмкүн, ал милицияга жана да сот адилеттигине элдин ишениминин жоголушуна алып келет.

Милиция кызматкерлерине иш-аракеттеринде кезиккен көпчүлүк адеп-ахлак маселелери, ыймандык ачакей жагдайлар учурдагы укуктук ченемдердин негизинде, адам укуктарын сактоо принциптерине таянуу менен чечилүүгө тийиш. Милиция адеп-ахлак принциптерине таянып мыйзам чегинде гана иш алып барышы керек. Эгерде мыйзамда иш-аракеттердин

ырааты белгиленбеген болсо, кырдаалга жараша өзүнүн чечиминин негизинде кадамдарды жасоого, чечимдерди кабыл алууга туура келсе, ошондо да адам укуктарын сактоо милиция кызматкеринин жүрүм-турумунун өзөгүн түзүшү керек.

Биргелешкен аракеттердин, укук коргоо органдарында адам укуктарынын стандарттарына ылайык реформаларды ишке ашыруунун натыйжасында, биздин мамлекет турмушта өзүнүн төмөндөгүдөй жар салган милдеттенмесин аткара алат: “Кыргыз Республикасы инсандын кызыкчылыктарын коомдук кызыкчылыктардан өйдө коюп, адам укуктарын коргоо боюнча жалпы укуктук тутумду түзүү багытында иш жүргүзөт. Эл аралык келишимдердин негизиндеги өз милдеттерин ишке ашыруу жолу менен эл аралык укуктун жалпы таанылган ченемдерин аткаруу мамлекеттик саясатты жүргүзүүнүн негизги багыты болуп саналат¹⁷⁸”.

Шилтемелер:

1. **Адам укуктарынын жалпы декларациясы**
БУУнун Башкы Ассамблеясынын 1948-жыл, 10-декабрдагы 217 А (III) резолюциясы менен кабыл алынган,
http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
2. **Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пакт**
БУУнун Башкы Ассамблеясынын 1966-жыл, 16-декабрдагы 2200 А (XXI) резолюциясы менен кабыл алынган,
http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml
3. **Укук тартибин сактоо боюнча кызмат адамдарынын жүрүм-турум кодекси** БУУнун Башкы Ассамблеясынын 1979-жыл, 17-декабрдагы 34/169 резолюциясы менен кабыл алынган
http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/code_of_conduct.shtml
4. **Полициянын ишмердигинин демократиялык негиздери боюнча колдонмо** ЕККУнун Башкы катчысынын алдындагы полициялык Улук кеңешчи тарабынан түзүлдү, 2006-ж. декабрь,
<http://polis.osce.org/library/>
5. **Полиция менен коомдун ортосунда өнөктөштүктү жүргүзүүнүн эң мыкты жолу** ЕККУнун Башкы катчысынын алдындагы полициялык Улук кеңешчи тарабынан түзүлдү, 2008-ж., май, www.osce.org/ru

¹⁷⁸ Кыргыз Республикасынын 1999-жылдан 2011-жылга чейинки мезгилде Кыйноолорго жана башка катаал, адамгерчиликсиз же кадыр-баркты кемсинтүүчү мамилелердин түрлөрүнө каршы конвенцияны аткаруу боюнча экинчи мезгилдик докладды, I-бет.

ТИРКЕМЕЛЕР

№ 1 тиркеме

Кыргыз Республикасынын сот тутумунун кыскача баяндамасы

Кыргыз Республикасынын азыркы сот тутумунун түзүлүшү:

1. Соттордун өз алдынча башкаруусу – бул судьялар коомчулугун уюштуруу ыкмасы, ал соттордун ички ишмердигине тийиштүү маселелерди өз органдары аркылуу чечишине мүмкүндүк берет.

Соттордун өз алдынча башкаруу органдары болуп Кыргыз Республикасынын судьялар курултайы, Кыргыз Республикасынын Судьялар кеңеши, Кыргыз Республикасынын Судьялар жыйыны саналат.

Соттордун өз алдынча башкаруусунун жогорку органы – Кыргыз Республикасынын судьяларынын курултайы. Ал үч жылда бир ирет чакырылат. Курултайдын чечими судьялар коомчулугу үчүн милдеттүү мүнөзгө ээ.

Судьялардын курултайларынын аралыгында Кыргыз Республикасынын Судьялар кеңеши иштейт. Судьялар кеңеши өз иши боюнча судьялар курултайынын алдында жооп берет. Судьялар кеңешинин мүчөлөрү курултайда үч жылга шайланышат.

Судьялар кеңеши өз курамынан туруктуу иш алып баруучу жумушчу органдарды (комиссияларды) түзөт. Комиссиялар негизги багыттар, мисалы, бюджеттик, тартип боюнча, эксперттик-окутуу ж.б. иштери боюнча түзүлөт.

Комиссиянын курамы жана башчылары Судьялар кеңешинин биринчи отурумунда түзүлөт. Комиссиялар Судьялар кеңешинин алдында жооптуу.

Судьялар жыйыны судьялардын өзүн өзү башкаруусундагы баштапкы орган болуп эсептелет. Судьялар жыйыны бир жылда бирден кем эмес жолу чакырылат.

2. Кыргыз Республикасынын Жогорку соту. Жогорку соттун Конституциялык палатасы

Жогорку сот жарандык, кылмыш, экономикалык, административдик жана башка иштер боюнча эң жогорку сот органы болуп эсептелет. Жогорку соттун курамында Конституциялык палата иштейт.

Жогорку сот 35 судьядан түзүлөт: төрага, анын 3 орун басары жана Жогорку соттун 32 судьялары. Мында төраганын орун басарлары соттук коллегиянын төрагалары болуп эсептелишет.

Жогорку соттун судьясы болуп Кыргыз Республикасынын 40 жаштан 70 жашка чейинки, жогорку юридикалык билими бар, юридикалык кызмат боюнча 10 жылдан кем эмес иш тажрыйба топтогон жараны иштей алат.

Жогорку соттун Конституциялык палатасы конституциялык көзөмөл жүргүзүүчү орган болуп саналат.

Жогорку соттун Конституциялык палатасынын судьясы болуп Кыргыз Республикасынын 40 жаштан 70 жашка чейинки, жогорку юридикалык билимдүү, юридикалык кызмат боюнча 15 жылдан кем эмес эмгек стажы бар жараны иштей алат.

Жогорку сотто жана Конституциялык палатадагы бош кызматтык орундардын ээлениши. Конкурстук тандап алуунун жыйынтыгы боюнча, Кыргыз Республикасынын Президентине Жогорку соттун жана Конституциялык соттун судьялыгына шайлоо үчүн парламенттин кароосуна киргизүү жөнүндө сунуштамалар берилет.

3. Жергиликтүү соттор

Жергиликтүү соттордун тутумуна төмөнкүлөр кирет:

биринчи инстанциядагы соттор (райондук соттор, шаардагы райондук соттор, шаардык соттор, район аралык соттор, гарнизондогу аскер соттору) – 68 бир-

дик (анын ичинде 7 гарнизондук сот);

экинчи инстанциядагы соттор (облустук, Бишкек шаардык, Кыргыз Республикасынын Аскер соту) – 9 бирдик (анын ичинде аскер соту).

Жергиликтүү соттун судьясы болуп Кыргыз Республикасынын 30 жаштан 65 жашка чейинки, жогорку юридикалык билимдүү, юридикалык кызмат боюнча 5 жылдан кем эмес иш тажрыйбасы бар жараны иштей алат.

Жергиликтүү соттордун судьялары Судьяларды тандоо кеңешинин сунушу боюнча Президент тарабынан алгач 5 жылга, андан кийин чегине жеткен куракка чейин дайындалат.

Биринчи инстанциядагы соттордо 272 судья иштейт. Экинчи инстанциядагы соттордо 115 судья иштейт.

4. Судьяларды тандоо кеңеши

Судьяларды тандоо кеңеши – бул судьяларды тандоону ишке ашыруучу, курамы 24 кишиден турган орган.

Судьялар кеңеши, парламенттик көпчүлүк жана парламенттик оппозиция – ар бири Кеңештин үчтөн бир курамын шайлайт.

Кеңештин курамына судьяларды судьялар курултайынын бекиткен тартиби боюнча, 70 пайызы бир жыныстагылар болушу керектигин эске алуу менен, судьялар Кеңеши шайлайт. Кеңештин курамына шайланган судьялар бардык инстанциялардан болушу керек.

Жарандык коомдун өкүлдөрү Кеңештин курамына парламенттик көпчүлүк жана парламенттик оппозиция тарабынан алардын отурумдарында, бир жыныстагылар 70 пайыздан ашпоого тийиштигин эске алуу менен шайланышат. Жарандык коомдон Кеңештин курамына талапкерлер окуу жайлар, илимий мекемелер, коомдук бирикмелер жана башка уюмдардан сунушталат.

№ 2 тиркеме**Кыргыз Республикасынын судьяларынын орточо эмгек акысы (башка өлкөлөр менен салыштырганда)**

Төмөндө сунушталган салыштырма таблицада көрүнүп тургандай, Кыргыз Республикасынын судьяларынын эмгек акысы башка өлкөлөрдүн судьяларынын эмгек акысынан кыйла төмөн:

Өлкө	1-инстанциядагы судьялар	Жогорку соттун судьялары
Албания	604 €	1,207 €
Армения	506 €	759 €
Грузия	958 €	1,900 €
Монголия	423 €	554 €
Польша	1,266 €	3,652 €
Эстония	2,898 €	3,985 €
Кыргызстан*	289 €	662 €

* Маалыматтар интернет түйүндөрүндө жайгаштырылган судьялар декларациясынан алынган. <http://www.mkk.gov.kg/>

№ 3 туркеме

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МЫЙЗАМЫ

Кыйноолорду жана башка катаал, адамкерчиликсиз же кадыр-баркты басмырлаган мамиленин жана жазанын түрлөрүнүн алдын алуу боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук борбору жөнүндө

2012-жылдын 12-июлу № 104

1-бап. Жалпы жоболор

2-бап. Улуттук борборду уюштуруу жана анын иштөөсү

3-бап. Улуттук борбордун көз карандысыздыгынын кепилдиктери

4-бап. Эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма баруулар

5-бап. Улуттук борбордун мамлекеттик органдар жана эл аралык уюмдар менен өз ара аракеттенүүсү

6-бап. Корутунду жоболор

Ушул Мыйзам эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жерлеринде кармалып турган адамдарга карата кыйноолорду жана башка катаал, адамкерчиликсиз же кадыр-баркты басмырлаган мамиленин жана жазанын түрлөрүнүн алдын алуу тутумун түзүүгө багытталган жана кыйноолорду жана башка катаал, адамкерчиликсиз же кадыр-баркты басмырлаган мамиленин жана жазанын түрлөрүнүн алдын алуу боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук борборун (мындан ары - Улуттук борбор) уюштуруу жана иш тартибин аныктайт.

1-бап

Жалпы жоболор

1-берене. Ушул Мыйзамда пайдаланылган негизги түшүнүктөр

Ушул Мыйзамда төмөнкү негизги түшүнүктөр пайдаланылат:

- катаал, адамкерчиликсиз же кадыр-баркты басмырлаган мамиле жана жаза (мындан ары - катаал мамиле) - адамды инсан катары басмырлаган же анда адамдын адеп-ахлактык же кара күчтүк каршы туруусун майтарышы мүмкүн болгон коркуу, өзүн кемтик сезүү туюмун

пайда кылган, ал ошондой эле убакта жетиштүү дене-бойлук же адеп-ахлактык күчтүү жабыр тартуусун пайда кылуусу мүмкүн болгон мамиле жана жаза;

- эркиндигинен ажыратуучу жайлар - администрациялык кармоого же камакка алууга кириптер кылынган адамды, кылмыш жасоого шек саналып кармалганды, кылмыш жасоого айыпталганына байланыштуу камакка алынганды, соттун өкүмү боюнча эркиндигинен ажыратуу түрүндөгү жаза өтөп жатканды кармоо үчүн эсептелген жайлар, анын ичинде:
- убактылуу кармоочу камералар, убактылуу кармоочу изоляторлор жана тергөө изоляторлору;
- жатак абактар, түзөтүү абактары, тарбиялоо абактары, түрмөлөр;
- ички иштер органдарынын кабыл алуу-бөлүштүрүү жайлары;
- гүппактар;
- администрациялык кармоого кириптер кылынган адамдарды кармоо үчүн чек ара кызматы органдарынын жайлары;
- республиканын ичинде айдалган адамдарды же баш калка издегендерди кабыл алуу жана убактылуу жайлаштыруу түйүндөрү;
- эркиндигин чектөөчү жайлар - өзүнүн мүнөздөмөсү боюнча эркиндигинен ажыратуучу жайлар катары жиктелбеген, адамдар мамлекеттик органдын (кызмат адамынын) тескемеси боюнча туруучу же болбосо анын уруксаты менен туруучу, аны өз эркинче таштап кете албаган кандай гана болбосун жайлар, анын ичинде:
- укук коргоо органдары жайгашкан жерлер жана объекттер;
- жашы жетелектерди көнүктүрүү жана реабилитациялоо борборлору;
- ички иштер, коргоо, улуттук коопсуздук органдарынын, жазык-аткаруу тутумунун жана өзгөчө кырдаалдарды алдын алуу чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын аскердик бөлүктөрү;
- психоневрологиялык мекемелер;
- психикалык оорулар, аракеттик, баңгилик жана токсикомания менен ооругандарды мажбурлап дарылоо үчүн адистештирилген мекемелер;
- кары-картаңдар, жашы жетелектер жана ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар үчүн мамлекеттик жана мамлекеттик эмес медико-социалдык мекемелер (кары-картаңдар үчүн үйлөр, балдар үйлөрү ж.б.);
- тарбиялоонун өзгөчө шарттарына муктаж балдар жана өспүрүмдөр үчүн атайын мекемелер;
- улуттук алдын алма механизми - бул ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын - Улуттук борбордун иши аркылуу иштеген эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларында кыйноолорду жана катаал, адамкерчиликсиз же кадыр-баркты басмырлаган мамиленин жана жазанын башка түрлөрүнүн алдын алуу тутуму;
- эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма баруулар эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген

адамдарды кыйноолордон жана катаал мамилелерден коргоо жана кармоонун шарттарын жакшыртуу максаттарында, Улуттук борбордун кызматкерлери, Координациялык кеңештин мүчөлөрү жана эксперттер тарабынан алдын ала кабарландыруусуз үзгүлтүксүз негизде кайсы убакта болбосун жүзөгө ашырылуучу эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына тоскоолдуксуз баруулары;

- кыйноо - андан же башка адамдан маалымат же моюнга алууну алуу максатында жасалган кандайдыр бир адамды дене-бойлук же психикалык азаптарга атайлап кириптер кылуу, ал же башка адам жасаган же аны жасады деп шек саналган жосун үчүн аны жазалоо, ошондой эле ар кандай мүнөздөгү басмырлоого негизделген ар кандай себептер боюнча мындай жосун кызмат адамы тарабынан же болбосо анын шыкактоосу же уруксаты боюнча же кандай болбосун башка адам тарабынан анын унчукпаган макулдугу менен жасалган аны же башка адамды коркутуу же белгилүү бир аракеттерди жасоого мажбурлоо.

2-берене. Ушул Мыйзамдык колдонуу чөйрөсү

1. Ушул Мыйзам эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларында кармалып турган адамдарга карата кыйноолорду жана катаал мамилелердин алдын алуу тутумун уюштуруу жана иштөөсү менен байланыштуу келип чыккан мамилелерди, Улуттук борбордун, мамлекеттик органдардын, коммерциялык эмес жана эл аралык уюмдардын ортосундагы мамилелерди жана ушул чөйрөдө пайда болгон башка мамилелерди жөнгө салат.
2. Ушул Мыйзам Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысынын (Омбудсменинин) (мындан ары - Акыйкатчы (Омбудсмен), мамлекеттик органдардын жана коммерциялык эмес уюмдардын Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдарында каралган эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына баруусуна укуктарын чектебейт.

3-берене. Улуттук борбордун ишинин укуктук негизи

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы, ушул Мыйзам, башка мыйзамдар жана Кыргыз Республикасынын башка ченемдик укуктук актылары Улуттук борбордун ишинин укуктук негизи болуп саналат.
2. Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдер, ошондой эле эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптери жана нормалары Кыргыз Республикасынын укуктук тутумунун курамдык бөлүгү болуп саналат.

Адам укуктары боюнча эл аралык келишимдердин нормалары түздөн-түз колдонулат жана башка эл аралык келишимдин нормаларына караганда артыкчылыкка ээ болот.

4-берене. Улуттук борборду уюштуруунун жана иштөөсүнүн принциптери

1. Улуттук борборду уюштуруу жана анын иштөөсү мыйзамдуулук, көз карандысыздык, айкындуулук, калыстык жана жыныс, расалык, тилдик, этностук таандыкты, ата-теги, дин тутуу, жаш курак, майыптуулук, саясий же башка ынаным, билим деңгээли, мүлктүк жана башка абалынын, ошондой эле башка жагдайларынын белгилери боюнча басмырлабоо принциптерине ылайык жүзөгө ашырылат.
2. Бул иш-чаралар жана аракеттер кыйноолорду жана катаал мамиле менен коштолгон, жана мындай кийлигишүүлөр адамга жана анын укуктарына түздөн-түз келтирилген коркунучтарды четтетүү үчүн зарыл болгон учурларды кошпогондо, Улуттук борбордун ыйгарым укуктарын ишке ашырууда ыкчам-издөө иш-чаралар жана жазык-процесстик аракеттер өндүрүшүнө кийлигишүүгө жол берилбейт.

2-бап

Улуттук борборду уюштуруу жана анын иштөөсү

5-берене. Улуттук борбор

1. Улуттук борбор - кыйноолорду жана башка катаал, адамкерчиликсиз же кадыр-баркты басмырлаган мамиленин жана жазанын түрлөрүнө каршы Конвенцияга карата Факультативдик протокол боюнча Кыргыз Республикасынын милдеттемелерин аткарууга көмөктөшүү максатында түзүлгөн ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган.
2. Улуттук борбор юридикалык жак болуп саналат, өз алдынча теңдемге, Кыргыз Республикасынын жана чет өлкөлөрдүн банктарында эсептик, валюталык жана башка эсептерге, өзүнүн аталышы менен гербдүү мөөргө, бурч мөөргө, фирмалык бланкаларга, өз символикасы жана башка зарыл маалымдаректерге ээ болот.
3. Улуттук борбор өзүнүн иштерин ушул Мыйзамда жана Кыргыз Республикасынын башка ченемдик укуктук актыларында берилген компетенциясынын чектеринде өз алдынча уюштуруучу жана жүзөгө ашыруучу көз карандысыз орган болуп саналат. Мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарына жана алардын кызмат адамдарына

- Улуттук борбордун ишине байланыштуу маселелерди чечүүгө кандай гана формада болбосун кийлигишүүгө тыюу салынат.
4. Координациялык кеңеш жана директор Улуттук борбордун башкаруу органдары болуп саналат.
 5. Улуттук борбордун түзүмү жана штаттык саны Улуттук борбордун бардык облустардагы жана Бишкек жана Ош шаарларындагы өкүлчүлүктөрүнүн (өкүлдөрүнүн) милдеттүү иштөө талаптарын сактоону эске алуу менен, эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларынын санын, географиялык жайгашуусун жана толтурулуусун эске алуу менен, Улуттук борбордун директорунун сунуштамасы боюнча Координациялык кеңеш тарабынан бекитилет.
 6. Улуттук борбордун кызматкерлери кызмат орундарына сынактык тандоонун натыйжалары боюнча Координациялык кеңештин сунуштамасы боюнча Улуттук борбордун директору тарабынан дайындалат. Улуттук борбордун кызматкерлеринин бош кызмат ордундарына сынактык тандоо Координациялык кеңештин регламентинде белгиленген эрежелер боюнча, Координациялык кеңеш тарабынан жүргүзүлөт.
 7. Улуттук борбордун кызматкерлери кызматтарынан Улуттук борбордун директору тарабынан бошотулат.
 8. Улуттук борбордун кызматкеринин кызмат ордуна талапкерлерди тандоодо гендердик тең салмактуулук жана ар кандай этностук топтордун, азчылык топторунун болуулары камсыз кылынат.
 9. Улуттук борбордун кадрдык курамында бир жыныстын өкүлдөрү 70 пайыздан көбүрөөгүн түзбөөсү тийиш. Эгерде Улуттук борбордун кызматкеринин бош кызмат ордуна сынак боюнча ар башка жыныстагы эки талапкер өтсө, анда бирдей шарттарда Улуттук борбордо азчылыкты түзгөн жыныстагы талапкер кабыл алынуусу тийиш.
 10. Улуттук борбордун кызматкерлерине эмгек акы Акыйкатчынын (Омбудсмендин) Аппаратынын мамлекеттик кызматчыларынын эмгек акысынын деңгээлинде белгиленет.

6-берене. Улуттук борбордун максаттары жана милдеттери

1. Улуттук борбордун негизги максаты эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларында кармалып турган адамдарга карата кыйноолорду жана катаал мамилелерди алдын алуу жана кармоо шарттарын жакшыртууга көмөктөшүү болуп саналат.
2. Улуттук борбордун негизги милдеттери төмөнкүлөр болуп саналат:
 - 1) эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларында кыйноолорду жана катаал мамилелерди алдын алуу жана кармоонун шарттарын жакшыртуу боюнча стратегияны иштеп чыгуу, координациялоо жана

- анын аткарылышына көз салуу, анын ишке ашырылышына катышуу;
- 2) Улуттук борбордун кызматкерлери, Координациялык кеңештин мүчөлөрү жана эксперттер тарабынан эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына үзгүлтүксүз алдын алма барууларынын тутумунун натыйжалуу иштөөсүн камсыз кылуу;
 - 3) кыйноолорду жана катаал мамилени колдонууга алып келүүчү себептерди жана шарттарды четтетүүгө багытталган агартуучулук жана билим берүүчүлүк иш-чараларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу;
 - 4) кыйноолорго жана катаал мамилеге каршы күрөшүү жаатындагы ченемдик укуктук базаны өркүндөтүүгө көмөктөшүү;
 - 5) кыйноолорду жана катаал мамиленин алдын алуу тутумунун натыйжалуу иштөөсүн камсыз кылуу үчүн мамлекеттик органдар менен өз ара аракеттенүү;
 - 6) коомдо кыйноолорго жана катаал мамилеге карага келишпестикти калыптандыруу жана алар менен күрөшүүнүн маанилүүлүгүн түшүндүрүү;
 - 7) кыйноолор жана катаал мамиле менен күрөшүү жаатында эл аралык кызматташууну өнүктүрүүгө көмөктөшүү.

7-берене. Улуттук борбордун функциялары жана укуктары

1. Улуттук борбор:

1. эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына үзгүлтүксүз алдын ала барууну жүзөгө ашырат;
2. эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жерлерине үзгүлтүксүз алдын алма барууларынын методологиясын жана ар жылдык программасын иштеп чыгат;
3. кыйноолорду жана катаал мамилелердин колдонулушуна алып келүүчү себептерди жана шарттарды четтетүүгө жана коомчулуктун адам укуктары жаатындагы мыйзамдар, аларды коргоонун механизмдери жөнүндө кабардар болуусун жогорулатууга багытталган маалыматтык жана агартуучулук иш-чараларды жүзөгө ашырат;
4. өлкө боюнча алдын алма баруулардын тажрыйбасын мезгил-мезгили менен жалпылайт жана эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларындагы кыйноолордун жана катаал мамилелердин абалын талдоого алат;
5. эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген адамдарга карата кыйноолорду жана катаал мамиле жасоону колдонууга алып келген же алып келүүсү мүмкүн болгон тутумдук себептерди аныктайт, аларды мамлекеттик органдарга жана коомчулукка жеткирет;
6. эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген адамдарга карата кыйноолорду жана катаал мамиле жасоону колдонууга алып

- келүүчү себептерди жана шарттарды четтетүү боюнча сунуштамаларды иш жүзүндө ишке ашыруу максатында, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдары менен тикелей байланыштарды түзөт, маалымат алмашууну жүзөгө ашырат;
7. тергөө иштерин жүргүзүү жана күнөөлүү адамдарды жоопкерчиликке тартуу үчүн эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген адамдарга карата кыйноолорду жана катаал мамиле жасоонун белгиленген фактылары жөнүндө билдирүүлөрдү прокуратура органдарына жөнөтөт;
 8. коммерциялык эмес уюмдардын, эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларынын администрацияларынын, кыйноолорду жана катаал мамилелердин алдын алуу жана бөгөт коюу боюнча эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген адамдардын мыйзамдуу укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу боюнча ыйгарым укуктарды жүзөгө ашыруучу башка органдар менен кызматташуусуна көмөктөшөт;
 9. жалпыга маалымдоо каражаттарында жана Улуттук борбордун веб-сайтында эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма барууларынын натыйжаларын чагылдырууну уюштурат;
 10. БУУнун кыйноолорго каршы комитетинин кыйноолорду жана башка катаал, адамгерчиликсиз же кадыр-баркты басмырлаган мамиленин жана жазанын түрлөрүнүн алдын алуу боюнча Кичи комитети (мындан ары - алдын алуу боюнча Кичи комитет), башка мамлекеттердин улуттук алдын алма механизмдери, эл аралык уюмдар менен байланыштарды жана маалымат алмашууну белгилейт, алар менен кызматташуу жана өз ара жардамдар жөнүндө макулдашууларды түзөт;
 11. кыйноолорду жана катаал мамилелердин алдын алуу жаатында колдонуудагы мыйзамдарга же мыйзам долбоорлоруна тиешелүү сунуштарды жана сын-пикирлерди берет;
 12. адам укуктары боюнча эл аралык органдарга адам укуктарын камсыз кылуу жана коргоо чөйрөсүндө Кыргыз Республикасынын отчетторун даярдоого жана берүүгө катышат;
 13. Улуттук борборду каржылоо үчүн зарыл каражаттардын көлөмүн өз алдынча аныктайт жана чыгашалар сметасынын чектеринде каражаттарды өз алдынча тескейт.

2. Улуттук борбор төмөнкүлөргө укуктуу:

1. эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген адамдарга карата кыйноолорду жана катаал мамилелердин алдын алуу, кармоо шарттарын жакшыртуу жаатында мамлекеттик саясатты өркүндөтүү маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын тиешелүү мамлекеттик органдарына сунуштарды киргизүүгө;
2. мамлекеттик органдардан жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу

органдарынан, коммерциялык эмес уюмдардан белгиленген тартипте, мыйзамда корголгон талдоочулук, маалыматтык-статистикалык материалдарды кошпогондо, өзүнүн милдеттерин жана функцияларын ишке ашыруу үчүн зарыл болгон, кандай гана болбосун маалыматтарды суратып алууга.

8-берене. Улуттук борбордун кызматкерлерине карата талаптар

1. Жогорку билимдүү, юрист, педагог, дарыгер, психолог, психиатр, социалдык кызматкер болуп иштөө тажрыйбасы, ошондой эле мигранттар, жашы жетелектер, ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдар сыяктуу коомдун алсыз топтору, этностук жана тилдик азчылыктар менен иштөө тажрыйбасы бар, ошондой эле эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларын башкарууну жана көзөмөлдөөнү жүзөгө ашыруунун кесипкөй тажрыйбасы же эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына мониторинг жүргүзүү тажрыйбасы бар Кыргыз Республикасынын жараны болуп саналган, аракетке жөндөмдүү кандай болбосун адам Улуттук борбордун кызматкери болуп шайлана алат.
2. Соттор, укук коргоо органдарынын кызматкерлери, жазык-аткаруу тутумунун кызматчылары, эркиндиги чектелген жайларда иштеген адамдар (жашы жетелектер, аялдар, ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдар, мигранттар, жандуу оорулуулар, ж.б.у. сыяктуу өзгөчө алсыз топтор жыш топтолгон жайлар), ошондой эле кылмыш жасаганы үчүн соттолгондугу бар адамдар Улуттук борбордун кызматкери боло алышпайт.

9-берене. Координациялык кеңеш

1. Координациялык кеңеш Улуттук борбордун жогорку башкаруу органы болуп саналат жана он бир мүчөдөн турат.
2. Координациялык кеңештин курамына төмөнкүлөр кирет:
 - 1) Акыйкатчы (Омбудсмен) - кызмат орду боюнча;
 - 2) парламенттик көпчүлүк тарабынан сунушталган Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин (мындан ары - Жогорку Кеңеш) бир депутаты;
 - 3) парламенттик оппозиция тарабынан сунушталган Жогорку Кеңештин бир депутаты;
 - 4) мыйзамда белгиленген тартипте катталган, уставдык иштери кыйноолордон, мамилелердин жана жазалоонун катаал түрлөрүнөн эркин болуу укуктарын коргоо менен байланышкан коммерциялык эмес уюмдардын 8 өкүлү.

3. Координациялык кеңештин курамы 4 жылдык мөөнөткө шайланат. Акыйкатчыны (Омбудсменди) кошпогондо, бир эле адам катары менен эки мөөнөттөн ашык Координациялык кеңештин мүчөсү боло албайт. Парламенттик комитеттердин жетекчилери, депутаттык фракциялардын жана/же саясий партиялардын жетекчилери эч кандай чектөөлөрсүз Координациялык кеңештин мүчөсү боло алышат.
4. Координациялык кеңештин мүчөлөрү өз иштерин акысыз негизде жүзөгө ашырат. Координациялык кеңештин мүчөсүнүн ыйгарым укуктарын жүзөгө ашырууда аларга кызматтык чыгууларга кеткен чыгымдарынын ордун толтурууга кепилдик берилет.
5. Координациялык кеңешке жетекчиликти төрага, ал эми ал болбогондо - анын орун басары жүзөгө ашырат.
6. Координациялык кеңештин ишин уюштурууну жана материалдык-техникалык жактан камсыз кылууну Улуттук борбор жүзөгө ашырат.

10-берене. Координациялык кеңешти түзүү тартиби

1. Жогорку Кеңештин депутаттарынын ичинен Координациялык кеңештин мүчөлөрү парламенттик көпчүлүк жана парламенттик оппозиция тарабынан шайланат.
Жогорку Кеңештин депутаттарынын ичинен шайланган Координациялык кеңештин мүчөлөрүнүн ыйгарым укуктарынын мөөнөтү аяктаганга чейин 2 ай мурда Координациялык кеңештин төрагасы бул тууралуу Жогорку Кеңештин Төрагасына кабарлайт жана парламенттик көпчүлүктөн жана парламенттик оппозициядан Координациялык кеңештин жаңы мүчөлөрүн шайлоону сунуштайт.
Жогорку Кеңештин депутаттарынын ичинен Координациялык кеңештин мүчөсүнүн ыйгарым укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулган учурда, Координациялык кеңештин төрагасы 10 күндөн кечиктирбестен тиешелүү депутаттык фракциялардын бирикмесинен Координациялык кеңештин мүчөлөрүн шайлоо тууралуу Жогорку Кеңештин Төрагасына кабарлайт.
2. Парламенттик көпчүлүктүн жана парламенттик оппозициянын жыйналыштары өз-өзүнчө өткөрүлөт жана алардын мүчөлөрүнүн жарымынан кем эмеси катышканда укук ченемдүү болуп саналат.
Парламенттик көпчүлүктүн жана парламенттик оппозициянын мүчөлөрүнүн көбүрөөк сандагы добушун алган тиешелүүлүгүнө жараша парламенттик көпчүлүктөн талапкер жана парламенттик оппозициядан талапкер Координациялык кеңештин курамына шайланган болуп эсептелет. Талапкерлер боюнча добуш берүү ачык жүргүзүлөт.
3. Координациялык кеңештин коммерциялык эмес уюмдардан мүчөлөрү чүчү кулак өткөрүү менен шайланат. Уставдык иши кыйноолордон, ма-

милелердин жана жазалоонун катаал түрлөрүнөн эркин болуу укуктарын коргоо менен байланышкан коммерциялык эмес уюмдар Координациялык кеңештин мүчөлүгүнө талапкерди көрсөтүү укугуна ээ болот. Бир коммерциялык эмес уюм Координациялык кеңештин мүчөлүгүнө бир талапкерди сунуштоого укуктуу.

Координациялык кеңештин мүчөлүгүнө Коммерциялык эмес уюмдардан талапкерлерге карата ушул Мыйзамдын 8-беренесине ылайык, Улуттук борбордун кызматкерлерине карата белгиленген талаптар коюлат.

4. Коммерциялык эмес уюмдардан Координациялык кеңештин мүчөлөрүнүн ыйгарым укуктарынын мөөнөтү аяктаганга чейин 3 ай мурда, Улуттук борбор Кыргыз Республикасынын расмий басма сөз органдарында жана Улуттук борбордун веб-сайтында Координациялык кеңештин мүчөлүгүнө талапкерлерди көрсөтүү жөнүндө сунуш менен коммерциялык эмес уюмдарга кайрылуу кулактандырууларын жарыялайт.

5. Талапкерлерди көрсөтүү жөнүндө кулактандыруулар жарыяланган күндөн тартып 30 күндөн кечиктирбестен, коммерциялык эмес уюмдар Улуттук борборго Координациялык кеңештин мүчөлүгүнө талапкерлер боюнча сунуштарды жөнөтүүгө тийиш.

Коммерциялык эмес уюм тарабынан кабыл алынган жана анын уюштуруу документтерине ылайык жол-жоболоштурулган тиешелүү чечим юридикалык жактын каттоодон өткөндүгү жөнүндө күбөлүктүн жана уюмдун Уставынын көчүрмөсү менен бирге Улуттук борборго жиберилет.

6. Улуттук борбор тиешелүү мамлекеттик органдардан талапкерлердин соттолгондугунун бардыгы жөнүндө маалыматтарды суратып алат, ошондой эле коммерциялык эмес уюмдардан Координациялык кеңештин мүчөсүнүн кызмат ордуна талаптанган адамдарга карата коюлуучу талаптарга алардын ылайык келүүсүн билүүгө талапкерлер жөнүндө маалыматтарды алдын ала текшерүүнү жүргүзөт.

Коммерциялык эмес уюмдардан Координациялык кеңештин мүчөлүгүнө талапкерлер жөнүндө сунуштардын эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларында жүргөн адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо менен байланышкан коммерциялык эмес уюмдардын ишине жана башка коммерциялык эмес уюмдардан келип түшкөн сунуштамаларга ылайык келүүсүнүн кароо мүчөлөрү Улуттук борбордун директору, Акыйкатчы (Омбудсмен), эл аралык уюмдардын өкүлдөрү жана илимий кызматкерлер болушу мүмкүн болгон жумушчу комиссиясы тарабынан жүзөгө ашырылат. Жумушчу комиссия Жогорку Кеңеш тарабынан түзүлөт. Жогорку Кеңеш жумушчу комиссиянын курамын жана мүчөлөрүнүн санын өз алдынча аныктоого укуктуу. Чүчү кулак өткөрүүгө катышуу үчүн коммерциялык эмес уюмдардан көрсөтүлгөн Координациялык кеңештин мүчөлүгүнө талапкерлер жөнүндө су-

- нуштарды кароонун тартиби жана натыйжалары Улуттук борбордун расмий сайтына жарыялануусу тийиш. Чүчү кулакка катышууга кое берилген талапкерлер чүчү кулак өткөрүү жол-жобосуна чакырылат.
7. Улуттук борбор чүчү кулак өткөрүү жол-жобосуна Координациялык кеңештин мүчөлүгүнө талапкерди көрсөткөн ар бир коммерциялык эмес уюмдан бирден өкүлдү чакырат. Улуттук борбордун директору чүчү кулактын алдында Координациялык кеңештин мүчөлүгүнө көрсөтүлгөн талапкерлердин жалпы саны тууралуу, четтетүүнүн жүйөөлөрүн көрсөтүү менен чүчү кулакка киргизилбеген талапкерлер жөнүндө, чүчү кулакка киргизилген талапкерлердин саны жөнүндө коммерциялык эмес уюмдардын өкүлдөрүнө маалымдайт.
 8. Чүчү кулакка катышууга киргизилген талапкерлердин фамилиялары эч кандай белги коюлбастан бирдей конвертке чапталат, урнага салынат жана аралаштырылат.
 9. Улуттук борбордун директору урнадан алып чыккан конвертте фамилиясы жазылган талапкер, коммерциялык эмес уюмдардан Координациялык кеңештин мүчөсү болуп шайланды деп эсептелет.
 10. Эгерде ушул берененин 7-бөлүгүнө ылайык талапкерлер четтетилгенден кийин, Координациялык кеңештин мүчөлөрүнүн бош кызмат ордуна коммерциялык эмес уюмдардан талапкерлердин саны бош кызмат орундардын санына барабар болсо, анда алардын бардыгы Координациялык кеңештин курамына шайланган болуп эсептелинет. Эгерде, ушул берененин 7-бөлүгүнө ылайык талапкерлер четтетилгенден кийин, Координациялык кеңештин мүчөлөрүнүн бош кызмат ордуна коммерциялык эмес уюмдардан талапкерлердин бош кызмат орундарынын санынан аз болуп калса, анда ушул берененин 3-9-бөлүктөрүндө белгиленген эрежелер боюнча кошумча сынак өткөрүлөт.
 11. Улуттук борбордун ушул берененин 6-бөлүгүндө белгиленген аракеттери, Координациялык кеңештин мүчөлөрүнүн ыйгарым укуктарынын мөөнөтү аяктаганга чейин 10 күн мурда аяктоого тийиш.
 12. Жогорку Кеңештин депутаттарынын жана коммерциялык эмес уюмдардын өкүлдөрүнүн ичинен Координациялык кеңештин мүчөлөрүнүн ыйгарым укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулган учурда, Координациялык кеңештин мүчөлөрүнүн бош кызмат орду ушул беренедө белгиленген тартипте ээленет.

11-берене. Координациялык кеңештин ыйгарым укуктары

1. Координациялык кеңеш:

- 1) Улуттук борбордун ишинин жалпы стратегиясын жана өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттарын аныктайт;

- 2) күчөтүү, зарыл болгондо аларды кыйноолордон жана катаал мамиледен коргоо максаттарында эркиндигинен ажыратылган жана чектелген жайларда кармалган адамдарга мамиле кылуу тууралуу маселени үзгүлтүксүз карайт;
- 3) эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма баруулардын Улуттук борбор тарабынан иштелип чыккан методологиясын жана ар жылдык программасын бекитет;
- 4) эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген адамдарга мамиле жасоону жана аларды кармоонун шарттарын жакшыртуу максаттарында, тиешелүү мамлекеттик органдарга, кызмат адамдарына сунуштамаларды жана кайрылууларды иштеп чыгат жана берет;
- 5) өзүнүн кайрылууларына жана сунуштамаларына ылайык кабыл алынган чаралар жөнүндө мамлекеттик органдардын жетекчилерин өз жыйналыштарында угат;
- 6) Координациялык кеңештин регламентин, Улуттук борбор жөнүндө Жобону иштеп чыгат жана бекитет, аларга толуктоолорду жана өзгөртүүлөрдү киргизет;
- 7) сынактык тандоонун натыйжалары боюнча Улуттук борбордун директорун жана анын орун басарын шайлайт, алардын ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотот;
- 8) Улуттук борбордун кызматкерлеринин бош кызмат орундарына талапкерлерди тандоону жүргүзөт, дайындоо үчүн талапкерди Улуттук борбордун директоруна сунуштайт;
- 9) коммерциялык эмес уюмдардын өкүлдөрүнөн Координациялык кеңештин мүчөсүн, Улуттук борбордун кызматкерлерин сот тартибинде салынуучу жазык жана администрациялык жоопкерчиликке тартууга макулдук берет;
- 10) эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген адамдарды кыйноолордон жана катаал мамилелерден коргоо, аларды кармоо тартибинин жана шарттарынын маселелерине тиешелүү мыйзам долбоорлорунун, башка ченемдик укуктук актылардын коомдук экспертизасын жүзөгө ашырат;
- 11) Улуттук борбордун бюджетинин долбоорун жактырат;
- 12) Улуттук борбордун директорунун сунуштамасы боюнча Улуттук борбордун түзүмүн жана штаттык санын бекитет;
- 13) чыгымдардын сметасынын чектеринде Улуттук борбордун директору үчүн сыйакынын өлчөмүн бекитет;
- 14) чыгымдардын сметасынын чектеринде Улуттук борбордун кызматкерлери үчүн сый акынын өлчөмүн бекитет. Улуттук борбордун кызматкерлеринин сый акы өлчөмү Улуттук борбордун директорунун сый акысынын 80 пайызынан кем болуусу мүмкүн эмес.

2. Координациялык кеңеш төмөнкүлөргө укуктуу:

- 1) Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдарына тиешелүү сунуштарды жана сын-пикирлерди берүүгө;
- 2) Улуттук борбордун ишинин финансылык отчеттуулугунун аудитин жүргүзүү үчүн көз карандысыз аудитти тартууга.

12-берене. Координациялык кеңештин биринчи жана андан кийинки жыйналыштары

1. Координациялык кеңештин биринчи курамынын биринчи жыйналышы ал түзүлгөн күндөн тартып 30 күндөн кечиктирилбестен өткөрүлүүгө тийиш. Координациялык кеңештин биринчи курамынын биринчи жыйналышы Координациялык кеңештин жашы улуу мүчөсүнүн төрагалыгы алдында өтөт.
2. Координациялык кеңештин биринчи курамынын биринчи жыйналышында анын ишинин Регламенти бекитилет, Координациялык кеңештин төрагасы жана анын орун басары шайланат.
3. Эгерде ага анын курамынын кеминде 7 мүчөсү катышса, Координациялык кеңештин жыйналышы укук ченемдүү болуп саналат. Эгерде ушул мыйзамда башкача белгиленбесе, Координациялык кеңештин чечими анын мүчөлөрүнүн жалпы санынын көпчүлүк добушу менен кабыл алынат.
4. Координациялык кеңештин жыйналышы төраганын демилгеси боюнча айына бир жолу өткөрүлөт, ал жыйналышты өткөрүүнүн күнүн, убактысын жана ордун белгилейт. Координациялык кеңештин кароосуна киргизилүүчү маселелер Улуттук борбор тарабынан даярдалат.
5. Кезексиз жыйналыштар Координациялык кеңештин төрагасынын, Улуттук борбордун директорунун же Координациялык кеңештин 7 мүчөсүнүн демилгеси боюнча чакырылат.
6. Биринчи курамдын биринчи жыйналышын кошпогондо, Улуттук борбордун директору Координациялык кеңештин бардык жыйналыштарына милдеттүү тартипте катышат.

13-берене. Координациялык кеңештин мүчөсүнүн ыйгарым укуктарынын токтотулушу

1. Координациялык кеңештин мүчөсүнүн ыйгарым укуктары төмөнкү негиздер боюнча токтотулат:

- 1) ал шайланган мөөнөт бүткөндө;
 - 2) өз ыйгарым укуктарын алып таштоо жөнүндө кат жүзүндө арыз берүү жолу менен, милдеттерин андан ары аткаруудан ыктыярдуу баш тартканда;
 - 3) туруктуу жашоого Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары чыгып кеткенде;
 - 4) соттун айыптоо өкүмү мыйзамдуу күчүнө киргенде;
 - 5) аны дайынсыз жоголду деп таануу жөнүндө соттун чечими мыйзамдуу күчүнө киргенде;
 - 6) каза болгон учурда;
 - 7) сот тарабынан аракетке жөндөмсүз же аракетке чектелүү жөндөмдүү деп таанылганда;
 - 8) 3 ай бою жүйөлүү себептерсиз ишке катышпай койгондо;
 - 9) эркиндигинен ажыратуу же чектөө жайларында турган адамдын укуктарынын жана эркиндиктеринин бузулушуна алып келген жүрүм-турум эрежелерин бузган аракеттерге жол бергенде.
2. Координациялык кеңештин мүчөсүнүн ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу Координациялык кеңештин мүчөлөрүнүн жалпы санынын көпчүлүк добушу менен кабыл алынган Координациялык кеңештин чечими менен жүзөгө ашырылат.
 3. Координациялык кеңеш Жогорку Кеңештин алдында ушул берененин 1-бөлүмүнүн 8 жана 9-пункттарында көрсөтүлгөн негиздер боюнча Жогорку Кеңештин депутаттарынын ичинен шайланган Координациялык кеңештин мүчөсүн кайра чакыртып алууну демилгелөөгө укуктуу. Бул учурда Жогорку Кеңеш Координациялык кеңештин мүчөсүн мөөнөтүнөн мурда кайра чакыртып алуу маселесин Жогорку Кеңештин тармактык комитетинин корутундусу болгондо, жыйналышка катышып отургандардын көпчүлүгүнүн добушу менен чечет.
 4. Акыйкатчынын (Омбудсмендин) Координациялык кеңештин мүчөсү катары ыйгарым укуктары анын Акыйкатчынын (Омбудсмендин) кызматындагы ыйгарым укуктары мыйзамда белгиленген тартипте токтотулган учурда мөөнөтүнөн мурда токтотулат.

14-берене. Улуттук борбордун директору

1. Улуттук борборду Улуттук борбордун директору жетектейт.
2. Улуттук борбордун директору сынактык тандоонун натыйжалары боюнча Координациялык кеңеш тарабынан 2 жылдык мөөнөткө шайланат. Бир эле адам Улуттук борбордун директору болуп катары менен эки мөөнөттөн ашык эмес шайлана алат.
3. Жашы 25 жаштан кем эмес, жогорку билими бар, жетекчи кызматтарда иштеген тажрыйбасы 3 жылдан кем эмес Кыргыз Республикасынын

жараны Улуттук борбордун директору боло алат. Улуттук борбордун директору кызмат ордуна талапкерди тандоодо адам укуктарын коргоо жаатындагы иш тажрыйбасы артыкчылыктуу болуп саналат.

4. Улуттук борбордун директору:

- 1) Улуттук борбордун ишин уюштурат;
 - 2) мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана башка уюмдар менен өз ара мамилелерде Улуттук борбордун өкүлү болот;
 - 3) Координациялык кеңештин жыйналыштарында каралууга жаткан маселелерди киргизет;
 - 4) Координациялык кеңештин жыйналыштарына катышат жана анын чечимдеринин аткарылышын камсыз кылат;
 - 5) Улуттук борбордун ишинин натыйжаларын жалпылоону уюштурат жана анын ишин уюштурууну жакшыртууга багытталган чараларды көрөт;
 - 6) Координациялык кеңештин бекитүүсүнө Улуттук борбордун түзүмүн жана штаттык санын сунуштайт;
 - 7) Координациялык кеңештин сунуштамасы боюнча Улуттук борбордун кызматкерлерин дайындайт, алардын ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотот;
 - 8) Жогорку Кеңешке Улуттук борбордун өткөн жылдагы иши жөнүндө баяндама жана финансылык отчет берет;
 - 9) ушул Мыйзамда ага жүктөлгөн башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат.
5. Улуттук борбордун директору Координациялык кеңешке анын компетенциясынын чектеринде отчет берет.
6. Улуттук борбордун директору болбогон мезгилдерде директордун милдеттерин аткаруу анын орун басарына жүктөлөт. Улуттук борбордун директорунун орун басарын шайлоо жол-жобосу директорду шайлоо эрежелери боюнча өтөт.

15-берене. Улуттук борбордун баяндамалары

1. Улуттук борбор жыл сайын 1-мартка чейин Жогорку Кеңешке өзүнүн өткөн жылдагы иши жөнүндө баяндама берет.
2. Ар жылдык баяндама жалпы баа берүүнү, кыйноолорду жана катаал мамиленин алдын алуу чөйрөсүнүн абалы жөнүндө корутундуларды жана алардын алдын алуу боюнча сунуштамаларды камтуусу тийиш. Анда Улуттук борбордун ишине тоскоолдук кылган, анын сунуштамаларын этибарга албаган мамлекеттик органдар (кызмат адамдары) көрсөтүлүүсү тийиш.
3. Ар жылдык баяндамага Улуттук борбордун өткөн жыл үчүн финансылык отчету тиркелет.

4. Зарыл болгондо Улуттук борбор Жогорку Кеңешке эркиндигинен ажыратылган жана чектелген жайлардагы ашкереленген адам укуктарын одоно бузуулар жана дароо чечүүнү талап кылган фактылар боюнча атайын баяндаманы (баяндамаларды) бере алат.
5. Улуттук борбордун ар жылдык жана атайы баяндамалары, финансылык отчеттору алар Жогорку Кеңешке берилген күндөн тартып бир айдан кечиктирилбестен расмий басма сөз органдарында жана Улуттук борбордун веб-сайтында жарыяланууга жана таркатылууга жатат.

16-берене. Координациялык кеңештин сунуштамалары

1. Эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма баруулардын тажрыйбасын жалпылоонун натыйжалары боюнча Координациялык кеңеш эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларында кармалган адамдарга карата кыйноолорду жана катаал мамилени колдонууга өбөлгө болгон себептерди жана шарттарды четтетүү жана кармап туруунун шарттарын жакшыртуу максаттарында сунуштамаларды иштеп чыгат.
2. Координациялык кеңештин сунуштамалары тийиштүү аракеттерди көрүү үчүн Кыргыз Республикасынын тиешелүү мамлекеттик органдарына, кызмат адамдарына жиберилет.
3. Мамлекеттик органдар, кызмат адамдары сунуштамаларды алган күндөн тартып бир айдын ичинде көрүлгөн чаралар тууралуу Координациялык кеңешке маалымат берүүгө милдеттүү.

Улуттук борбор тарабынан кыйноолорду жана катаал мамиленин башка түрлөрүн колдонуу боюнча фактылар ашкереленген учурларда, мамлекеттик органдар ушул аракеттерге өбөлгө болгон себептерди жана шарттарды четтетүү боюнча токтоосуз чараларды көрүүгө жана бир сутканын ичинде ушундай укук ченемсиз аракеттерге жол берген кызматчыга карата көрүлгөн чаралар жөнүндө маалыматты берүүгө милдеттүү.

3-бап

Улуттук борбордун көз карандысыздыгынын кепилдиктери

17-берене. Улуттук борбордун уюштуруучулук-функционалдык көз карандысыздыгы

- Улуттук борбордун уюштуруучулук-функционалдык көз карандысыздыгы төмөнкүлөр менен камсыз кылынат:
- Улуттук борбордун кызматкерлерин тандоо жана дайындоо жол-жобо-

лорунун жана критерийлеринин айкындуулугу, Координациялык кеңештин мүчөлөрүн ыйгарым укуктарынын мөөнөттөрү жана ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу жол-жоболору менен шайлоо;

- Улуттук борбордун уюштуруучулук-функционалдык ишине кийлигишпөө;
- Координациялык кеңештин мүчөлөрүнүн, Улуттук борбордун кызматкерлеринин иммунитетти;
- Улуттук борбордун ишин жетиштүү каржылоо.

18-берене. Улуттук борбордун ишине кийлигишүүнүн жол берилбестиги

1. Координациялык кеңештин мүчөлөрүнүн, Улуттук борбордун кызматкерлеринин ишине кийлигишүүгө жана тоскоолдук кылууга тыюу салынат жана ал мыйзамда белгиленген жазык жана администрациялык жоопкерчиликке алып келет.
2. Координациялык кеңештин мүчөлөрү, Улуттук борбордун кызматкерлери алар менен аңгемелешүү убагында эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген адамдардын жеке турмушунун өздөрүнө белгилүү болуп калган жагдайлары тууралуу күбө катары чакырылууга жана суралууга жатпайт.

19-берене. Координациялык кеңештин мүчөлөрүнүн, Улуттук борбордун кызматкерлеринин иммунитетти

1. Координациялык кеңештин мүчөлөрү, Улуттук борбордун кызматкерлери ушул Мыйзамда белгиленген тартипте, Координациялык кеңештин макулдугу менен сот тартибинде салынуучу жазык же администрациялык жоопкерчиликке тартылышы мүмкүн.
2. Координациялык кеңештин мүчөсүн, Улуттук борбордун кызматкерин жоопкерчиликке тартууга макулдук алуу үчүн прокурор Координациялык кеңешке иштин жагдайы жана жосундун квалификациясы көрсөтүлгөн сунуштама киргизет, анда.
3. Координациялык кеңештин мүчөсүн, Улуттук борбордун кызматкерин жоопкерчиликке тартууга макулдук берүү жөнүндө чечим, эгерде ал үчүн Координациялык кеңештин кеминде 9 мүчөсү добуш берсе, сунуштама киргизилген күндөн тартып 10 күндөн кечиктирилбестен кабыл алынат.
4. Координациялык кеңештин мүчөсү, Улуттук борбордун кызматкери кылмыш жасоо ордунда кармалган учурлардан тышкары, өз ыйгарым укуктарын аткаруу мезгилинде жана ага байланыштуу Координациялык кеңештин макулдугусуз кармалышы жана камакка алынышы, тинтүүгө жана жеке текшерүүгө кириптер кылынышы мүмкүн эмес.

Администрациялык кармоого алынган же кылмыш жасаганына шектенүү боюнча кармалган Координациялык кеңештин мүчөсү, Улуттук борбордун кызматкери анын инсандыгы аныкталгандан кийин токтоосуз бошотулууга жатат.

5. Алар өз ыйгарым укуктарын аткаруу мезгилинде Координациялык кеңештин мүчөсүнүн, Улуттук борбордун кызматкеринин жеке жүгүнө, документтерине жана корреспонденциясына камак салууга, ошондой эле текшерүүгө жана жүгүн, документтерин жана корреспонденцияларын алып коюуга жол берилбейт.
6. Координациялык кеңештин мүчөсү болуп саналган Жогорку Кеңештин депутаттарынын жана Акыйкатчынын (Омбудсмендин) иммунитетинин маселелери тиешелүү мыйзамдарда жөнгө салынат.

20-берене. Улуттук борбордун ишинде маалыматтарды пайдалануу

1. Алдын алма барууларга катышуу үчүн тартылган Координациялык кеңештин мүчөлөрү, Улуттук борбордун кызматкерлери, эксперттер өз ыйгарым укуктарын аткарган мезгилде жана токтоткондон кийин, жайылтылышы эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларынын ишинин, аларда кармалган адамдардын жана иштеген кызматчылардын коопсуздугуна коркунуч түзгөн маалыматтарды, ошондой эле алардын ишинин натыйжасында белгилүү болуп калган жеке турмуш жөнүндө маалыматтарды, ал маалыматтар тиешелүү болгон адамдын макулдугу болбосо, таратууга укуксуз.
2. Координациялык кеңештин мүчөлөрүнө жана Улуттук борбордун кызматкерлерине ал чынбы же жалганбы маалыматтарды бергени үчүн, эч ким жоопкерчиликке тартылышы же башкача таасир этүүгө дуушар болушу мүмкүн эмес, ошондой эле өзүнүн укуктарына жана эркиндиктерине башка мүнөздө шек келтирилиши тийиш эмес, жана ушундай бир да адамдын же уюмдун укуктарына жана эркиндиктерине кандайдыр бир мүнөздө шек кетирилиши мүмкүн эмес.
3. Эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген адамдардын укуктары жана мыйзамдуу кызыкчылыктары бузулганына байланыштуу сунуштар, арыздар же даттануулар менен кайрылганы үчүн аларды кандай болбосун формада куугунтуктоого жол берилбейт.
4. Улуттук борбор жеке маалыматтардан алынган жалпы маалыматтарды жарыялоого, жана жеке мүнөздөгү маалыматтарды жашыруун пайдаланган башка бардык маселелерге тиешелүү маалыматтарды жарыялоого укуктуу.

21-берене. Улуттук борбордун ишин каржылоо

1. Улуттук борбордун ишин каржылоо республикалык бюджеттин каражаттарынын, ошондой эле Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына карама-каршы келбеген башка каражаттардын эсебинен жүзөгө ашырылат.
2. Жыл сайын республикалык бюджетте Улуттук борбордун натыйжалуу иштөөсүн камсыз кылуу үчүн зарыл болгон каражаттар каралат. Улуттук борбор бюджетинин долбоорун түзөт жана макулдашуу үчүн аны Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө жиберет. Пикир келишпөөчүлүктөр болгон учурда Кыргыз Республикасынын Өкмөтү Улуттук борбордун сунушун Жогорку Кеңешке жиберилүүсү тиешелүү болгон республикалык бюджеттин долбооруна өзгөртүүсүз киргизет жана ага өз корутундусун тиркейт.
3. Улуттук борбор каражаттарды чыгымдар сметасынын чектеринде өз алдынча тескейт.
4. Каржылык отчет мыйзамда белгиленген тартипте Улуттук борбордун директору тарабынан берилет.

4-бап

Эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма баруулар

22-берене. Алдын алма барууга жаткан эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайлары

1. Улуттук борбор тарабынан жүзөгө ашырылуучу алдын алма баруулардын программасы Кыргыз Республикасынын юрисдикциясында турган бардык эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларын камтыйт.
2. Улуттук борборго эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларынын саны, алардын жайгашкан жери жөнүндө жана аларда кармалган адамдардын саны жөнүндө кандай болбосун маалыматтарды алууга мүмкүнчүлүк берилет.
3. Улуттук борбор тиешелүү министрликтер жана ведомстволор, областтар жана Бишкек жана Ош шаарлары боюнча эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларынын тизмесин түзөт жана мезгил-мезгили менен жаңылап турат.
4. Улуттук борбор алдын алма баруу үчүн эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларын өз алдынча тандайт.

23-берене. Эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма баруулардын типтери

1. Эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма баруулар Улуттук борбор тарабынан иштелип чыккан жана Координациялык кеңеш тарабынан бекитилген бирдиктүү методологиянын негизинде ар тараптуу текшерүүлөрдү, мезгил-мезгили менен же атайлап барууларды жүргүзүү менен мезгилдүү баруулар аркылуу жүргүзүлөт.
2. Ар тараптуу текшерүүнү жүргүзүү менен эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма баруулар эркиндигинен ажыратуу жана чектөө тутумун ар тараптуу талдоо жана баа берүү жана эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген адамдарга карата кыйноолорду жана катаал мамилени колдонууга көмөктөшкөн негизги себептерди ачуу максатын көздөйт. Ар тараптуу текшерүүнү жүргүзүү менен баруулар эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларында кармалган адамдардын жалпы санынын үчтөн биринен кем эмеси менен жеке аңгемелешүү, алар менен мамилеге тиешеси бар маалыматтарды, алардын макулдугу менен айрым адамдардын медициналык карталарын кошуп алганда, жазаларды берүү жөнүндө администрациянын буйруктарын жана тескемелерин, алардын көрсөтүлгөн жерлерде болушунун мыйзамдуулугун ырастоочу документтерди үйрөнүү менен коштолот.
3. Эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына орто аралыкта алдын алма баруулар ар тараптуу текшерүүнү жүргүзүү менен баруулардын ортосундагы мезгилде алдын ала эскертүүсүз аныкталбаган убакыттын аралыгында жүзөгө ашырылат. Арадагы алдын алма баруулардын максаты сунуштамалардын аткарылышын байкоодо жана эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген адамдар, эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларынын кызматкерлери алдын алма барууларды жүзөгө ашыруучу топ менен кызматташуу үчүн куугунтуктоолорго дуушар болбосуна кепилдик берүүдө турат.
4. Атайын баруулар кыйноолорду жана катаал мамиле колдонуу, эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларында өлүм фактысы жөнүндө ар бир билдирүү боюнча же айкын көйгөйлөрдү изилдөө үчүн жүргүзүлөт.

24-берене. Эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма баруулардын мезгилдүүлүгү

1. Улуттук борбор тигил же бул эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына баруулардын мезгилдүүлүгүн Улуттук борбордун иштөөсү үчүн берилген каржы ресурстарына жараша өз алдынча аныктайт.
2. Ар тараптуу текшерүүнү жүргүзүү менен эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма баруулар эркиндигинен ажыратуу

- жана чектөө жайларынын тизмесине жана Улуттук борбор тарабынан жыл сайын иштелип чыккан жана Координациялык кеңеш тарабынан бекитилген баруулардын программасына ылайык жүзөгө ашырылат.
3. Орто аралыкта алдын алма баруулардын мезгилдүүлүгү эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларынын санын, географиялык жайгашуусун, тибин жана толуктугун эске алуу менен Улуттук борбордун директору, аймактык өкүлчүлүктөрдүн жетекчилери (өкүлдөрү) тарабынан аныкталат. Кандай гана болбосун эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына орто аралыкта баруулардын эң төмөнкү жыштыгы мурдагы баруулардын натыйжаларына, ушул эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайында кыйноолордон жана катаал мамилелерден эркиндикке укуктарын сактоо кырдаалына карата маалыматтардын өкмөттүк эмес булактарынын болушуна же жоктугуна жараша болот.
 4. Кандай учурда болбосун ар бир эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайы 2 жылда бир жолудан кем эмес ар тараптуу текшерүү жүргүзүү менен барууга туш болууга тийиш, ал эми орто аралыкта алдын алма баруу баруулардын бардык типтери үчүн пайдаланылган жалпы убакыттын жарымынан кем эмесин түзүүсү тийиш.

25-берене. Эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма баруулардын тартиби

1. Эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма баруулар алдын ала кабарлоосуз кайсыл күнү болбосун жана сутканын кайсы убагында болбосун жүзөгө ашырылат.
2. Эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма барууларды жүзөгө ашыруу үчүн Улуттук борбордун директору же аймактык өкүлчүлүктөрдүн жетекчилери (өкүлдөрү) тарабынан Улуттук борбордун кызматкерлеринин жана Координациялык кеңештин мүчөлөрүнүн ичинен топ түзүлөт. Зарыл болгондо эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма барууларга катышуу үчүн ар түрдүү тармактагы эксперттер тартылат. Топтун мүчөлөрүнүн курамы жана саны алдын алма текшерүүнүн тибине, эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайынын тибине жана анда кармалгандардын санына жараша болот. Кандай болбосун учурда алардын топторунун мүчөлөрүнүн эң төмөн саны 2 болууга тийиш, алардын бири Координациялык кеңештин мүчөсү же Улуттук борбордун кызматкери болуусу тийиш.
3. Топторду түзүүдө гендердик тең салмактуулук жана ар кандай этностук топтордун, азчылык топтордун өкүлдөрүнүн болушу камсыз кылынат. Топтун курамына эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайынын өзгөчөлүгүн эске алуу менен алдын алма баруунун натыйжалуулугу үчүн зарыл болгон кесипкөйлүк көндүмдөргө ээ адамдар кир-

гизилүүгө тийиш.

4. Эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма барууларга катышуу үчүн тартылган эксперт алдын алма баруунун натыйжалуулугу үчүн зарыл болгон компетенцияга жана кесипкөйлүк билимге ээ болуусу тийиш. Эксперт эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма баруулар убагында топту коштойт жана анын эксперттик таанып билүүсүнүн чөйрөсүнө кирген маселелер боюнча жүйөөлүү корутунду берет. Алдын алма барууларга катышуу үчүн эксперти тандоонун жана тартуунун тартиби Координациялык кеңеш тарабынан аныкталат.
5. Алдын алма баруу үчүн эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайын Улуттук борбордун директору же Улуттук борбордун аймактык өкүлчүлүктөрүнүн жетекчилери (өкүлдөрү) аныкташат.
6. Эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайынын аймагына топту киргизүү белгиленген үлгүдөгү ырастаманы жана алдын алма барууну жүзөгө ашыруучу топтун мүчөлөрүн көрсөтүү менен, Улуттук борбордун директору же аймактык өкүлчүлүктүн жетекчиси (өкүлү) тарабынан күбөлөндүрүлгөн, белгиленген үлгүдөгү жазуу жүзүндөгү жөнөтмөнү көрсөткөндө администрация тарабынан жүзөгө ашырылат. Эгерде топтун курамына эксперт кирсе, Улуттук борбордун директору же аймактык өкүлчүлүктүн жетекчиси (өкүлү) тарабынан белгиленген үлгүдөгү жазуу жүзүндө берилген уруксат кошумча көрсөтүлөт.
7. Эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайынын аймагына кирүүдө жана чыгууда алдын алма барууну жүзөгө ашыруучу топтун мүчөлөрүнүн документтерин жана кийимдерин кошуп алганда, буюмдары текшерүүгө дуушар болбойт.
8. Эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайына алдын алма барууну жүзөгө ашыруучу топтун мүчөлөрүнүн коопсуздугун камсыз кылуу ошол жердин администрациясына жүктөлөт.
9. Алдын ала барууну жүзөгө ашыруучу топтун мүчөсүнүн эч кимге тартпастыгына күмөн туудурган жагдайлар болгондо, ал эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайына алдын алма барууга катышуудан баш тартууга милдеттүү.
10. Эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайынын администрациясынын жетекчиси алдын алма барууну жүзөгө ашыруучу топтун мүчөсүнүн укукка сыйбаган аракеттери жөнүндө Улуттук борбордун директоруна маалымдайт.
11. Эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайына ар бир алдын алма баруунун натыйжалары боюнча Координациялык кеңеш тарабынан бекитилген форма боюнча жазуу жүзүндө отчет түзүлөт жана ага катышкан топтун бардык мүчөлөрү кол коюшат. Топтун мүчөлөрү өзгөчө пикирге ээ болууга укуктуу, ал отчетко тиркелет. Алдын алма баруунун натыйжалары боюнча баяндалган өзгөчө пикирди кароонун тар-

- тиби Координациялык кеңеш тарабынан аныкталат.
12. Купуя жана жеке маалыматтарды кошпогондо, отчеттор Улуттук борбордун расмий сайтына жайгаштырылат.
 13. Ушул Мыйзамдын жана эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларынын иштөөсүнүн тартибин жөнгө салуучу башка ченемдик укуктук актылардын талаптарын топтун мүчөсүнүн бузушу, ушул Мыйзамдын 19-беренесинин талаптарын сактоо менен мыйзамда белгиленген жоопкерчиликке алып келет.

26-берене. Координациялык кеңештин мүчөлөрүнүн жана Улуттук борбордун кызматкерлеринин алдын алма барууларды жүзөгө ашыруудагы укуктары жана милдеттери

1. Координациялык кеңештин мүчөлөрү жана Улуттук борбордун кызматкерлери эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма барууларды жүзөгө ашырууда төмөнкүлөргө укуктуу:

- 1) эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларында турган адамдардын саны жөнүндө, ошондой эле ушундай жайлардын саны жана алардын турган жери жөнүндө маалыматка жетимдүү болууга;
- 2) өздөрүнүн баруусу зарыл деп эсептеген жайды жана аңгемелешүү зарыл деп эсептеген адамдарды тоскоолдуксуз тандап алууга;
- 3) эркиндигинен ажыратуунун жана чектөөнүн ар кандай жайына, жана алардын курулмаларына жана объекттерине алдын ала кабарлоосуз кандай гана болбосун күндө жана сутканын кандай гана болбосун убагында тоскоолдуксуз кирүүгө;
- 4) эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген адамдар менен көзмө-көз, ошондой эле алдын алма баруунун максаттарына жетүү үчүн зарыл маалыматтарды бере алган башка бардык адам менен зарыл болгондо котормочунун жардамы менен убактысы чектелбеген аңгемелешүүлөрдү өткөрүүгө;
- 5) эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайынын администрациясынан эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген адамдардын кайрылууларына, ошондой эле аларды камакта кармап туруунун шарттарына тиешелүү маалыматтарды, алардын макулдугу менен айрым адамдардын медициналык карталарын кошуп алганда, жазаларды берүү жөнүндө администрациянын буйруктарын жана тескемелерин суратууга жана алууга, алардын көрсөтүлгөн жерлерде болушунун мыйзамдуулугун ырастоочу документтер менен таанышууга;
- 6) сүрөт-, аудио- жана видео тартууну жүргүзүүгө, эркинен ажыратылгандар жана эркиндиги чектелгендер кармалган жайдын администрациясынан алынган документтердин көчүрмөсүн алууга. Жазасын өтүп жаткандардын коопсуздугун жана корголушун камсыз кылуучу

объекттерди сүрөткө жана видеого тартуу ошол жайдын администрациясынын уруксаты менен, ошондой эле фото- жана видео-камера тартканы жаткан адамдын макулдугу менен жүргүзүлөт.

2. Координациялык кеңештин мүчөлөрү жана Улуттук борбордун кызматкерлери эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларына алдын алма барууларды жүзөгө ашырууда төмөнкүлөргө милдеттүү:

- 1) Кыргыз Республикасынын Конституциясын, ушул Мыйзамды жана башка ченемдик укуктук актыларды сактоого;
- 2) эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларынын ички тартипти камсыз кылышкан кызматкерлеринин, ошондой эле эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген адамдардын кадыр-баркын басмырлаган аракеттерге жол бербөөгө;
- 3) зомбулукка дуушар болгон адамдарга зарыл учурда тез медициналык жардам көрсөтүүгө жана медициналык күбөлөндүрүү жүргүзүүнү талап кылууга, алардын макулдугу менен аны жүргүзүүдө ага катышууга, ошондой эле тиешелүү билдирүүлөрдү жасоого;
- 4) иликтөө жана күнөөлүүлөрдү жоопкерчиликке тартуу үчүн билдирүүнү кийин прокуратура органдарына жиберүү үчүн эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген адамдарга карата кыйноолорду жана катаал мамилени колдонуунун белгиленген фактысы жөнүндө Улуттук борбордун директорун токтоосуз маалымдоого.

5-бап

Улуттук борбордун мамлекеттик органдар жана эл аралык уюмдар менен өз ара аракеттенүүсү

27-берене. Улуттук борбордун алдын алуу боюнча Кичи комитет жана башка өлкөлөрдүн улуттук алдын алма механизмдери менен өз ара аракеттенүүсү

1. Улуттук борбор алдын алуу боюнча Кичи комитет менен түздөн-түз байланыштарды колдойт, кыйноолорду жана катаал мамилелерди алдын алуу боюнча усулдарга жана стратегияларга тиешелүү маселелер боюнча маалымат алмашууну зарыл болгондо купуя жүзөгө ашырат.

2. Кыйноолорго жана башка катаал, адамкерчиликсиз же кадыр-баркты басмырлаган мамиленин жана жазанын түрлөрүнө каршы БУУнун Конвенциясына карата Факультативдик протоколдо баяндалган мандатка ылайык, Алдын алуу боюнча Кичи комитет төмөнкүлөргө укуктуу:

- 1) Улуттук борборго анын дараметин чыңдоо максаттарында кесиптик

- даярдоо жана техникалык жардам жаатында кызматтарды көрсөтүүгө;
- 2) Улуттук борборго кеңеш берүүгө жана эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген адамдарды кыйноолордон жана катаал мамиледен коргоону күчөтүү жана кармап туруунун шарттарын жакшыртуу үчүн зарыл керектөөлөргө жана чараларга баа берүү ишинде жардам көрсөтүүгө;
 - 3) кыйноолорду жана катаал мамилелердин алдын алуу үчүн Улуттук борбордун мүмкүнчүлүктөрүн жана мандатын чыңдоо максаттарында сунуштамаларды жана сын-пикирлерди берүүгө.

3. Улуттук борбор кыйноолорду жана катаал мамилелердин алдын алуу, тажрыйба алмашуу жана эң мыкты практикаларды жайылтуу боюнча күчтөрдү бириктирүү максатында башка өлкөлөрдүн эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларында кыйноолорду жана катаал мамилелердин алуу боюнча улуттук органдар (улуттук алдын алма механизмдер) менен байланыштарды белгилейт жана колдойт.

28-берене. Улуттук борбордун Акыйкатчы (Омбудсмен) менен өз ара аракеттенүүсү

1. Улуттук борбор жана Акыйкатчы (Омбудсмен) ушул Мыйзамдын жоболоруна ылайык өз иштерин координациялайт.
2. Улуттук борбор өз ишин жүзөгө ашырууда Акыйкатчы (Омбудсмен) жана анын Аппараты менен өзүнүн ыйгарым укуктарынын алкактарында биргелешкен иш-чараларды жүргүзө алат.
3. Улуттук борбор жана Акыйкатчы (Омбудсмен) эркиндигинен ажыратуу жана чектөө жайларында кыйноолордон жана катаал мамилелерден эркиндикке укуктарын сактоо маселелери боюнча жалпыга маалымдоо каражаттарында көпчүлүк алдында биргелешкен билдирүүлөрдү жасоого укуктуу.

29-берене. Улуттук борбордун мамлекеттик органдар менен өз ара аракеттенүүсү

1. Улуттук борбор өз ишин Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдары, кызмат адамдары менен түздөн-түз туруктуу байланышта жүзөгө ашырат.

2. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдары, кызмат адамдары өз компетенциясынын чектеринде төмөнкүлөргө укуктуу:

- 1) Улуттук борбордун кайрылуусу боюнча анын ишин уюштурууга зарыл көмөк көрсөтүүгө;

- 2) Координациялык кеңештин сунуштамаларын кароого жана алардын ишке ашырылышына көмөктөшүүгө;
- 3) эркиндигинен ажыратылган жана эркиндиги чектелген адамдардын укуктарына жана эркиндиктерине, аларды кармап туруунун тартибине жана шарттарына, ошондой эле кыйноолорду жана катаал мамилелердин алдын алуу маселелерине тиешелүү ченемдик укуктук актылардын долбоорлорун Улуттук борборго жиберүүгө;
- 4) Улуттук борбордун ар жылдык жана атайы баяндамаларын жарыялоого жана таркатууга.

6-бап

Корутунду жоболор

30-берене. Координациялык кеңештин биринчи курамын түзүү жөнүндө жобо

1. Координациялык кеңештин биринчи курамы ушул Мыйзам күчүнө кирген күндөн тартып 3 айдан кечиктирилбестен түзүлүүгө тийиш.
2. Ушул Мыйзам күчүнө кирген күндөн тартып 10 күндүн ичинде Акыйкатчы (Омбудсмен) ушул Мыйзамдын 10-беренесинин 1 жана 2-бөлүктөрүндө белгиленген эрежелер боюнча Координациялык кеңештин мүчөлөрүн Жогорку Кеңештин Төрагасына жөнөтөт.
3. Ушул Мыйзам күчүнө кирген күндөн тартып 10 күндүн ичинде Акыйкатчы (Омбудсмен) Кыргыз Республикасынын расмий басма сөз органдарында жана Акыйкатчынын (Омбудсмендин) веб-сайтында уставдык иши адам укуктарын жана эркиндигин коргоо же коргоого көмөктөшүү менен байланышкан коммерциялык эмес уюмдарга Координациялык кеңештин мүчөлүгүнө талапкерлерди көрсөтүү жөнүндө сунушу менен кулактандыруу жарыялайт.

Коммерциялык эмес уюмдардан Координациялык кеңештин талапкерлери жөнүндө сунуштарды кароо эркиндигинен ажыратылган жана чектелген жайларда турган адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоого байланышкан иштерге өкмөттүк эмес уюмдардын иштеринин ылайык келишин жана Акыйкатчы (Омбудсмен), Жогорку Кеңештин депутаттары, эл аралык уюмдардын өкүлдөрү жана илимий кызматкерлер мүчөлөрү боло алышкан башка коммерциялык эмес уюмдардан келип түшкөн сунуштамаларды кароо жумушчу комиссия тарабынан жүзөгө ашырылат. Чүчү кулакка катышуу үчүн коммерциялык эмес уюмдардан Координациялык кеңештин мүчөлүгүнө көрсөтүлгөн талапкерлер жөнүндө сунуштарды кароонун тартиби жана натыйжалары Акыйкатчынын (Омбудсмендин) Аппаратынын жана Жогорку Кеңештин расмий сайтына жарыяланышы

керек. Чүчү кулакка катышууга жол берилген талапкерлер чүчү кулактын жол-жобосуна чакырылат.

4. Акыйкатчы (Омбудсмен) урнадан алып чыккан конвертте фамилиялары бар биринчи 8 талапкер, коммерциялык эмес уюмдардан Координациялык кеңештин мүчөлүгүнө шайланган болуп эсептелет.
5. Эгерде ушул Мыйзамдын 10-беренесинин 7-бөлүгүнө ылайык талапкерлер четтетилгенден кийин, коммерциялык эмес уюмдардан Координациялык кеңештин мүчөлөрүнүн бош кызмат ордуна талапкерлердин саны 8ди түзсө, анда алардын бардыгы Координациялык кеңештин курамына шайланган болуп эсептелет.

Эгерде, ушул Мыйзамдын 10-беренесинин 7-бөлүгүнө ылайык талапкерлер четтетилгенден кийин, коммерциялык эмес уюмдардан Координациялык кеңештин мүчөлөрүнүн бош кызмат ордуна талапкерлердин саны 8ден кем болсо, анда 10-берененин 3, 5-8 жана ушул берененин 3-5-бөлүктөрүндө белгиленген эрежелер боюнча кошумча сынак өткөрүлөт.

6. Координациялык кеңештин биринчи курамына коммерциялык эмес уюмдардын өкүлдөрүнүн ичинен тандалып алынган Координациялык кеңештин 4 мүчөсүнүн ыйгарым укуктарынын мөөнөтү 2 жылдык мөөнөт бүткөндөн кийин аяктайт. Ушул мүчөлөрдүн ысымдары Координациялык кеңештин биринчи курамынын биринчи жыйналышында чүчү кулак өткөрүү менен аныкталат.

31-берене. Мыйзамдын күчүнө кириши

1. Ушул Мыйзам расмий жарыяланган күндөн тартып күчүнө кирет. «Эркин Тоо» газетасынын 2012-жылдын 17-июлунда № 62 жарыяланды.
2. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү ушул Мыйзам кабыл алынгандан кийин 3 айлык мөөнөттө:
 - Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдарын ушул Мыйзамга ылайык келтирүү боюнча сунуштарын Жогорку Кеңешке берсин;
 - ушул Мыйзамды ишке ашырууга байланыштуу уюштуруу-техникалык маселелерди чечсин.

**Кыргыз Республикасынын
Президенти**

А. Атамбаев

Бардык укуктар корголуу. Бул басылманын каалагандай бөлүгүн көчүрмөлөп, каалагандай онлайн-издөө тутумуна жайгаштыруу же каалагандай түрдө жана каалагандай каражаттардын, курулмалардын (электрондук, механикалык, фотокөчүрүүчү, жазып алуучу ж.б.у.с.) жардамы менен таратуу үчүн Женевадагы Куралдуу күчтөргө демократиялык көзөмөл борборунун алдын ала макулдашылган уруксаты талап кылынат.

Бул басылманы сатуу же башка жол менен жайылтылбай турган, басып чыгаруучунун алдын ала макулдугусуз утурумдук колдонууга тапшырууга же каалагандай башка ыкма менен жайылтылбай турган шартта гана таратууга уруксат кылынат. Улам кийинки басып чыгаруучулардын да жогорудагы талаптарды сактап, түпнускадагыдай тариздеп жана мукабасын жасалгалап, ушундай талаптарды эске алуу менен бул басылманы чыгарышына уруксат берилет.

Альманах – 2012: Кыргызстандын мамлекеттик башкаруусу жана коопсуздук секторун реформалоо, Аида Алымбаеванын редакциясы астында (Женева-Бишкек: Женевадагы Куралдуу күчтөргө жарандык көзөмөл борбору, 2013)

«Коопсуздук жана коргонууну тескөө» түрмөгү «Коопсуздук жана коргонууну тескөө» түрмөгү № 4

**Женевадагы Куралдуу күчтөргө
Демократиялык көзөмөл борбору**

<www.dcaf.ch>

P.O.Box 1360, CH-1211 Женева 1, Швейцария
Мукабаны жасалгалаган: Printhouse Ltd.

ISBN 978-92-9222-278-9

DCAF

a centre for security,
development and
the rule of law

www.dcaf.ch

Женевадагы Куралдуу күчтөргө демократиялык көзөмөл борбору (ККДК) 2000-жылы Швейцариянын өкмөтүнүн демилгеси боюнча түзүлгөн эл аралык фонд болуп саналат. ККДК мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугун арттырууга жана коопсуздук секторун реформалоого көмөктөшөт. Бул борбор укук маданияты өнүгүп, коомдо укук, мыйзам үстөмдүк кылганда гана тынчтык бекемделерин эске алып, мамлекеттин жана анын жарандарынын көзөмөлүндө туруучу, натыйжалуу жана сарамжалдуу иштеген коопсуздук секторлорун түзүүгө колдоо көрсөтөт. ККДК бейтараптык, кас эместик, гендерлик жагдайларга этияттык жана жергиликтүү уюмдар менен кызматташуу деген принциптерди реформалардын мыйзамдуу (легитимдүү) жана максаттуу жүргүзүлүшүнүн негизи катары жетекчиликке алат. ККДКнын башкы кеңсеси Швейцариянын Женева шаарында жайгашкан. Бул борбордун туруктуу өкүлчүлүктөрү Бейрутта, Брюсселде, Люблянда, Рамаллда, Триполиде жана Тунисте ачылган. Анын штатында дүйнөнүн 30дан ашуун өлкөсүндө иштеген 100дөн ашуун кызматкер бар.

ISBN 978-92-9222-278-9

SECURITY AND DEFENCE MANAGEMENT SERIES, NO. 4